

Janusz Skodlarski

Władza a społeczeństwo

Od średniowiecza
do II wojny światowej

Władza a społeczeństwo

Od średniowiecza
do II wojny światowej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Janusz Skodlarski

Władza a społeczeństwo

Od średniowiecza
do II wojny światowej

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2016

Janusz Skodlarski – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Historii Myśli Ekonomicznej i Historii Gospodarczej
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41

RECENZENT

Janusz Kaliński

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/neko92vl

© Copyright by Janusz Skodlarski, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07817.16.0.M

Ark. wyd. 14,0; ark. druk. 17,5

ISBN 978-83-8088-597-4

e-ISBN 978-83-8088-598-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

<https://doi.org/10.18778/8088-597-4>

Spis treści

Założenia wstępne 7

Część Pierwsza

Średniowiecze 11

Rozdział I – Świat po upadku Rzymu 13

Rozdział II – Państwo Franków. Przekształcenie się Francji w monarchię sta-
nową 19

Rozdział III – Początki Rzeszy Niemieckiej 27

Rozdział IV – Monarchia anglo-normandzka (od połowy XI w. do XV w.) 35

Rozdział V – Ruś i Moskwa 45

Wnioski i uwagi ogólne do części pierwszej 53

Część Druga

Okres nowożytny 57

Rozdział I – Odkrycia geograficzne, renesans i reformacja 59

Rozdział II – Anglia liderem przemian 71

Rozdział III – Francja w okresie monarchii absolutnej 85

Spis treści

Rozdział IV – Niemcy w czasach decentralizacji państwa	99
Rozdział V – System rządów carskich (XVI–XVIII w.)	105
Rozdział VI – Stany Zjednoczone Ameryki (1776–1800)	113
Wnioski i uwagi ogólne do części drugiej	119

Część Trzecia

Czasy demokracji, kapitału i monopoli	125
Rozdział I – Stany Zjednoczone. Błyskawiczna kariera państwa i społeczeństwa	127
Rozdział II – Powrót Rzeszy do Cesarstwa Niemieckiego. Powstanie Austro-Węgier	141
Rozdział III – System władzy w Anglii	157
Rozdział IV – Zmienne losy demokracji francuskiej	169
Rozdział V – Rosja w okowach caratu	179
Podsumowanie części trzeciej	187

Część Czwarta

Okres międzywojenny (1918–1939)	197
rozdział I – Demokracja amerykańska	199
Rozdział II – Względna stabilizacja polityczno-społeczna w Wielkiej Brytanii	217
Rozdział III – Francja między prawicą a lewicą	225
Rozdział IV – Faszyzm niemiecki	233
Rozdział V – Totalitaryzm sowiecki	243
Podsumowanie części czwartej	255
Uwagi końcowe	261
Bibliografia	271

ZAŁOŻENIA WSTĘPNE

Głównym celem autora w niniejszym opracowaniu jest ukazanie ewolucji w relacjach władzy i społeczeństwa od upadku Rzymu do drugiej wojny światowej. Od najdawniejszych czasów do dziś stosunki władzy ze społeczeństwem stanowią podstawowy element dziejów ludzkości. Dążenie do władzy (do rządzenia, panowania nad innymi) wywodzi się z natury człowieka. Ludzie do niej dążą, ponieważ zapewnia ona majątność, władzę nad innymi, a często także zaspokojenie własnej próżności i instynktów zdobywcy. Niekiedy nawet zachowania altruistyczne wynikają z tego, że darczyńca chce wpływać na losy innego człowieka lub grupy ludzi.

Wpływ na zmianę stosunków społecznych, na kształtowanie się prawa i poziomu egzystencji ludzkiej, miała z jednej strony władza, a z drugiej społeczeństwo. Rządzący mieli do dyspozycji specjalny aparat, który umożliwiał im osiągnięcie określonych celów, tj. siłę zbrojną, władzę wykonawczą, system policyjno-porządkowy i jurysdykcję administracyjną. Natomiast społeczeństwo oddziaływało na władzę za pomocą następujących środków i instrumentów: wieców, zgromadzeń ludowych, parlamentu, partii, stronnictw politycznych, związków zawodowych, samorządów, a w ostateczności – strajków i wystąpień zbrojnych.

W tym miejscu nasuwa się szereg pytań:

- kto miał większy wpływ na kształtowanie się prawa i poziomy egzystencji ludzkiej, władza czy społeczeństwo?
- jaki był zakres władzy w poszczególnych systemach ustrojowych (monarchii, monarchii konstytucyjnej, republice, dyktaturze, w systemach faszystowskich)?
- jakie metody i środki były stosowane przez rządzących, a jakie przez społeczeństwo, które były skuteczniejsze?
- w jakim stopniu władcy i rządzący wychodzili naprzeciw potrzebom społecznym?
- czy demokracja parlamentarna była w omawianym czasie najlepszym ustrojem?
- czy demokratyzacja ustroju wpłynęła na stopę życiową społeczeństwa?
- jak można ocenić gospodarkę rynkową w aspekcie społecznym?
- jaki był udział ideologii i religii w kształtowaniu relacji władza a społeczeństwo?

Założenia wstępne

Analizie poddanych zostało pięć państw, które odegrały zasadniczą rolę w rozwoju światowej cywilizacji w okresie średniowiecza, nowożytnym i współczesnym, a mianowicie: Anglia (Wielka Brytania), Francja, Niemcy, Ruś – Moskwa – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich i Stany Zjednoczone Ameryki.

Autor zdaje sobie sprawę z tego, że pominął wiele ważnych problemów. Starał się wybrać najważniejsze, te których wyjaśnienie przynajmniej częściowo naświetlałoby podjęty temat. Pod tym kątem dokonał selekcji materiału historycznego. Wychodząc z założenia, iż natura ludzka zmieniała się w niewielkim stopniu na przestrzeni dziejów, ma nadzieję, że przygotowana książka może być aktualna w dzisiejszej rzeczywistości i pobudzić do refleksji nad ponadczasowymi zachowaniami ludzi, społeczeństw i władzy.

CZĘŚĆ PIERWSZA

ŚREDNIOWIECZE

Rozdział I

Świat po upadku Rzymu

W III w. n.e. walki religijno-społeczne w Cesarstwie Rzymskim doprowadziły do kryzysu gospodarczego. Wzmógł się również napór plemion barbarzyńskich na granice imperium. Cesarz Konstantyn Wielki (około 280–337) podjął dwie brzemiennie w skutkach decyzje: zrównał chrystianizm z religią rzymską i założył nad Bosforem, w dawnej kolonii greckiej Bizancjum, stolicę – Konstantynopol¹.

W 395 r. nastąpił podział Cesarstwa Rzymskiego na Cesarstwo Wschodnie i Zachodnie. W IV i V w. najazdy plemion germańskich uszczuplały stopniowo terytorium Rzymu. W 476 r. pod ich naporem upadło Cesarstwo Zachodnie. Wschodnia część Cesarstwa (Bizancjum) stała się samodzielnym organizmem politycznym i obejmowała niemal cały Półwysep Bałkański, Azję Mniejszą, Syrię i Egipt².

Okres świetności przeżywało Bizancjum za panowania Justyniana I (VI w.), który odzyskał północną Afrykę, południową Hiszpanię, Italię i Sycylię. Z jego inicjatywy uporządkowano w Cesarstwie prawodawstwo. Kodyfikacja Justyniana stała się podstawą jurysprudencki w Europie Zachodniej w XI w. Monarchowie i książęta przyjmowali ją chętnie, ponieważ akceptowała związki prawa z wolą władców³.

Justynian Wielki oparł swe rządy na religii chrześcijańskiej. Odstąpił od helenistyczno-rzymskiej tradycji tolerancji religijnej. Odebrał Żydom dawne, jeszcze rzymskie przywileje i popierał antyżydowskie ekscesy. Udzielał wsparcia ortodoksyjnemu duchowieństwu (tradycja grecka), co dało początek współczesnym Kościołom prawosławnym w Grecji, na Cyprze, w Rosji, Bułgarii i niektórych innych krajach słowiańskich. Kościoły wschodnie zapewniały podstawę funkcjonowania władzy świeckiej⁴. Ten stan rzeczy przerodził się w końcu w autokratyzm rosyjskich carów. Co więcej, w dzisiejszej Rosji obserwujemy

1 T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1994, s. 20.

2 *Ibidem*, s. 35–36.

3 J.M. Roberts, *Od wieków średnich po wiek oświecenia*, Łódź 1987, s. 31.

4 *Ibidem*, s. 31–32.

integralną postawę hierarchii prawosławnej i władzy politycznej. Borys Jelcyń i Władimir Putin wiedzieli co czynią, kierując pierwsze kroki do bram cerkwi.

Cesarzowi Justynianowi nie udało się zespolić zachodniego Kościoła łacińskiego, uznającego coraz powszechniej prymat papieża, z greckim Kościołem prawosławnym. Wraz z upływem czasu biskup rzymski uzyskał prymat w Kościele chrześcijańskim. Od VI w. wyłącznie jemu przysługiwał tytuł papieża (papa), używany dawniej przez różnych biskupów. Od tego czasu papieństwo umacniało swoją pozycję, tworząc organizację kościelną (wzorowaną na państwowej) i uzyskując od władców liczne przywileje. Nastąpił wzrost znaczenia politycznego Kościoła w Europie, a wraz z nim zwiększył się stan jego posiadania dóbr materialnych⁵.

Następni cesarze sprawowali silną władzę, mając wsparcie aparatu administracyjnego, wojska i sfer gospodarczych. Jednak, mimo niemal dyktatorskiej władzy, funkcjonowały nadal stronnictwa polityczne (demy), których przedstawiciele prezentowali swe stanowiska na tzw. hipodromie.

Gospodarkę napędzał duch przedsiębiorczości merkantylnej i pęd szerokich rzesz ludności bizantyjskiej do oszczędzania. Cesarz, i podległy mu aparat państwowy, roztaczał kontrolę nad rynkiem pieniężnym i gospodarką miejską. Nadzorowane były taryfy płac, a wynagrodzenie wypłacano na podstawie krótkoterminowych umów o pracę. W IX–XI w. Konstantynopol stanowił centrum handlowe ówczesnego świata. Kupcy przybywający do tego miasta byli profesjonalnie obsługiwani i traktowani z dużą życzliwością⁶.

Silna armia była podporą rządów poszczególnych władców bizantyńskich i zapewniała porządek społeczny. Żołnierze otrzymywali dużo większy żołd w porównaniu z wynagrodzeniem rzemieślników⁷.

Narastające dysproporcje w dochodach poszczególnych warstw ludności doprowadziły w VIII w. do długotrwałych konfliktów społecznych, m.in. do powstania pod wodzą Tomasza Słowianina. Za panowania dynastii macedońskiej (IX–XI w.) ustabilizowano stosunki wewnętrzne. Jednak zerwanie z Rzymem (1054 r.) osłabiło władzę cesarską. Władcy, szukając poparcia wśród posiadaczy

⁵ T. Manteuffel, *Historia powszechna...*, s. 56.

⁶ W. Heyd, *Commerce du Levant au Moyen-âge*, Amsterdam 1959.

⁷ H.W. Haussing, *Historia kultury bizantyjskiej*, Warszawa 1980, s. 170.

ziemskich i bogatych kupców, pozwolili na uzależnienie całej wolnej ludności od wielkich feudałów i ograniczenie swobód mieszkańców miast⁸.

Konsekwencje tych zmian były bolesne zarówno dla państwa, jak i społeczeństwa. Wzrost potęgi arystokracji doprowadził stopniowo do sparaliżowania administracji centralnej i rozkładu państwa. Wycofanie się władzy centralnej ze sfery gospodarczej osłabiło zwłaszcza rynek wewnętrzny. Handel zagraniczny utrzymywał wysoką pozycję na rynkach międzynarodowych do XII w.⁹

W kasie państwowej brakowało pieniędzy na wydatki wojskowe. W prowincjach bizantyńskich administrację cywilną zastąpiła administracja wojskowa. Nasiliły się konflikty i walki między rzemieślnikami a posiadaczami ziemskimi. Wyższe sfery gospodarcze dbały głównie o interesy prywatne, nie przejmując się stanem państwa¹⁰.

W okresie wczesnego średniowiecza do wielkiej potęgi doszło państwo kalifów arabskich. W wyniku ekspansji Arabowie zajęli olbrzymie obszary – od Turkiestanu na wschodzie po Ocean Atlantycki na zachodzie. Państwo ich obejmowało Półwysep Arabski, Bliski Wschód, Persję, Afrykę Północną i Półwysep Iberyjski (wiek VIII). Podboje arabskie miały zupełnie inny charakter niż choćby najazdy germańskie. Otóż zwycięzcy nie niszczyli podbitych krajów, lecz do zastanego ładu administracyjno-gospodarczego wnosili osiągnięcia własnej cywilizacji. Dotyczyło to w równej mierze kultury materialnej, jak nauki i sztuki¹¹.

Podstawę potęgi państwa arabskiego tworzyły wojsko (zapewniało zdobycze terytorialne), religia i gospodarka.

Religia stworzona przez Mahometa zobowiązywała do głoszenia wiary i wspierania ubogich. Jednym z podstawowych obowiązków wymienionym w *Koranie* było praktykowanie jałmużny. Nie było to jednak wystarczające. Jako nakaz religijny przyjęto zalecenie nakazujące wywiązywanie się z nakładanych podatków i danin. Wymienione obowiązki określało

⁸ *Ibidem*, s. 314–315.

⁹ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 54.

¹⁰ H.W. Haussing, *Historia kultury...*, s. 316, 320 i 376.

¹¹ Ph.K. Hitti, *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969, s. 469–488; J.C. Reislser, *La civilisation arabe*, Paris 1955, s. 4–12.

i nakazywało państwo¹². Islam zwracał też szczególną uwagę na rolę pieniądza, oszczędzania i kredytu. Wykształcił swój własny model bankowości muzułmańskiej¹³.

Olbrzymie imperium arabskie miało solidną bazę gospodarczą. Największe jego osiągnięcia przypadają na okres VII i VIII w. Ekspansja terytorialna stworzyła szczególnie dogodne warunki do rozwoju handlu międzynarodowego. W świętej księdze islamu – *Koranie* – można znaleźć fragmenty zachwalające zajęcia związane z handlem. Miasta arabskie były świetnie przygotowane do odgrywania roli wielkich ośrodków handlu lądowego i morskiego. Kupcy islamscy docierali m.in. na Bliski Wschód, do Afryki Północnej, Persji, Chin, na Półwysep Iberyjski oraz nad Morze Śródziemne, Czarne i Kaspijskie. Rozwinięta gospodarka pieniężna ułatwiała wymianę handlową¹⁴.

Działalność handlowa opierała się na rozwiniętym rzemiośle i ekstensywnym rolnictwie. Arabowie położyli duże zasługi w rozwoju wytwórczości przemysłowej, zwłaszcza tkactwa, metalurgii (warsztaty w Damaszku i Toledo) oraz sztuki jubilerskiej. W dziedzinie rolnictwa, zetknąwszy się z wysoką kulturą rolną Mezopotamii i Egiptu, poznali metody melioracji i upowszechnili je na terytorium całego państwa. Spopularyzowali uprawę wielu nieznanych dotąd roślin, m.in. ryżu, trzciny cukrowej, szafranu i palmy daktylowej. Przez rozpowszechnienie drzewa morwowego przyczynili się do rozwoju przemysłu jedwabniczego¹⁵.

Rozkwit nauk przyrodniczych, zwłaszcza matematyki, astronomii i medycyny, wywarł istotny wpływ na powstanie i rozwój postępowych nurtów w Europie Zachodniej. Arabska nauka i literatura stanowiły pośrednie ogniwo, przenosząc osiągnięcia starożytnej Grecji i Rzymu oraz własne do średniowiecznej Europy. W samej Kordobie istniało około 300 bibliotek¹⁶.

Podboje, osiągnięcia gospodarcze, a zwłaszcza rozwój handlu dalekosiężnego przyczyniły się do wzrostu zamożności społeczeństwa arabskiego. Ponadto

12 M. Borucki, *Historia powszechna do 2004 roku*, Warszawa 2004, s. 7.

13 J. Iwanicki, *Geneza i etyka gospodarcza nowożytnego kapitalizmu*, „Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 2012, nr 2, s. 11–16.

14 J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 50–51.

15 *Ibidem*.

16 J. Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001, s. 312–397.

duże możliwości ekspansji zewnętrznej, w połączeniu z prospołeczną polityką wobec ludności podbitej, były swoistym wentylem wyciszającym konflikty wewnętrzne. Natomiast kalifowie, począwszy od dynastii Abbasydów (VIII w.), podjęli walkę o władzę, zaszczyty i pieniądze.

We wczesnym średniowieczu okresy świetności przeżywały również Chiny. Potęga tego państwa wyrosła już w starożytności. W okresie dynastii Zhou (X–III w. p.n.e.) cywilizacja chińska w pewnych dziedzinach życia prześcigała inne ośrodki cywilizacji. Liczne wynalazki w dziedzinie przemysłu i rzemiosła (wytop żelaza, papier, jedwab, porcelana) oraz rolnictwa (taczka, strzebież, sztywne chomąto, pług żelazny) wpłynęły na rozwój gospodarki i poprawę poziomu życia licznej ludności chińskiej¹⁷.

W cesarskich Chinach zmieniały się dynastie. Każda z nich przechodziła okresy rozkwitu i zmierzchu, ale zawsze pozostawał tron cesarski, otaczany szacunkiem jako symbol mandatu Niebios. Cesarz miał do dyspozycji administrację państwową. Jej pozycja była nienaruszalna. Zasilali ją ludzie inteligentni i wykształceni, była instytucją nieporównywalną z żadną inną służbą publiczną na świecie¹⁸.

W VII–VIII w. Chiny były największym państwem świata, a ich wpływy w Azji sięgały nawet do północnego Afganistanu. Co czwarty mieszkaniec Ziemi żył w dolinach rzek Jangcy i Huang-ho. Chiny przez większość tego okresu pozostawały właściwie odrębnym światem. Na ten stan rzeczy składały się dwie zasadnicze przyczyny: 1) położenie geograficzne (od X w. prawie niedostępne dla żeglarzy z innych rejonów świata), 2) brak zainteresowania władców światem zewnętrznym (państwo samowystarczalne gospodarczo, wyższość cywilizacyjna Chińczyków). Zdumiewającym osiągnięciem była budowa Wielkiego Kanału, który połączył południe z północą Chin. W wielu dziedzinach chińska cywilizacja wyprzedziła europejską¹⁹.

Największy rozkwit Chin przypada na epokę dynastii Sung (960–1126). Dokonał się wówczas znaczący postęp gospodarczy i społeczny. Nastąpił powrót do gospodarki pieniężnej. Były to lata wielkich osiągnięć w dziedzinie kultury,

¹⁷ Dla rozwoju gospodarki istotne znaczenie miało zastosowanie żelaza (narzędzia rolnicze, broń) oraz postęp w dziedzinie tkactwa, ceramiki i rzemiosła artystycznego (W. Rodziński, *Historia Chin*, Wrocław–Warszawa 1974, s. 44–45).

¹⁸ J.M. Roberts, *Od wieków średnich...*, s. 63.

¹⁹ *Ibidem*, s. 68.

nauki i techniki²⁰. Epokę tę charakteryzowało „malejące znaczenie rządu dla ogromnej większości chińskiego ludu i towarzyszący temu wzrost znaczenia kultury”²¹.

Wraz z upływem stuleci malała rola arystokracji, która musiała stopniowo ustępować z funkcji politycznych i administracyjnych na rzecz zawodowych urzędników. Rozwój handlu powodował wzrost zamożności kupców. Arystokracja ziemska odnosiła się do nich niechętnie i dyskryminowała tę grupę na wszelkie możliwe sposoby. Sytuację bytową chłopów dość trudno ocenić jednoznacznie. John M. Roberts uważa, że ich położenie było stosunkowo ciężkie, ponieważ wysoki przyrost naturalny wpływał na niedostatek ziemi i żywności²². Władze chińskie zdawały sobie sprawę z zagrożenia, które mogłoby wynikać z braku żywności. Pod koniec starożytności populację Chin szacuje się na około 25 mln ludności. W związku z tym aparat państwowy wspierał rozwój rolnictwa. Rozbudowano system irygacji i wprowadzono kontrolę stanu wód w rzekach. Osiągnięcia w rolnictwie, szczególnie widoczne w czasach panowania dynastii Han (od II w. p.n.e. do 220 r. n.e.), uzyskano również dzięki postępowi agrotechniki²³.

²⁰ W. Rodziński, *Historia Chin*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 112–123. Postęp w dziedzinie techniki symbolizują cztery wielkie wynalazki: kompasu, prochu, papieru i druku (*Dzieje Chin. Zarys*, red. Szang Jue, Warszawa 1960, s. 289–296).

²¹ J.K. Fairbank, *Historia Chin. Nowe spojrzenie*, Gdańsk 1996, s. 115.

²² J.M. Roberts, *Od wieków średnich...*, s. 64.

²³ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 21.

Rozdział II

Państwo Franków. Przekształcenie się Francji w monarchię stanową

Po upadku Rzymu do dużego znaczenia doszło w Europie Zachodniej państwo Franków. Plemiona frankijskie zjednoczył Chlodwig (koniec V i początek VI w.). Następni władcy: Karol Młot i Pepin Krótki umocnili pozycję Karolingów (nazwa dynastii od Karola Młota) w Europie¹.

Mocarstwem stało się państwo Franków za panowania Karola Wielkiego (768–843), syna Pepina Krótkiego. Władca ten podbił państwo Longobardów we Włoszech, rozszerzył terytorium Franków po rzekę Ebro na zachodzie i po Łabę i Dunaj na wschodzie. Koronacja Karola Wielkiego w 800 r. na cesarza w Rzymie miała stać się świadectwem odrodzenia jedności świata chrześcijańskiego. Cesarz przyczynił się do rozwoju szkolnictwa i nauki, kultury (renesans karoliński) oraz postępu gospodarczego². Przeprowadził wielką reformę monetarną, przyjmując srebrnego denara jako podstawową monetę w swoim imperium. Pierwsi polscy władcy wprowadzili denara do swojego systemu walutowego³.

Monarchia Karolingów była typowym państwem patrymonialnym. Władcy traktowali ziemię królestwa jako osobistą własność (patrymonium). Dzielili je według własnego uznania między synów oraz przekazywali w użytkowanie tym, którzy zasłużyli na nagrodę w służbie królewskiej.

Karol Wielki sprawował rządy osobiście, władzę z nikim się nie dzielił. Przy zarządzaniu państwem korzystał z pomocy zaufanych ludzi oraz doradztwa rady królewskiej, złożonej z dostojników świeckich i duchownych. Zorganizował sprawną administrację oraz system prawodawczy. Karol był wodzem armii, która zapewniała królowi silną władzę. Monarcha nie miał faworytów i nie ulegał wpływowi rodziny ani dostojników dworskich. Nie

1 R. Mc Kitterick, *Królestwo Karolingów. Władza – konflikty – kultura, 751–987*, Warszawa 2011, s. 58–97.

2 *Ibidem*, s. 230–260.

3 A. Mikołajczyk, *Leksykon numizmatyczny*, Warszawa–Łódź 1994, s. 70.

nadużywał władzy, był obrońcą i dobroczyńcą Kościoła oraz biednych i ucieżonych ludzi⁴.

Cesarz ograniczył wpływ władców terytorialnych (książąt i wodzów plemiennych). Administracja opierała się na mianowanych przez niego zaufanych urzędnikach. Porządek prawny, społeczny i gospodarczy w terenie zapewniała instytucja wysłanników królewskich, których zadaniem była kontrola i korygowanie działalności administracji lokalnej, sprawowanej przez hrabiów. Karol Wielki piastował także władzę duchowną⁵.

Zbiorowym organem władzy był wiec, zwoływany dwa razy w roku. Jesienią zbierali się biskupi i urzędnicy świeccy, a wiosną był on otwarty dla wszystkich mieszkańców. Na wiecach ogłaszano edykty królewskie, zwane kapitularzami⁶.

Z czasem postępowało zróżnicowanie materialne społeczeństwa; jedni bogacili się coraz bardziej, drudzy – biednieli. Proces ten stał się jedną z przyczyn rozszerzania się immunitetów. Były to przywileje nadawane początkowo możnym świeckim, a później również różnym instytucjom kościelnym. Zakazywały one urzędnikom królewskim wstępu na obszar objęty immunitetem. Nie mogli oni zatem ściągać podatków i egzekwować innych powinności. Przywileje te, w zmienionej formie, przyjęły się też na ziemiach polskich. W państwie Franków wykształcił się układ stosunków lennych, czyli system zależności osobistej, prawnej i ekonomicznej. Z pojęcia lenna (*feuda*) pochodzi nazwa ustroju społeczno-gospodarczego – feudalizmu. W poszczególnych krajach europejskich, w tym również w Polsce, przyjęły się różne odmiany feudalizmu. W każdej jednak z nich można odnaleźć pewne cechy wspólne⁷.

⁴ T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1994, s. 90–94; R. Mc Kitterick, *Królestwo Karolingów...*, s. 97–109.

⁵ Karol Wielki „decydował o nominacjach, zwoływał synody, zarządzał masowe chrzty. Ingerował też w kwestiach teologicznych. W roku 794 skłonił synod we Frankfurcie do odrzucenia postanowień soboru w Nicei z roku 787, zalecających kult obrazów świeckich, zarazem jednak potępił obrazoburców. Aneksjonizm frankijski był więc nie tylko rozszerzeniem granic własnej władzy, lecz w równej mierze poszerzaniem świata chrześcijańskiego i uszczuplaniem stanu posiadania pogaństwa” (*Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 80).

⁶ *Ibidem*.

⁷ T. Manteuffel, *Historia powszechna...*, s. 81–82; L. Halphen, *Charlemagne et l'Empire Carolingen*, Paris 1947.

W okresie panowania dynastii Merowingów (V–VIII w.) Frankowie byli głównie rolnikami. Przeważającą rolę odgrywała wielka własność ziemska. Przeważała ona całkowicie na gospodarce czynszowo-pańszczyźnianą. Osadnicy na zdobytych terytoriach byli wolnymi rolnikami. Ziemia przez nich uprawiana była ich własnością. Kościół, dzięki ofiarności wiernych, stał się posiadaczem rozległych terenów rolnych. Chętnie przekazywał je w dzierżawę po uiszczeniu niewielkiego czynszu rocznego. W ten sposób jednał sobie ludzi i utrzymywał swój areal na odpowiednim poziomie kultury rolnej⁸.

Imperium Karola Wielkiego, złożone z wielu krajów, nie mogło utrzymać się długo. Ludwik, syna Karola Wielkiego, nie potrafił zapobiec narastaniu tendencji odśrodkowych. W 843 r., na mocy traktatu w Verdun, podzielono państwo między trzech synów Ludwika. Lotarowi wraz z tytułem cesarskim przypadły Włochy oraz szeroki pas terytoriów łączących Alpy z Morzem Północnym. Ziemie leżące na wschód od posiadłości Lotara, zamieszkałe przeważnie przez ludność pochodzenia germańskiego, dostały się Ludwikowi Niemieckiemu. Dzielnicę zachodnią, gdzie mieszkańcy posługiwali się przeważnie językami normañskimi, przejął Karol Łysy. Po kilkudziesięciu latach podział cesarstwa Karola Wielkiego na trzy państwa: Francję, Niemcy i Włochy utrwalił się ostatecznie⁹.

Po traktacie w Verdun doszło w zachodniej części dawnej monarchii karolińskiej, podobnie zresztą jak we wschodniej części (w Niemczech), do dużego rozdrobnienia terytorialnego. Margrabiowie i hrabiowie oraz wielcy właściciele ziemscy, korzystając w swych posiadłościach z przywilejów immunitetowych, przekształcili się w samodzielnych władców senioralnych. W połowie X w. było we Francji przeszło 50 takich władców, związanych z królem tylko węzłem lennym. Niektórym z nich, m.in. hrabiemu Paryża, Szampanii, Flandrii, Andegawenii oraz księciu Bretanii, Burgundii i Akwitanii, udało się podporządkować mniejszych panów feudalnych i utworzyć dosyć rozległe państewka. Odrębną pozycję zajmowało księstwo Normandii, które powstało w wyniku nadania lennego obszaru nad dolną Sekwaną Rollonowi – najeźdźcy normańskiemu¹⁰.

W końcu X w. wygasła dynastia Karolingów i wybrano królem hrabiego Paryża – Hugona Kapeta. Dynastia Kapetyngów przetrwała aż do rewolucji 1789 r.

⁸ *Ibidem*, s. 80–81.

⁹ J.M. Roberts, *Od wieków średnich po wiek oświecenia*, Łódź 1987, s. 106.

¹⁰ T. Manteuffel, *Historia powszechna...*, s. 202–204.

Początkowo władza królewska była bardzo słaba. Król pełnił dwie zasadnicze funkcje: władcy senioralnego na podległym mu bezpośrednio obszarze oraz króla Francji, zwierzchnika lennego wszystkich innych władców senioralnych. Władza króla Francji za pierwszych Kapetyngów była zasadniczo teoretyczna¹¹. Zwierzchnictwo lenne umożliwiało królowi wykorzystanie przepisów prawa lennego do rozszerzania swoich posiadłości (poprzez przejmowanie ziemi zmarłych wasali niemających dziedziców, pozbawionych sądownie lenna). Konfiskowano też majątki niesfornych wasali.

W XII w., dzięki zręcznej polityce, Kapetyngowie przyłączyli do korony znaczne terytoria władców senioralnych. Na początku XIII w. Filipowi II Augustowi udało się czterokrotnie zwiększyć obszar królestwa, pozbawiając lennika króla francuskiego – króla angielskiego Jana bez Ziemi większej części jego posiadłości we Francji (skazany za niestawiennictwo przed sądem parów)¹².

Pełnej unifikacji państwa dokonali Kapetyngowie po długotrwałej walce z albigensami (1209–1229), kiedy to wytępli „herezję” i włączyli południe kraju do swego królestwa. Do wzmocnienia władzy monarszej doszło za panowania Ludwika IX (1226–1270). Władca ten zmusił do uległości opozycję panów feudalnych. Z rady królewskiej wyodrębnił urzędy o charakterze centralnym, z izbą obrachunkową na czele, oraz ustanowił sądy monarsze, które otrzymały nazwę „parlamentu”. Dokonał też reorganizacji domeny królewskiej. Ludwik IX skonsolidował tereny podbite przez swych poprzedników oraz rozbudował administrację królewską do potężnych rozmiarów. Dysponował silną armią, sprawował sprawiedliwe rządy, wspierał i ochraniał Kościół (jednocześnie kontrolował jurysdykcję kościelną). Walory moralne i nadzwyczajna pobożność sprawiły, że w 1297 r. został kanonizowany i zapisał się w historii jako Ludwik Święty¹³.

Francja nie była jednak wolna od antagonizmów społecznych. Nasiliły się one po utworzeniu dziedzicznych apanaży, które powstały po rozbiciu domeny królewskiej. Wtórna feudalizacja pogorszyła położenie ludności wiejskiej. Silne rządy Ludwika IX zapewniały do połowy XIII w. spokój w kraju. W 1251 r. pod wpływem wieści o klęsce jego krucjaty w Egipcie doszło do poważnych zamieszek na znacznym obszarze Francji. Ludność chłopska, początkowo pod

¹¹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1966, s. 107.

¹² T. Manteuffel, *Historia powszechna...*, s. 205–207.

¹³ E.M. Hallam, J. Everard, *Francja w czasach Kapetyngów, 987–1328*, Warszawa 2006, s. 322, 379, 423–424.

hasłem wyzwolenia króla z niewoli, tworzyła bandy nazywane popularnie „pastuszkami”. Z czasem ruch ten nabrał charakteru antyklerykalnego oraz antyfeudalnego i wówczas został krwawo stłumiony¹⁴. W tym przypadku silna władza przyniosła więcej dobrego niż złego. Ład społeczny potrzebuje władzy, ale nie władzy tyranów.

Rozkwit dynastii Kapetyngów przypada na panowanie Filipa IV Pięknego (1285–1314). Przyłączył on do korony zachodnią część Flandrii. Usiłując ograniczyć wpływy Kościoła popadł w wielki spór z papieżem Bonifacym VIII. W 1302 r. Filip IV Piękny zwołał Stany Generalne (przedstawiciele trzech stanów: szlachty, duchowieństwa i mieszczaństwa), aby uzyskać szersze poparcie społeczne w walce z papieżem. W latach następnych zwoływał je także w celu uzyskania zgody na pobór nowych podatków. Król, ograniczając swoją władzę doprowadził do przekształcenia Francji w monarchię stanową¹⁵.

Rozwój parlamentaryzmu francuskiego hamowały rozbieżne interesy feudałów, duchowieństwa, szlachty i mieszczan. Zgromadzenia ogólne nie były tak reprezentatywne i skuteczne, jak parlamenty angielskie. Uchwalane podatki oraz subsydia na finansowanie reform nie były na ogół egzekwowane¹⁶. W tej sytuacji, w końcu XIII w., istotną rolę w życiu politycznym i gospodarczym kraju zaczęły odgrywać zgromadzenia regionalne i lokalne. Okazały się one skuteczniejszą instytucją w konsultacjach króla z przedstawicielami poszczególnych stanów w sprawie pobierania podatków, aprobowania zasad handlowych i działań wojskowych¹⁷.

Następcy Filipa Pięknego poczynili pewne ustępstwa na rzecz społeczeństwa francuskiego, faktycznie jednak oddali bardzo niewiele władzy. Wojny i ambitna polityka zagraniczna Kapetyngów wymuszała drenaż fiskalny i powodowała narastanie niepokojów społecznych¹⁸.

¹⁴ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 105; E.M. Hallam, J. Everard, *Francja w czasach...*, s. 322.

¹⁵ E.M. Hallam, J. Everard, *Francja w czasach...*, s. 424.

¹⁶ P.S. Lewis, *Later Medieval France*, London 1968, s. 382.

¹⁷ E.M. Hallam, J. Everard, *Francja w czasach...*, s. 391 i 392–393. Drenaż fiskalny nasilił się za panowania Filipa IV. Król nałożył podatek od importu i eksportu, trzykrotnie podatek jednorazowy – od sprzedaży i kupna wszystkich towarów oraz podatki – od ziemi, nieruchomości i dochodów. Polityka ta budziła liczne sprzeciwy i niezadowolenie społeczne (*ibidem*, s. 381–382).

¹⁸ E.M. Hallam, J. Everard, *Francja w czasach...*, s. 388 i 401.

Istotny wpływ na sytuację wewnętrzną kraju wywarła wojna stuletnia (1337–1453). Bezpośrednią przyczyną starcia Francji z Anglią były roszczenia króla angielskiego Edwarda III, wnuka po kądzieli Filipa IV, do korony francuskiej. Druzgocące klęski poniesione przez armię francuską w pierwszym okresie wojny spowodowały osłabienie władzy królewskiej. Stany Generalne, wykorzystując sytuację, wymusiły na kolejnych władcach przeprowadzenie pewnych reform. Ordonans wydany w 1357 r. wprowadzał faktycznie rządy parlamentarne we Francji. Na jego mocy Stany Generalne miały zbierać się dwa razy w roku, sprawować kontrolę nad podatkami, wprowadzać przedstawicieli stanów do Rady Królewskiej, przeprowadzać reformy w administracji, itd.¹⁹

Wyniszczająca wojna, łupiestwa wojsk zaciężnych oraz rosnące podatki doprowadziły do wzrostu niezadowolenia wśród mieszczan i chłopów, które przerodziło się w wystąpienia zbrojne. W 1358 r., bogaty kupiec Stefan Marcel zorganizował w Paryżu powstanie ludności, wymierzone przeciwko kołom feudalnym, popierającym politykę dworu. W tym samym roku w północno-wschodniej Francji doszło do powstania chłopskiego, tzw. żakierii. W końcu wieku XIV doszło jeszcze do dwu buntów ludowych w prowincjach południowych i centralnych²⁰.

Zwrot w wojnie stuletniej, zwycięstwa armii francuskiej na fali rosnącego patriotyzmu, rozbudzonego przez Joannę d'Arc, doprowadził do wyparcia Anglików z ziemi francuskiej (zatrzymali jedynie Calais). Po wojnie stuletniej władza królewska uległa wzmocnieniu. Wprowadzenie stałych podatków i stałej armii umożliwiło królowi coraz większe uniezależnienie się od Stanów Generalnych. Władza królewska przekształcała się we władzę absolutną. Wzmocnieniu uległy jej podstawy materialne w wyniku konfiskat wielu majątków oraz odebrania licznych przywilejów feudałom i miastom. Rządy absolutne umocnił Ludwik XI (1461–1483). Jego panowanie wzmocniły zdobycze terytorialne. Przyłączył do korony księstwo Burgundii i Bretanii oraz Prowansję²¹.

W okresie panowania dynastii Kapetyngów w najgorszej sytuacji bytowej znajdowali się chłopci i ubożsi mieszczanie. W niektórych latach, o czym wzmiankowałem, notowano liczne przykłady niezadowolenia, a nawet dochodziło do powstań zbrojnych. Obraz egzystencji społeczeństwa francuskiego

¹⁹ T. Manteuffel, *Historia powszechna...*, s. 289–294.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, s. 300–301.

nie był jednak czarno-biały. System feudalny preferował wprawdzie tych, którzy mieli władzę i byli bogaci, ale był także zobowiązany do wspierania najbiedniejszych warstw społecznych²². Położenie materialne mieszczan i włościan uległo wyraźnej poprawie od II połowy XII w. (rządy Ludwika VI i Ludwika VII).

Zmiana na lepsze egzystencji chłopskiej wiązała się z organizacją nowego osadnictwa. Zasiedlano masowo dziewicze tereny karczując lasy i osuszając bagna czy mokradła. Dzięki temu powstawały nowe wsie, w których chłopci korzystali z wolnizny (czasowe niepłacenie opłat i czynszów) i większych swobód niż poddani w starych włościach. Intensywne powiększanie terenów uprawnych wraz z rozwojem agrotechniki przyczyniło się do wzrostu plonów. Wieki XI, XII i XIII to czasy pomyślności francuskiej wsi²³.

Za panowania Ludwika VI odnotowano pierwsze przywileje wyzwalające. Ludwik IX nadał wolność licznym poddanym. Na mocy ordonansu z 1315 r. wszyscy chłopci z domeny królewskiej stali się ludźmi wolnymi. Ligi prowincjonalne wydawały „karty swobód”. Otrzymywali je szlachetnie i nieszlachetnie urodzeni oraz przedstawiciele Kościoła. Różniły się one od siebie w zależności od regionu, ograniczały m.in. władzę urzędników²⁴. Zwiększenie swobód sprzyjało postępowi, jak pisał John Stuart Mill:

Od tego czasu gospodarczy postęp społeczeństwa nie był już przerywany. Bezpieczeństwo osobiste i własności wzrastało powoli; rabunek przestał być głównym źródłem nagromadzania bogactw, a feudalna Europa dojrzała do przekształcania się w Europę handlową i przemysłową²⁵.

Poprawa poziomu życia spowodowała wzrost wskaźnika urodzeń i wydłużyła przeciętną długość życia. Zwiększyło się zainteresowanie gruntami ornymi i produkcją rolną. W majątkach pańskich i w gospodarstwach chłopskich postępowała intensyfikacja produkcji rolnej. Część większych posiadłości była rozdzielana i przekazywana w dzierżawę chłopom. We Francji najwcześniej

²² *Atlas historique* par P. Serryn, R. Blasselle, J. Boudet, Paris 1982, s. 7.

²³ B. Zientara, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 390; G. Duby, *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*, London 1974, s. 186.

²⁴ E.M. Hallam, J. Everard, *Francja w czasach...*, s. 186–186 i 395.

²⁵ J.S. Mill, *Zasady ekonomii politycznej i niektóre jej zastosowanie do filozofii społecznej*, t. I, Warszawa 1965, s. 39.

(w XI w.) w porównaniu z innymi państwami Zachodu zamieniono daniny w naturze i pańszczyznę na świadczenia pieniężne. Było to korzystne dla włościan i właścicieli ziemskich²⁶.

W jeszcze większym stopniu dobrą koniunkturę gospodarczą odczuli mieszkańcy francuscy. Filip IV Piękny dysponował prawem nadawania statusu mieszczanina. Korzystali z niego chętnie ostatni Kapetyngowie, którzy często rozszerzali je, nadając wyróżniającym się mieszczanom prawa mieszczan królewskich, co powodowało, że byli oni wyłączani ze społeczności danego miasta i znajdowali się pod opieką monarchy. W zamian popierali politykę finansową i militarną króla²⁷. Rozwój miast sprzyjał również feudałom i niektórym książętom terytorialnym, wzmacniając ich pozycję polityczną i ekonomiczną (rozwój rynku wewnętrznego, podatki i różne opłaty). Nie wszystkie miasta we Francji odczuwały rosnący dobrobyt. Najbogatsze znajdowały się na obszarze Flandrii, Szampanii i w Normandii²⁸.

Społecznym problemem we Francji w okresie panowania dynastii Kapetyngów była kwestia żydowska. Na początku XIII w. wydano ustawy antyżydowskie, powołując się na szkodliwość moralną (m.in. przeciw lichwie). W końcu tego wieku i na początku XIV w. nakładano na Żydów wysokie podatki. W 1306 r. zostali oni wypędzeni z królestwa, a ich majątki skonfiskowano. Ludwik X zezwolił im na powrót, lecz Karol IV wygnał ich ponownie²⁹.

²⁶ *Ibidem*, s. 186; J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. I, Warszawa 1961, s. 132–136.

²⁷ E.M. Hallam, J. Everard, *Francja w czasach...*, s. 376.

²⁸ *Ibidem*, s. 188–189. Generalnie nastąpił wzrost pomyślności mieszkańców miast. Na głowę przypadało w nich od 50 do 100 dukatów rocznego dochodu (w zależności od koniunktury w danym roku), F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarcza i kapitalizm. XV–XVIII wiek*, t. III, Warszawa 1992, s. 103–107.

²⁹ E.M. Hallam, J. Everard, *Francja w czasach...*, s. 317–380.

Rozdział III

Początki Rzeszy Niemieckiej

Państwo Franków Wschodnich (nazywane coraz częściej Niemcami), opierając się na dawnych wspólnotach plemiennych, stawało się coraz bardziej odrębnym organizmem narodowym. Przywódcy najsilniejszych wspólnot tworzyli księstwa terytorialne. Na prawym brzegu Renu ukształtowały się cztery księstwa – Saksonii, Frankonii, Szwabii i Bawarii¹.

Wojewodzie saskiemu Henrykowi I, dzięki polityce ustępstw na rzecz innych książąt szczepowych i zwycięstwu nad Węgrami, udało się uzyskać w 919 r. koronę królewską. Jeszcze bardziej wzmocnił władzę królewską Otton I. Odniósł on ostateczne zwycięstwo nad Węgrami, a za pomoc udzieloną papieżowi, Janowi XII, włożono uroczyste na jego głowę koronę cesarską w bazylice św. Piotra (962 r.). Otton I, przyjmując tytuł Cesarza Rzymskiego Narodu Niemieckiego, nawiązał do tradycji Imperium Rzymskiego. Ambicją nowego cesarza było narzucenie zwierzchnictwa całemu światu chrześcijańskiemu. Podporządkował sobie faktycznie papieństwo. W statucie ogłoszonym przez cesarza stwierdzono, że papieżem w przyszłości może zostać taki kandydat, który złoży uprzednio przysięgę wierności cesarzowi².

W roku 995 władzę przejął Otton III, wychowany w kulcie Imperium Rzymskiego i Cesarstwa ottońskiego. Przystąpił on z zapałem do realizacji wymarzonej wizji utworzenia cesarstwa uniwersalnego, obejmującego Niemcy, Galię, Słowiańszczyznę, a także Bizancjum. Poszczególne kraje miały posiadać równe prawa, a władzę najwyższą sprawowałby cesarz. Jego pomocnikiem w dziedzinie duchownej miał być papież. Poglądy młodego cesarza wzbudziły niezadowolenie w Rzeszy i we Włoszech. Ostatecznie powstanie antyniemieckie w Italii zmusiło Ottona do opuszczenia Rzymu. Wraz z jego przedwczesną śmiercią w 1002 r. upadła interesująca koncepcja Cesarstwa, opartego na federacji równouprawnionych narodów³.

¹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1966, s. 18.

² T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1994, s. 162–164.

³ *Ibidem*, s. 165–166.

W XI i XII w. Cesarstwo Niemieckie rozszerzyło wydatnie swoje terytorium. W jego skład wchodziły środkowe i północne Włochy, na zachodzie ziemie po Rodan i Saonę, a na wschodzie (po podbiciu plemion słowiańskich) – aż po Odrę⁴.

Utworzenie cesarstwa przesunęło zainteresowanie dynastii saskiej ku południowi (Półwysep Apeniński). Ekspansja niemiecka w kierunku słowiańsko-węgierskim została na pewien czas wyhamowana.

Po śmierci Ottona III Henryk II przystąpił niezwłocznie do wzmacniania władzy królewskiej. Z przeciwnikami politycznymi walczył około dziesięć lat. Do najgroźniejszych z nich należeli dwaj bracia z rodu Luksemburgów. Wzmocnił ekonomicznie biskupstwa niemieckie, które stały się mocnym wsparciem jego polityki. Przeprowadził też reformy zakonu benedyktynów (powrót do ścisłej reguły i rozszerzenie działalności gospodarczej). Ważnym elementem wzmacniającym władzę Henryka II był czynnik ekonomiczny. Popierał rozwój rolnictwa oraz górnictwa rud srebra w okolicach Goslaru.

Po śmierci bezdzietnego Henryka II wygasła męska linia dynastii saskiej. Ponownie rozpoczęła się walka o koronę królewską. Zwyciężył Konrad, syn frankońskiego grafa Henryka. Konrad II (1024–1039), założyciel nowej dynastii frankońskiej, kontynuował politykę swego poprzednika Henryka II. Wzmocnił władzę królewską i ograniczył potęgę wielkich feudałów świeckich. Podporządkował sobie w pełni hierarchię Kościoła. Konrad II decydował o obsadzie arcybiskupstw i biskupstw. Poszczególne kurie stanowiły ważny element aparatu państwowego. Znaczącym oparciem władzy królewskiej (od 1027 r. – cesarskiej) było wówczas średnie i drobne rycerstwo, osadzone na ziemi państwowej⁵.

Podstawę materialną władzy centralnej zapewniały królewszczyzny. Za panowania Konrada II zwiększono ich areal (osadnictwo i przejmowanie majątków państwowych z rąk niektórych feudałów) i podniesiono poziom agrokultury (głównie dzięki instytucji ministeriatu⁶).

⁴ W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981, s. 122 i 116.

⁵ *Ibidem*, s. 122–123.

⁶ Instytucję tę tworzyli ministeriałowie, wywodzący się z ludności niewolnej, ściśle związani z właścicielami ziemi, zajmujący się nadzorowaniem i administrowaniem królewszczyzn w zamian za użytkowanie przydzielonych im gospodarstw (*ibidem*, s. 123).

Ujemnie na pozycję władzy cesarskiej w Niemczech wpłynął konflikt z papieżem. Początkowo Rzym akceptował zwierzchność najwyższej władzy świeckiej, ale po śmierci cesarza Henryka III (1056 r.) sytuacja uległa zmianie. Jednym ze źródeł konfliktu cesarstwa z papieżem stał się spór o obsadzenie wyższych stanowisk kościelnych (spór o inwestyturę). Od czasów Ottona I władcy starali się nadawać wyższe godności kościelne swoim zaufanym dostojnikom. Drugim źródłem konfliktu był spór o prymat władzy. Papieże stali na stanowisku wyższości władzy duchownej nad świecką, uzasadniając, że Bóg przekazał rządy Piotrowi nie tylko nad Kościołem powszechnym, ale także nad całym światem. Długoletnie zmagania papieża Grzegorza VII z cesarzem Henrykiem IV zakończyły się ostatecznie ugodą w Wormacji (1122 r.). Odtąd biskupów wybierali przedstawiciele duchowieństwa, a cesarz zatrzymał prawo nadawania im dóbr w charakterze lenna. Był to niewątpliwie kompromis. Stanowił jednak ważny krok na drodze emancypacji Kościoła spod wpływów władzy świeckiej⁷.

Po śmierci Konrada III w 1152 r. królem Niemiec został Fryderyk I, zwany Rudobrodym, z dynastii Hohenstaufów (cesarz od 1155 r.). Załagodził on długoletni spór Staufów z Welfami, co zapewniło na dłuższy czas pokój wewnętrzny w państwie. Respektując postanowienia konkordatu wormackiego starał się obsadzać stanowiska biskupów i opatów swymi ludźmi, którzy rekrutowali się przeważnie z szeregów niższego rycerstwa⁸.

Fryderyk I, podobnie jak jego poprzednicy, doceniał znaczenie podstaw ekonomicznych dla umocnienia władzy królewskiej. Monarcha położył główny nacisk nie na rozwój królewszczyzn, ale na zagospodarowanie dóbr rodowych. Odznaczały się one wysokim poziomem produkcji rolnej. Wspierał też własne miasta, którym nie szczędził immunitetów i samorządowych koncesji⁹.

W XI–XII w. gospodarka feudalna stała się bardziej wydajna, o czym zdecydował głównie rozwój agrokultury (stosowanie narzędzi żelaznych i trójpolówki). Jednocześnie ujawnił się regres w zakresie stosunków społecznych.

⁷ K. Hoffman, *Der „Dictatus Papae” Gregors VII*, Paderborn 1933, s. 395.

⁸ P. Rassow, *Honor Imperii. Die neue Politik Friedrich Barbarossas. 1152–1159*, München 1961, s. 12–36.

⁹ W. Czaplinski *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 155.

W X–XI w. upadła wolna gmina – marka. Zubożali chłopci popadali w zależność wobec pana, co doprowadziło do wykształcenia się odrębnego stanu poddańczej ludności chłopskiej. Spadały na nią liczne ciężary feudalne, m.in. renta naturalna, renta odrobkowa (pańszczyźniana) i liczne usługi na rzecz dworu. Natomiast mieszkańcy miast byli ludźmi wolnymi. Niewolnik lub chłop poddańczy, który przez rok i dzień przebywał w mieście stawał się wolny¹⁰.

Fryderyk I Rudobrody próbował zrealizować koncepcję polityczną, według której Cesarstwo stanowi najwyższą instytucję świata chrześcijańskiego. Zorganizował pięć wypraw do Włoch. Zakończyły się one niepowodzeniem – cesarzowi nie udało się podporządkować państwu i miast włoskich.

Politykę ekspansji w kierunku południowym realizował z powodzeniem cesarz Fryderyk II (1215–1250). W I połowie XIII w. połączył on korony Cesarstwa Niemieckiego z Królestwem Sycylii. W konstytucjach ogłoszonych w 1231 r. rozpoczął proces przekształcania feudalnego państwa w monarchię absolutną. Przystąpił do likwidacji uprawnień feudalnych rycerstwa, zakazując podejmowania wojen prywatnych. Wprowadził do sejmu Królestwa Sycylii przedstawicieli miast. Ograniczył też nadmierne przywileje duchowieństwa. Aparat państwowy oparł na płatnych urzędnikach oraz zreformował armię, wprowadzając wojska zaciężne. Aby uzyskać odpowiednie środki pieniężne Fryderyk II ustanowił jednolite cło i monopole państwowe na wszystkie zyskowne towary (zboże, sól, żelazo, konopie i jedwab). Polityka drenażu fiskalnego wzbudziła niezadowolenie wśród mieszczan i chłopów¹¹.

W drugim okresie panowania Fryderyk II napotkał silny opór miast, posiadaczy ziemskich i związanych z nimi władców terytorialnych. Począwszy od XI w. Niemcy weszły w okres głębokich przeobrażeń gospodarczych i społecznych, powodowanych zwiększeniem się wydajności i towarowości gospodarki rolnej i ekspansją osadniczą na ziemiach Europy Środkowej i Wschodniej. Głównym jednak czynnikiem, który zmienił sytuację gospodarczą, polityczną i społeczną na obszarze Niemiec stały się miasta. Od połowy XI do końca XIII w. powstało tam około czterech tysięcy miast różnej wielkości¹².

¹⁰ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, t. III, s. 22–24; W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 174–175.

¹¹ T. Manteuffel, *Historia powszechna...*, s. 221–223.

¹² *Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 133.

Miasta niemieckie nie popierały władzy centralnej, jak to działo się w krajach Europy Zachodniej, ale zaczęły organizować się w związki, stając się prawie równorzędnym podmiotem politycznym wobec słabej władzy królów – cesarzy. Najpotężniejszym z nich była Hanza, która uformowała się w XIII stuleciu, ale do największego znaczenia doszła w XIV i XV w. Związek hanzeatycki uzyskał uprawnienia ponadpaństwowej organizacji, a kupcy zostali obdarzeni licznymi przywilejami. Hanza wpłynęła znacząco na rozwój miast (w 1367 r. zrzeszała 77 miast niemieckich) i pomyślność ludności miejskiej¹³.

Populacja wiejska znajdowała się w dużo gorszym położeniu w porównaniu z populacją miejską. Jednak wzrost wydajności w rolnictwie (postęp w agrotechnice) oraz rozwój nowego osadnictwa (okres wolnizny, samorząd, możliwość dziedziczenia gospodarstwa) wpłynął na poprawę życia chłopów¹⁴.

Do dalszego osłabienia władzy centralnej w cesarstwie doszło w okresie wielkiego bezkrólewia (1254–1273), które pogłębiło rozdrobnienie feudalne Niemiec i umocniło pozycję tamtejszych książąt jako decydującego czynnika politycznego w kraju. Poszczególne księstwa przekształciły się w suwerenne państwa feudalne. Oparciem władzy książęcej byli hierarchowie Kościoła i dobrze zorganizowany aparat urzędniczy¹⁵.

Rozdrobnienie feudalne Niemiec wpłynęło niekorzystnie na rozwój gospodarczy kraju. Decentralizacja osłabiła powiązania ekonomiczne między poszczególnymi regionami. Pojawiły się przeszkody w produkcji rzemieślniczej i funkcjonowaniu rynku wewnętrznego¹⁶.

Próbę ponownego umocnienia władzy monarszej podjął Rudolf I Habsburg (1273–1291). Priorytetem w jego polityce były działania zmierzające do rozbudowy własnej pozycji ekonomicznej. Powiększył dobra rodowe w południowej Alzacji i na terenie Szwajcarii oraz odzyskał część utraconych królewskich ziem. Rudolf I złagodził politykę fiskalną, obniżając mieszczaństwu zbyt wysokie

13 M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973, s. 60–80.

14 B. Zientara, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 192–193; C. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy. 1000–1700*, London 1976, s. 159.

15 W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 128; *Historia Europy...*, s. 134.

16 W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 188–189.

podatki i cła na Renie. Miasta stały się ważnym czynnikiem gospodarczym i politycznym umacniającym władzę królewską¹⁷.

Podobną politykę w walce z książętami i elektorami niemieckimi stosował Albrecht I Habsburg (1298–1308). Uwolnił on mieszczan od wszelkich opłat celnych na Renie i zezwolił im na zawieranie związków obronnych. Sojusznikiem króla było także rycerstwo, w większości skonfliktowane z książętami i potężnymi panami feudalnymi oraz arcybiskupami (mogunckim, trewirskim i kolońskim)¹⁸.

Długotrwały proces rozdrobnienia Niemiec zakończył się w okresie panowania Karola IV z czeskiej dynastii Luksemburgów (od 1346 r. król czeski i niemiecki, od 1355 r. do 1378 cesarz). Po koronacji cesarskiej (w Rzymie) rozpoczął konsekwentną realizację swej wizji uczynienia królestwa czeskiego głównym ośrodkiem Rzeszy Niemieckiej¹⁹. Urzeczywistnienie tego planu uzależnione było od pozyskania poparcia potężnych panów świeckich i duchownych. Karol IV poszedł na daleko idące ustępstwa, nadając im szereg fundamentalnych przywilejów, skodyfikowanych w specjalnym dokumencie, zwanym *Złotą bullą* Karola IV²⁰. Króla odtąd wybierało 7-osobowe kolegium elektorów, w skład którego wchodził: arcybiskupi Moguncji, Kolonii i Trewiru jako przedstawiciele władzy duchownej oraz czterech reprezentantów panów świeckich, a mianowicie król czeski, palatyn reński, książę sasko-wirtemberski i margrabia brandenburski. *Złota bulla* gwarantowała elektorom niepodzielność ich terytoriów oraz szereg przywilejów, takich jak: prawo pobierania cła, bicia monety, pełnej jurysdykcji w obrębie podległych im obszarów i eksploatacji kopalni. Ponadto mieli również zastrzeżone najważniejsze centralne stanowiska administracyjne, wojskowe i dworskie, co dawało im bezpośredni wpływ na rządy w państwie. *Złota bulla* przekształciła prawnie Rzeszę w federację suwerennych państw feudalnych pod przewodnictwem cesarza. Miasta, podobnie jak drobne rycerstwo, pozbawione zostały prawa zawierania związków, a tym samym możliwości wpływania na politykę wewnętrzną i zagraniczną Niemiec²¹.

¹⁷ *Ibidem*, s. 190.

¹⁸ *Ibidem*, s. 192.

¹⁹ J. Šusta, *Karel IV. Za císařskou korunou 1346–1355*, Praha 1948.

²⁰ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 53–54.

²¹ W. Czaplinski *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 203.

W końcowym okresie panowania Karola IV zwiększyła się rola sejmu Rzeszy. Jego skład tworzyły trzy kurie: elektorów, książąt i panów feudalnych oraz przedstawicieli miast. Kompetencje parlamentu nie były ściśle określone. Cesarz musiał uzyskiwać zgodę na wyprawy wojenne, tworzenie nowych księstw oraz zawieranie ważniejszych układów międzynarodowych²².

Karolowi IV udało się urzeczywistnić plan przekształcenia królestwa czeskiego w najmocniejsze ogniwo Rzeszy Niemieckiej. Głównym środkiem prowadzącym do tego celu był rozwój gospodarki. Monarcha otoczył szczególną opieką rzemiosło, handel i górnictwo srebra. Czechy stały się wówczas ważnym ośrodkiem handlu międzynarodowego. Rozwijały się miasta, a w szczególności Praga, którą podziwiano w całej Europie, zwłaszcza jej wspaniałą architekturę i awans cywilizacyjny mieszkańców. Tu Karol IV założył w 1348 r. pierwszy w Europie Środkowej Uniwersytet, który stał się ośrodkiem kulturalnym, promieniującym daleko poza granice Czech²³.

Stabilizacja polityczna sprzyjała rozwojowi dużych miast niemieckich. Bogacili się nie tylko patrycjusze i wielcy wytwórcy, ale także uznani rzemieślnicy i drobni wytwórcy. Wraz z poprawą sytuacji bytowej nasiliły się patologie społeczne. Wprawdzie ogół ludności przestrzegał dni postnych (średnio dwa dni w tygodniu), ale w dni świąteczne i podczas uroczystości z racji wesel, chrzcin lub pogrzebów, nie znano umiarkowania w jedzeniu i piciu²⁴. Władze miejskie próbowały wydawać zakazy zabraniające tych praktyk, ale skuteczność ich była niewielka.

W XV w. do władzy w Cesarstwie Niemieckim powróciła dynastia Habsburgów. Fryderyk III (cesarz w latach 1452–1493) dążył przede wszystkim do przekształcenia Austrii w potęgę europejską. Nie przejawiał natomiast większego zainteresowania sprawami niemieckimi. W tej sytuacji pogłębiał się

22 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 54–55.

23 W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 203.

24 „Tak np. piekarz Vet Gundlinger w Augsburgu na wesele swej córki (r. 1493) kazał zabić 20 wołów, 49 koźląt, 500 sztuk rozmaitego ptactwa, a oprócz tego 1006 gęsi, 25 pawi, 46 tucznych cieląt, 95 tucznych świń i 15 indyków. W uroczystościach z racji chrzcin, wesela lub pogrzebu brało udział mnóstwo ludzi. Rzemieślnik cechowy musiał w takich razach zapraszać wszystkich członków cechu, do którego należał, i ugaszczać ich hojnie” (J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. I, Warszawa 1961, s. 190).

partykularyzm, poszczególni władcy terytorialni sprawowali suwerenne rządy i prowadzili własną politykę dynastyczną.

W XV w. ugruntowały swą pozycję dwa potężne rody – Hohenzollernów i Wettynów. Nasiliły się tarcia między poszczególnymi grupami społecznymi. Przedstawiciele miast domagali się gruntownych reform państwowych, centralizmu politycznego, ograniczenia praw książąt Rzeszy i zmniejszenia drenażu fiskalnego. W XV w. wzrost podatków był następstwem wydatków reprezentacyjnych i prowadzenia wojen przez poszczególnych władców. W Kolonii ponad 80% ogółu wydatków stanowiły koszty utrzymania armii i stosunków dyplomatycznych, w Norymberdze wynosiły one około 90%, a w Moguncji przeszło 75%²⁵.

²⁵ *Ibidem*, s. 348.

Rozdział IV

Monarchia anglo-normandzka (od połowy XI w. do XV w.)

W 1066 r. w bitwie pod Hastings ksiączę normandzki, Wilhelm I, pokonał wojska Harolda II i doprowadził do upadku państwo anglosaskie. Następnie koronował się na króla Anglii. W ten sposób powstało potężne państwo francusko-angielskie. Kanał La Manche przestał być wówczas granicą rozdzielającą dwa kraje, stał się natomiast szlakiem komunikacyjnym łączącym w całość dwie prowincje tego samego państwa¹.

Inwazja normandzka spowodowała wzmocnienie władzy królewskiej. Król stał się panem zwierzchnim całej ziemi. Dochody z rozległych posiadłości oraz różnego rodzaju świadczenia i opłaty stworzyły Wilhelmowi Zdobywcy silną podstawę materialną władzy. Ściąganie ich umożliwił sporządzony wielki kataster gruntu – *Domesday Book* (dosłownie *Księga Sądu Ostatecznego*). Nastąpiła też wymiana klasy panującej. Do podbitej Anglii zaczęli napływać normandzcy feudałowie. Tworzono nowe urzędy. Z dawnych instytucji anglosaskich utrzymały się tylko te, które były przydatne do celów fiskalnych i wojskowych. W dziedzinie sądownictwa zachował się poprzedni system wymiaru sprawiedliwości, a urząd szeryfa zyskał nawet na znaczeniu. Silną i scentralizowaną władzę królewską wspierała organizacja pospolitego ruszenia, obejmująca wszystkich wolnych obywateli. Swym lennikom narzucił Wilhelm ostre rygory, a całą wolną ludność rycerską i nierycerską zobowiązał do składania sobie przysięgi wierności.

W okresie anglosaskim (czas jego świetności przypada na X w.) królestwo funkcjonowało na szerszej bazie społecznej. Władcę wybierał wiec możnych, zwany witanem. Witan miał szerokie uprawnienia prawodawcze i sądownicze (jako najwyższy trybunał). Kontrolował króla, był nawet władny usunąć go z tronu. Zatem nowy system władzy stanowił krok wstecz w porównaniu z rządami z okresu anglosaskiego królestwa².

¹ T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1994, s. 114–116.

² *Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 71.

Stan rycerski w Anglii nie był stanem zamkniętym. Przedział między nim a wolną ludnością nierycerską nie był tak głęboki jak na kontynencie. Podstawą funkcjonowania gospodarki rolnej był wielka włość (*manor*). Składała się ona z trzech części: 1) pozostającej pod bezpośrednim zarządem pana lub jego włodarza, 2) dzierżawionej przez wolnych chłopów, 3) użytkowanej przez włościan poddanych. Chłopi poddani posiadali nadział ziemi umożliwiający im prowadzenie samodzielnego gospodarstwa. Obowiązani oni byli do odrabiania pańszczyzny oraz do czynszów w naturze. Przywiązani do ziemi, mogli być razem z nią sprzedani³.

Następca Wilhelma Zdobywcy, Wilhelm II Ryży, kontynuował politykę utrzymania silnej władzy królewskiej. Kolejni władcy musieli jednak zmierzyć się z rosnącą w siłę pozycją feudałów świeckich i duchownych. Przez blisko dwadzieścia lat Anglia znajdowała się w stanie anarchii. Dopiero Henrykowi II (1154–1189) udało się częściowo złamać potęgę baronów i zaprowadzić ład wewnętrzny w kraju. Jego dziełem była reforma ustrojowa i administracyjna. Umocnił też władzę w Normandii i całej zachodniej Francji⁴.

Za panowania Henryka II doszło do ograniczenia wpływów feudałów świeckich, a także roli Kościoła. Walka z hierarchami duchownymi była większym wyzwaniem niż próby ukrócenia samowoli feudałów świeckich. Kościół miał za sobą papieża i znaczną część społeczeństwa. Król wydał ustawy (konstytucje) ograniczające jurysdykcję duchowną, zakazujące Kościołowi angielskiemu apelacji od wyroków Korony do Rzymu oraz likwidujące jego przywileje podatkowe. Po długotrwałych zmaganiach, mimo klątwy papieskiej i buntu baronów, Henryk II dokończył dzieła reformy wymiaru sprawiedliwości, która kładła kres przywilejom sądowym feudałów świeckich i duchownych⁵. Warto zauważyć, iż walka monarchów angielskich z papieżem miała wczesne i długotrwałe tradycje.

Syn Henryka II, Ryszard I Lwie Serce (1189–1199), w okresie 10-letniego panowania przebywał w Anglii zaledwie kilka miesięcy. Brał udział w wyprawie krzyżowej i bronił swego andegaweńskiego dziedzictwa we Francji. Tak ocenia jego osobowość i rządy wybitny historyk angielski George Macaulay Trevelyan:

³ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1966, s. 151–156.

⁴ G. M. Trevelyan, *Historia Anglii*, Warszawa 1963, s. 183–187.

⁵ *Historia Europy...*, s. 121.

Ryszard jako król Anglii był niedbałym i popularnym władcą, stale nieobecnym w kraju, jak przystało na błędnego rycerza. Udając się na długą krucjatę, wydał zarządzenia dotyczące rządu kraju, które zakładały z góry zakłócenie porządku publicznego przez jego brata, Jana. W ręce tego człowieka, notorycznego zdrajcy i nicponia, oddał sześć hrabstw, które były zwolnione od danin na rzecz skarbu i od wizytacji sędziów królewskich. Było to niebezpieczne posunięcie dla stworzonego przez Henryka II systemu bezpośrednich rządów królewskich; jednak system ten zapuścił tak głębokie korzenie, że nawet rokosz ukartowany przez Jana przeciwko nieobecnemu bratu nie zdołał wstrząsnąć państwem⁶.

Anglią w tym okresie, w istocie rzeczy, rządził arcybiskup Canterbury, Hubert Walter, mianowany przez króla naczelnym urzędnikiem Korony. Nie nadużywał władzy i zapewnił pokój wewnętrzny w kraju. Pozyskał poparcie baronów oraz średnich klas miejskich i wiejskich, przygotowując tym samym grunt do zmian konstytucyjnych w Anglii⁷.

H. Walter, świątły mąż stanu, jako jeden z pierwszych potrafił wykorzystać klasy średnie jako instrument w rządzeniu państwem. Nadał on wielu miastom przywileje tworzenia samorządu, który umożliwiał im niezależną działalność. Rozwój samorządu miejskiego wzmacniał władzę państwową. Decydowanie o własnych finansach, sądach i władaniu ziemią przyczyniło się do rozkwitu wielu miast. Rozsadzały one, podobnie jak miasta – państwa włoskie, ramy feudalnych organizmów państwowych⁸.

W tym czasie dokonał się również postęp w zakresie zwiększenia władzy terenowej. Wykształcił się mianowicie samorząd hrabstwa sprawowany nie przez wielkich baronów, lecz przez miejscową drobną szlachtę. Stał się on narzędziem kontroli nad szeryfem i ograniczył jego wpływ na sąd hrabstwa. Ława przysięgłych nie była, jak dotychczas, wyznaczana przez szeryfa, lecz wybierana przez komisję złożoną z czterech przedstawicieli miejscowej szlachty. W ten sposób kształtowała się idea przedstawicielstwa, z czasem przeniesiona na arenę parlamentu krajowego⁹.

Po śmierci Ryszarda I rządy sprawował Jan bez Ziemi (1199–1216). Usiłował on odzyskać posiadłości francuskie. Po klęsce pod Bouvines w 1214 r.

⁶ G.M. Trevelyan, *Historia...*, s. 214.

⁷ *Ibidem*.

⁸ F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006, s. 346–347.

⁹ G.M. Trevelyan, *Historia...*, s. 215–216.

zrezygnował z dalszej walki na kontynencie i wycofał się do Anglii. W tym czasie wystąpili przeciwko niemu możnowładcy świeccy i duchowni. Domagali się oni zaniechania ucisku podatkowego i samowoli królewskiej, żądając kategorycznie potwierdzenia dawnych praw i swobód zawartych w karcie Henryka I. Po raz pierwszy lud angielski poparł baronów przeciw Koronie, ponieważ interesy obu oponentów były zbieżne. Pod naciskiem powstańców król ustąpił i 15 czerwca 1215 r. ogłosił *Wielką Kartę Swobód* (*Magna Charta Libertatem*). Miała ona historyczny wymiar, ponieważ było to pierwsze ograniczenie samowoli monarszej w stosunku do społeczeństwa¹⁰.

Zasady zawarte w *Wielkiej Karcie* miały na celu kontrolę rządów królewskich i zapewnienie swobód publicznych. Istotne zmiany zapowiadały przepisy dotyczące podatków. Wszystkie podatki miały być uchwalane przez narodowy parlament bądź też inne powszechne przedstawicielstwo. Prawo do sądu przysięgłego przysługiwało nawet „najpośledniejszym” chłopom. Liczne paragrafy były skierowane przeciwko bezprawnym i tyrańskim praktykom urzędników królewskich¹¹.

Znaczącym krokiem ku „wolności” był następujący zapis:

Żaden człowiek wolny nie będzie ujęty, ani uwięziony, ani wyrugowany z majątku, ani wygnany, ani zniszczony w jakikolwiek sposób, ani też nie będziemy go sądzili, ani pozywali, jak tylko przez prawowity sąd jego równych albo i przez prawo krajowe¹².

Wprowadzanie w życie postanowień *Wielkiej Karty* nie było łatwym zadaniem. Znaczna część feudałów sprzeciwiała się zwiększaniu swobód dla ludności wiejskiej i miejskiej. Hierarchów Kościoła buntował papież i jego legat. Doszło też do interwencji wojsk francuskich. Śmierć Jana bez Ziemi stworzyła szansę ponownego zjednoczenia narodu, opartego na zasadach *Wielkiej Karty*. Dzieła tego dokonali wybitni mężowie stanu, William Marshall i Hubert de Burgh, którzy sprawowali władzę w okresie małoletności króla Henryka III (1207–1272). Przeciwnicy *Karty* zostali pokonani, dobra ich przeszły w ręce

¹⁰ L. Kołakowski, *Czy Pan Bóg jest szczęśliwy i inne pytania*, Kraków 2009, s. 226.

¹¹ G.M. Trevelyan, *Historia...*, s. 219–220.

¹² *Ibidem*, s. 220.

króla, a Francuzi zostali wyparci z kraju. W tym przełomowym czasie wzrósł autorytet Rady Królewskiej¹³.

Magna Charta podlegała zmianom już w pierwszym dziesięcioleciu swego funkcjonowania, wiele jej ustaleń straciło ważność w efekcie przemian politycznych i społecznych, ale jej podstawowe zasady były trwałe i stanowiły punkt wyjścia innych, historycznych, układów dotyczących praw człowieka, np. amerykańskiej *Deklaracji Niepodległości*¹⁴.

Następnym krokiem w kierunku demokratyzacji władzy było ogłoszenie *Prowizji Oksfordzkiej* (1258 r.). Mocą tego aktu rządu króla poddano kontroli społeczeństwa. Przewidziano ustanowienie przy królu stałej rady, postanowiono zwoływać parlament trzy razy w roku oraz powołano 12-osobową komisję do przeprowadzania kontroli działalności urzędów królewskich, a przede wszystkim – skarbu¹⁵.

Postęp w zakresie rządów częściowo konstytucyjnych oraz zaprowadzenie pokoju w kraju wywarły pozytywny wpływ na gospodarkę i stosunki społeczne. W tym okresie powoli polepszało się położenie ludności chłopskiej. W wieku XII, a zwłaszcza XIII, w wyniku procesu oczynszowania i zmniejszenia wysokości danin, stopa życiowa włościan uległa wyraźnej poprawie. Jeszcze bardziej korzystne były skutki likwidacji pańszczyzny. Doszło już wtedy do częściowego uwłaszczenia chłopów. Ziemia stała się ich własnością, mogli ją odstąpić albo sprzedać. Wraz z upływem czasu stan ten, podobnie jak szlachecki i mieszczański, uległ daleko idącemu rozwarstwieniu¹⁶.

Po dojściu króla Henryka III do pełnoletności rozpoczął się okres arbitralnych i lekkomyślnych rządów, co wzbudziło niezadowolenie społeczne i wywołało nową wojnę domową. Tym razem do walki o zmianę systemu władzy włączyli się przedstawiciele niższych warstw społecznych. Stroną aktywną była rosnąca w siłę klasa rycerzy i drobnej szlachty (*gentry*). Zmusili oni baronów do przyznania im takich samych przywilejów, jakie wymusili na królu wielcy właściciele ziemscy¹⁷.

¹³ G.M. Trevelyan, *Historia...*, s. 222–223.

¹⁴ L. Kołakowski, *Czy Pan Bóg jest szczęśliwy...*, s. 226.

¹⁵ T. Manteuffel, *Historia powszechna...*, s. 212.

¹⁶ J.M. Kuliszer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. I, Warszawa 1961, s. 149.

¹⁷ G.M. Trevelyan, *Historia...*, s. 224–225.

Przeciwko królowi wystąpiło stronnictwo reformatorskie pod przywództwem Szymona de Montfort. Składało się ono z reformistycznej części baronów, bardziej uświadomionych politycznie rycerzy i *gentry*, grupy postępowych duchownych, studentów uniwersytetu w Oksfordzie i radykalnych plebejuszy. Po rozgromieniu wojsk królewskich (1264 r.) Szymon de Montfort poczynił krok w kierunku demokratyzacji władzy, włączając do zwoływanego nadzwyczajnego parlamentu po dwóch przedstawicieli z każdego hrabstwa i miasta. Był to zaczątek niższej izby parlamentu, która z czasem otrzymała nazwę izby gmin¹⁸.

Rządy Szymona de Montfort, ze względu na jego radykalizm, wywołały niezadowolenie wśród baronów. Pojednali się oni z królem, podjęli wspólną walkę przeciwko Szymonowi i pokonali powstańców (1265 r.). Henryk III wycofał się z dotychczasowych ustępstw i surowo rozprawił ze swymi przeciwnikami. Z reform minionego okresu utrzymał się tylko podział parlamentu na dwie izby – wyższą i niższą¹⁹.

Istotną rolę w rozwoju parlamentaryzmu w Anglii odegrał Edward I (1272–1307). Potrzeba uzyskania środków finansowych na prowadzenie wojen zmusiła go do zwoływania parlamentu z przedstawicielami miast. Za jego panowania ustalili się ostateczny skład parlamentu (1295 r. – tzw. wzorowy parlament). Edward I potwierdził postanowienia zawarte w *Wielkiej Karcie* i inne przywileje oraz zobowiązał się do nienakładania nowych podatków oraz ceł, a także przeprowadzania rekwizycji bez zgody parlamentu²⁰.

Dalszy postęp parlamentaryzmu w Anglii dokonał się za panowania Edwarda III (1327–1377). Kompetencje parlamentu nie były jeszcze wyraźnie określone, ale przyjęło się, że należą do niego sprawy ogólnopaństwowe, skarbowe, ustawodawcze i sądowe. Główną jego siłą były uprawnienia dotyczące dziedziny skarbowej. Edward III potwierdził, że nie będzie nakładał podatku bez zgody parlamentu. Rozszerzono też jego kompetencje w kwestiach finansowych. Wzrosło znaczenie Izby Gmin. Od 1407 r. wszelkie projekty ustaw skarbowych musiały być najpierw wniesione do izby niższej parlamentu. Potrzeby finansowe zmuszały panujących do zwracania się do parlamentu za cenę ustępstw na rzecz demokratyzacji ustroju. Izba Lordów sprawowała wówczas funkcję

¹⁸ T. Manteuffel, *Historia powszechna...*, s. 212.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, t. III, s. 182.

trybunału, rozpatrując skargi wnoszone przeciwko osobom urzędowym oskarżonym o nadużycie władzy, defraudację itp. Ponadto należało do niej sądownictwo w sprawach o przestępstwa popełnione przez lordów²¹.

W XIV w. coraz sprawniej funkcjonowała władza wykonawcza. Mocną pozycję zyskał lord kanclerz, który był w królestwie najwyższym urzędnikiem. Jego urząd, sprawujący pieczę nad Wielką Pieczęcią, był w stałym kontakcie z funkcjonariuszami zajmującymi się wszystkimi dziedzinami administracji państwowej. Za panowania Edwarda III wzmocniono aparat państwowy w terenie. W każdym hrabstwie ustanowiono Strażników Pokoju, którzy byli przedstawicielami władzy centralnej w hrabstwie. Nie byli oni zawodowymi urzędnikami, lecz niezależnymi dziedzicami wiejskimi. Strażnicy przejmowali coraz więcej obowiązków, które poprzednio pozostawały w gestii szeryfów²².

Druga połowa XV w. była okresem szczególnie trudnym w dziejach Anglii. Krajem wstrząsnęła zwłaszcza wojna dwóch róż – Czerwonej z Białą (1455–1485 r.). Szerzyły się bezprawie, grabieże i rekwizycje.

Zawirowania polityczne nie zahamowały jednak postępu gospodarczo-społecznego. Nowe systemy uprawy roli, rozwój agrotechniki, zmiana pańszczyzny na świadczenia czynszowe, stymulowały wzrost wydajności produkcji rolnej. Miało to wpływ na poprawę położenia chłopów angielskich. Chłop angielski żył nadal lepiej niż chłop francuski²³.

Jak zatem wytłumaczyć wybuch powstania Wata Tylera (1381 r.), które miało szeroki zasięg społeczny? Chłopi, głównie biedni, sprzymierzyli się z pospólstwem w miastach, obawiając się ponownego narzucenia im poddaństwa. Ujawniło się bowiem dążenie lordów do przywrócenia pańszczyzny, zniesienia prawa swobodnego przesiedlania i przejmowania gruntów gminnych. Ponadto obciążono włościan nowym podatkiem pogłównym. Stan chłopski, który wywalczył sobie w poprzednim stuleciu lepszą pozycję społeczną, nie chciał pogodzić się z nawet częściowym ograniczeniem zdobytej wolności²⁴.

Powstanie krwawo stłumiono, ale zapewne wydarzenia te przyspieszyły proces wyzwalań chłopów, który przypada głównie na wiek XV. Uwolnieni

²¹ *Ibidem*, s. 190–191.

²² *Ibidem*.

²³ J.M. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza...*, s. 145–149.

²⁴ *Ibidem*, s. 152; W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej*, Warszawa 1970, s. 24.

z poddaństwa zajmowali nową pozycję w społeczeństwie. Stawali się drobnymi farmerami, najemnymi robotnikami rolnymi, marynarzami bądź przechodzili do miast. Płynność siły roboczej zmieniła perspektywę ekonomiczną całego społeczeństwa. Umożliwiła szybki rozwój handlu, przemysłu i innych przedsięwzięć gospodarczych oraz społecznych²⁵.

Mimo wielu niedoskonałości system feudalny przyczynił się do postępu gospodarczego i społecznego na wsi i w mieście. W XIII i XIV w. pojawiły się korzystne warunki rozwoju miast, które w Anglii były zróżnicowane pod względem statusu i zamożności. Powstawały miasta królewskie, biskupie, klasztorne, a także położone w dobrach feudalnych. Tylko do biskupów należało 50 miast²⁶.

Rosnące dochody feudałów świeckich i duchownych oraz klas średnich powodowały wzrost popytu wewnętrznego i zewnętrznego. Zwiększyło się zapotrzebowanie na wyposażenie gospodarstw domowych i majątków rolnych oraz na artykuły luksusowe. Istotny wpływ na rozwój miast wywarły przywileje, zwłaszcza uzyskiwanie niezależności samorządowej. Najłatwiej przychodziło nabywanie tego prawa w miastach królewskich, najtrudniej w klasztornych i w niektórych dobrach feudałów. Decydującą rolę w pozyskiwaniu przywilejów samorządowych odgrywał pieniądz, zwłaszcza w okresach niepokoju i walk o władzę. Starania miast o prawa samorządowe w Anglii nigdy nie miały podstaw politycznych, jak to się działo w bogatych i wielkich miastach Flandrii i Francji²⁷.

Dowodem pełnego samorządu był przywilej wybierania i płacenia podatków bezpośrednio do skarbu państwa. Były one obliczane na podstawie dochodów z nieruchomości, ziemi i handlu. Status pełnoprawności prokurował inne przywileje, m.in. prawa do posiadania sklepów i straganów, zwolnienia od opłat handlowych w innych miastach oraz wyłącznego prawa do sprawowania urzędów miejskich²⁸.

W omawianym okresie wzrosła generalnie zamożność mieszczan. Ich stan majątkowy był jednak wysoce zróżnicowany. Do coraz większego znaczenia

²⁵ G.M. Trevelyan, *Historia...*, s. 182 i 193.

²⁶ J.Z. Kędzierski, *Dzieje Anglii do roku 1485*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 533.

²⁷ *Ibidem*; E. Lipson, *The Economic History of England*, t. I, *The Middle Ages*, London 1949.

²⁸ *Ibidem*, s. 535.

dochodziła burżuazja (władza plus pieniądze), posiadająca nieruchomości i posiadłości w mieście oraz poza miastem i prowadząca rozległe interesy handlowe. Do najbogatszych należeli wytwórcy sukna i kupcy nim handlujący, a także mieszczańscy zajmujący się skupem, przetwarzaniem i handlem skórami tudzież artykułami skórzanymi²⁹.

Zwraca uwagę szczególna dbałość władz miejskich oraz zarządów cechów i gildii o przestrzeganie zasad etycznych przez rzemieślników i kupców. Szczegółowe przepisy regulowały poszczególne fazy produkcji, handlu, jakość towarów, miary i wagi, a także płace czy ceny. Nie szczędzono kar pieniężnych tym, którzy dopuszczali się nadużyć. Zakładano, że kupiec bądź rzemieślnik ma działać wyłącznie dla dobra konsumenta, a wszelkie transakcje kupna i sprzedaży musiały być jawne. W każdym zawodzie płaca winna być jednakowa dla wszystkich, zgodnie ze statusem danego mistrza, rzemieślnika lub czeladnika. Surowe przepisy nie były w stanie wyeliminować jednak wykroczeń i przestępstw. W wieku XIV głośne były oszustwa w transakcjach solą i winem³⁰.

W Anglii, wcześniej niż na kontynencie, zaznaczyły się zmiany światopoglądowe. Kończyły się czasy, kiedy Kościół bezapelacyjne rządził umysłami ludzkimi. Przyczyny utracenia przez Kościół moralnego i duchownego kierownictwa były złożone. Do najważniejszych należy zaliczyć niemoralny tryb życia wielu księży i zakonników, pogoń za dobrami doczesnymi, powszechny postęp (zwłaszcza większa wiedza) oraz silny nurt nastrojów antypapieskich. Ponadto bezlitośnie opodatkowany kler angielski zwiększał drenaż fiskalny w swoich dobrach³¹.

Przełomowe znaczenie dla rozwoju ruchu antykościelnego i antypapieskiego miała nauka i działalność profesora teologii na uniwersytecie oksfordzkim Johna Wycliffa (1329–1384). Odrzucał on hierarchiczną strukturę Kościoła i papieżstwa. Domagał się nabożeństw w języku angielskim, przełożył na angielski *Pismo Święte* (uznawał je za jedyne źródło wiary) i negował podstawowe zasady doktryny katolickiej. Upowszechnianie jego poglądów m.in. dzięki działalności lollardów wpłynęło na radykalizację mas plebejskich. Kościół i władze świeckie,

²⁹ *Ibidem*, s. 556–557; F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarcza i kapitalizm. XV–XVIII wiek*, t. III, Warszawa 1992, s. 102–108.

³⁰ *Ibidem*, s. 537–538, 559 i 577–578.

³¹ G.M. Trevelyan, *Historia...*, s. 223 i nast.

obawiając się rozszerzenia herezji, potępiły Wycliffa i jego zwolenników. Ruch ten, dzięki pomocy króla, został stopniowo wygaszony³². Pozostawił jednak po sobie chlubną spuściznę. Jego idee dotarły do świadomości klas średnich i części duchowieństwa. Nawiązywał do nich Jan Hus oraz ideologowie reformacji, zwłaszcza Marcin Luter.

³² *Ibidem.*

Rozdział V

Ruś i Moskwa

Z państw Europy Wschodniej wcześniej do dużego znaczenia doszła Ruś Kijowska. Już w II połowie IX w. książęta kijowscy organizowali wyprawy zbrojne, docierając aż do bram Konstantynopola. Najwyższym suwerenem do około połowy XII w. był wielki książę kijowski. Sprawował on władzę polityczną, wojskową i sądowniczą¹.

Powstawały miasta, rozwijały się handel i rzemiosło. Rozwojowi gospodarki i cywilizacji sprzyjały dwa szlaki handlowe o znaczeniu międzynarodowym, które przechodziły przez ten kraj. Jeden prowadził z Bagdadu przez Morze Kaspijskie w kierunku północy aż do Morza Bałtyckiego. Drugi łączył Konstantynopol poprzez Morze Czarne z Bałtykiem. Handel pobudził rozwój rzemiosła na tym obszarze, skupionego w osadach typu miejskiego. Najbogatszym miastem był Kijów, bogatszy od większości miast zachodniej Europy². Inne miasta rozwijały się również szybko. W wieku XII było ich na Rusi około 300. Mieszczanie żyli dostatnio. Największe zyski osiągalni kupcy. W miastach znajdowały się składy pełne zboża i innych trwałszych artykułów żywnościowych, zwłaszcza solonego mięsa i miodu. Mięsa zawsze było w bród, dostarczały go gospodarstwa rolne i polowania (całe połacie kraju pokryte były lasami)³.

Pozycję Rusi Kijowskiej umocnił książę Świętosław, centralizując władzę i rozszerzając jej terytorium. Ugruntował on wpływy ruskie nad Morzem Czarnym i opanował znaczną część Bułgarii (965 r.). Momentem przełomowym w dziejach Rusi był jej chrzest w 988–989 r. Książę Włodzimierz, przyjmując chrześcijaństwo z Bizancjum, wiązał się z cywilizacją Wschodu. Niebawem ujawnił się duży wpływ duchowieństwa na sferę kulturalną i polityczną. Ruś osiągnęła szczyt rozwoju politycznego, gospodarczego i cywilizacyjnego za księcia Jarosława Mądrego (978–1054)⁴.

¹ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, Warszawa 1983, s. 118–119.

² W.W. Mawrodin, *Očerki po istorii feodalnoj Rusi*, Leningrad 1949, s. 51 i nast.

³ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 118–119.

⁴ J.M. Roberts, *Od wieków średnich po wiek oświecenia*, Łódź 1987, s. 50.

Chłopi, zwani smardami, byli wówczas w pełni wolni i składali daniny tylko księciu. Ich położenie materialne było zadowalające. Nie buntowali się, wyjątek stanowiło powstanie ludowe, które wybuchło w 1024 r. w Suzdalu, ale jego przyczyną była klęska głodowa i reakcja pogańska⁵.

Od śmierci Jarosława rozpoczęła się walka o tron, która stopniowo doprowadziła do podziału Rusi Kijowskiej, a wraz z nim do jej marginalizacji wśród państw Europy Środkowej i Wschodniej. Z czasem jej miejsce zajmą Ruś Halicko-Wołyńska i Włodzimiersko-Suzdalska. Należy jednak podkreślić, że Ruś Kijowska odegrała wielką rolę polityczną i kulturalną w dziejach wczesnofeudalnych Europy Wschodniej⁶.

Ruś Halicko-Wołyńska powstała w 1199 r. w wyniku połączenia księstwa halickiego z włodzimiersko-wołyńskim. Zjednoczenia dokonał książę Roman, który następnie podporządkował sobie Kijów i umocnił wpływy ruskie na Litwie.

Walkom o tron kijowski towarzyszyły powstania ludowe i opór poddanych, będący odpowiedzią na próby uzależnienia ich od panów feudalnych. Silnym wstrząsem społecznym było powstanie w Kijowie w 1113 r. Spowodowało ono polepszenie położenia biedoty miejskiej i zadłużonych chłopów. Książę Włodzimierz Monomach wydał ustawę zmniejszającą oprocentowanie pożyczek⁷.

Po śmierci księcia Romana Ruś Halicko-Wołyńska rozpadła się na szereg księstw. Rozpoczęła się wówczas walka między Polską a Litwą o jej ziemię, która zakończyła się ich podziałem w 1352 r. Większość obszaru przejęła Polska, do Litwy przyłączono część Wołynia i Podlasia⁸.

Wojny domowe prowadzone przez książąt kijowskich oraz najazdy zewnętrzne doprowadziły do dezorganizacji życia na Rusi, powodując upadek gospodarczy bogatych dotychczas ośrodków kulturalnych i handlowych. Kijów tracił swoje znaczenie, natomiast wzmocniły się księstwa zabezpieczone puszczą przed najazdami koczowników i obejmujące świeżo skolonizowane obszary fińskie. Połączone księstwa utworzyły Ruś Włodzimiersko-Suzdalską. W jej skład wchodziły ziemie leżące w dorzeczu górnej Wołgi oraz Nowogród, zwany przez współczesnych Wielkim. Odtąd ośrodek centralny państwa

⁵ L. Bazylow, *Historia Rosji...*, s. 90–91.

⁶ Zob. więcej: B.D. Griekow, *Ruś Kijowska*, Warszawa 1953.

⁷ *Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 152.

⁸ S. Szczur, *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2006, s. 384–386.

Rurykowiczów (dynastii kijowskiej) przesunął się na północ i wschód, południe zaś zeszło na plan drugi. Po 1212 r. doszło do rozbicia Rusi Włodzimer-sko-Suzdalskiej, a następnie po najeździe podporządkowali ją sobie Mongołowie (1238 r.)⁹.

Najeźdźcy tatarscy spowodowali ruinę ziem ruskich. Miasta, w których kwitł handel i rzemiosło, legły w gruzach (wyjątkiem był Nowogród, do którego najeźdźcy nie dotarli). Upadło rzemiosło, ponieważ część rzemieślników wprowadzono do Złotej Ordy. Ludność odczuwała dotkliwie brak artykułów gospodarstwa domowego i narzędzi rolniczych. Niektóre rodzaje rzemiosł odrodziły się dopiero po przeszło 150 latach¹⁰.

Eksploracja ziem ruskich przez Tatarów polegała głównie na ściąganiu daniny. Zwolnione od niej było tylko duchowieństwo. Kościół prawosławny cieszył się poparciem najeźdźców, ponieważ zabezpieczał ich panowanie, mając wpływ na masy ludowe. W tym okresie postępował proces powiększania majątków ziemskich feudałów, cerkwi i klasztorów kosztem gruntów chłopskich. Gmina włościańska została podporządkowana urzędnikom pańskim, zwłaszcza w zakresie sądownictwa i ściągania danin. Chłopi nie przeciwstawiali się, ponieważ właściciele ziemscy mieli do dyspozycji sądownictwo, a nawet własne drużyny zbrojne¹¹. Zgodnie z tradycją swych rządów, Tatarzy nie ingerowali w sprawy wewnętrzne podbitego kraju, tolerowali stan prawny, jaki tam zastali. Za utrzymanie porządku odpowiedzialny był wielki książę, jemu podlegali inni książęta. Najpotężniejszy z nich, Aleksander Newski (zwycięstwa w walce ze Szwedami i Zakonem Krzyżackim), uznawał również zwierzchność tatarską. Spod jarzma mongolskiego definitywnie wyzwolił ziemie ruskie dopiero książę Iwan III Wasylewicz (1480 r.)¹².

System władzy opierał się na pozycji księcia. Jeśli władca dysponował silną drużyną, rozwijał ekspansję terytorialną i posiadał zasoby finansowe, wówczas rządził niepodzielnie. Z czasem jednak rosła pozycja możnowładców i książę musiał zabiegać o ich przychyłność. W zamian popierał on interesy arystokracji i bardziej znaczącego bojarstwa. W wieku XV, mimo konfliktów między

⁹ T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1994, s. 356–357.

¹⁰ B. Rybakow, *Remiesło drewniej Rusi*, Moskwa 1948, s. 780–781.

¹¹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1966, s. 206–207; L. Bazylow, *Historia Rosji...*, s. 92.

¹² T. Manteuffel, *Historia powszechna...*, s. 259.

monarchą a feudałami, władza wielkiego księcia wspierała głównie interesy wielkiego bojarstwa¹³. Średnia warstwa feudalna nie odgrywała większej roli politycznej. Wszyscy bojarzy sprawujący w kraju władzę administracyjną mieli prawo do ściągania różnego rodzaju należności, z których część przekazywali księciu (przeważały daniny w naturze).

Podstawą ustroju społecznego Rusi była feudalna własność ziemi. Chłopi stanowili warstwę ważną dla władzy, ponieważ dostarczali danin i siły roboczej. Dzielili się na dwie grupy. Do pierwszej należeli włościanie zamieszkali na ziemi, będącej własnością księcia. Byli to smardowie, tj. chłopi podlegający jedynie księciu. Charakterystyczne, że dość długo na Rusi utrzymywał się stan wolnej ludności wiejskiej. Chłopi w dobrach należących do księcia znajdowali się w korzystnej sytuacji. Rozporządzali dość dowolnie gruntami, mogli nawet je sprzedawać bądź przekazywać potomstwu. Tworzyli wspólnoty (*mir*) z pewnymi elementami samorządu (drobne sprawy)¹⁴.

Drugą grupę tworzyli chłopi poddani, którzy byli zależni od feudałów bądź instytucji kościelnych. Byli oni obowiązani do uiszczania renty naturalnej (daniny) i odbywania pańszczyzny (renty odrobkowej). Od XV w. warstwa ich zaczęła rosnąć w efekcie nadań włości feudałom i cerkwi. Jedną z możliwości poprawienia swego bytu stwarzała im polityka zaludnienia niezamieszkałych obszarów. Książęta zainteresowani zagospodarowaniem tych ziem chętnie przyznawali feudałom i klasztorom przywileje zwalniające na pewien okres (często na 10–15 lat) nowo osiadłych chłopów od wszystkich albo od większości podatków i powinności¹⁵. Po upływie „wolnych lat” ponosili ciężary, jako chłopi poddani nie mogli opuścić otrzymanej ziemi i przejść (wychód) do innego pana. Jednak zwiększający się wyzysk zachęcał do samowolnego opuszczania gospodarstw. W końcu XV w., aby zapobiec niekontrolowanemu zbiegostwu uregulowano tę kwestię ustawowo. Przyjęto mianowicie jeden termin „wychodu” w ciągu roku (tydzień przed i tydzień po 28 listopada), po uiszczeniu wszystkich rachunków i zapłaceniu panu określonej kwoty¹⁶. Nie ulega wątpliwości, że było to racjonalne rozwiązanie, korzystne dla pana i chłopca.

¹³ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 176–177.

¹⁴ *Ibidem*, s. 177–178.

¹⁵ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 212.

¹⁶ *Ibidem*, s. 213; L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 178.

W Polsce w okresie rozbitcia dzielnicowego zbiegłych chłopów traktowano bardziej rygorystycznie. W chwytności zbiegłych wieśniaków brała udział władza książęca. Przekazywano ich także z powrotem panom na podstawie porozumień zawieranych między książętami bądź też biskupstwami¹⁷. Postępowanie siłowe lub przymusowe nie było dobre ani dla pana, ani dla chłopca.

Najazd Tatarów doprowadził do pauperyzacji ludności miejskiej. Pogłębiła się zależność miast od książąt, zanikły resztki samorządu. Książęta zwiększali dani i opłaty. Mieszczan obciążał także haracz na rzecz Tatarów. Grupa ta, mimo znacznych dochodów, wyraźnie zubożała¹⁸. Dopiero około połowy XIV w. nastąpiło odrodzenie rzemiosła, w pierwszej kolejności produkującego na potrzeby wojska i gospodarstwa wiejskiego. Jednocześnie postępował rozwój handlu, zwłaszcza w wyniku rozszerzania zewnętrznych rynków zbytu. Wielcy kupcy wyprawiali się na Krym i do miast włoskich nad Morzem Czarnym. Rozwój rzemiosła oraz handlu przyczynił się do odbudowy zniszczonych miast i zakładania nowych. Ludność miejska została obciążona różnymi powinnościami na rzecz księcia. Nie były one jednak zbyt duże i dlatego mieszczanie popierali władzę książęca. W końcu XIV w. wyodrębniła się warstwa bogatych kupców, wśród których prym wiodli handlujący sukniem. Mieli oni szereg przywilejów, ale najważniejsze było to, że podlegali bezpośrednio sądownictwu książęcemu¹⁹.

Na początku XIII w. północno-wschodnia część Rusi rozpadła się na kilkanaście księstw. Znajdowało się wśród nich niewielkie Księstwo Moskiewskie. W jego obszar, oprócz Moskwy, wchodziło jeszcze kilka miast. Dopiero od połowy XIV w. Księstwo Moskiewskie, za panowania Dymitra Dońskiego (1359–1389), zdobyło przewagę wśród księstw ruskich i podjęło skuteczną walkę z Tatarami (1380 r. zwycięstwo na Kulikowym Polu). Wzrost terytorialny Księstwa nastąpił za Wasyla I (1389–1425). Za jego panowania przyłączono do Księstwa Moskiewskiego Księstwo Niżno-Nowogrodzkie, Muromskie i Miszczerskie²⁰.

Za Wasyla II ziemie ruskie stały się widownią najdłuższych i najbardziej krwawych walk o panowanie na Rusi. Nasiliły się wówczas konflikty

17 S. Śreniowski, *Zbiegostwo w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego*, Warszawa 1948.

18 L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 163.

19 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 210–211.

20 T. Manteuffel, *Historia powszechna...*, s. 360.

między władzą książęcą a częścią arystokracji. Większość bojarów popierała księcia. Zbuntowali się natomiast udzielnicy książęta moskiewscy. Głównym źródłem konfliktu były ich roszczenia do tronu wielkoksiążęcego. Wojna ze zmiennym szczęściem trwała od 1343 do 1353 r. Ostatecznie zwyciężył Wasyl II, mający poparcie mieszkańców Moskwy i duchowieństwa. Uzależnił on od Moskwy Psków, księstwo suzdalsko-niżnonowogrodzkie i częścio-wo Nowogród²¹.

Iwan III (1462–1505) zjednoczył już niemal wszystkie ziemie północno-wschodniej Rusi. Największy opór wielki książę moskiewski napotkał ze strony Wielkiego Nowogrodu i Pskowa. Oba te księstwa, które z biegiem czasu przekształciły się w bogate republiki arystokratyczne, z niepokojem obserwowały ekspansję samowładnego księcia moskiewskiego. Grupa będąca w Nowogrodzie u władzy, złożona z bojarów i bogatego kupiectwa, wołała raczej uznać zwierzchnictwo polsko-litewskie. Prowadziła więc rokowania z Kazimierzem Jagiellończykiem. Natomiast masy ludowe i duchowieństwo prawosławne opowiadały się zdecydowanie po stronie Moskwy. Iwan III, wykorzystując tę sytuację, podjął zbrojną interwencję, która zakończyła się jego zwycięstwem i opanowaniem Nowogrodu. Moskwa zajęła także ziemie książąt twerskich²².

W miarę tworzenia się scentralizowanego państwa moskiewskiego zwiększała się władza wielkiego księcia moskiewskiego, tytułującego się „panem całej Rusi”, a niekiedy także carem. System administrowania państwem miał charakter pałacowo-patrymonialny. Zarząd centralny był jednoznaczny z zarządem nadwornym, ponieważ urzędnicy książęcy zarządzający gospodarką dworu sprawowali również funkcje związane z administracją państwa.

Walki zewnętrzne i utrzymanie porządku w kraju wymuszały wzmocnienie sił zbrojnych. W XV w. książęta nadawali ziemie w zamian za służbę wojskową. Ziemia otrzymywana w ten sposób nosiła nazwę *pomiestje*. Nie można jej było sprzedać ani przekazać potomstwu. Władca nadawał ją uboższym feudałom, zasłużonym dworskim sługom, a także ludziom wolnego stanu i chłopom. Powstała w ten sposób zróżnicowana warstwa ludzi służebnych. Z nich ukształtowała się średnia warstwa feudalna – *dworianstwo*. Stanowiła ona główną podporę władzy księcia. *Dworianie* zorganizowani w oddziały zbrojne eliminowali,

²¹ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 154–157.

²² *Ibidem*, s. 164–166.

w razie potrzeby, opozycję i zapewniali porządek wewnętrzny. Pozycja wielkiego bojarstwa w państwie została wyraźnie osłabiona²³.

Wraz z rozwojem terytorialnym państwa i wzrostem jego zadań doszło do powstania przy wielkim księciu stałego organu doradczego – Bojarskiej Dumy. Książę naradzał się z zaufanymi i wpływowymi bojarami oraz z wyższymi dostojnikami cerkwi w najważniejszych sprawach dotyczących polityki wewnętrznej i zagranicznej oraz wojskowej. Znaczenie Dumy zależało od osobowości panującego; większość z nich liczyła się z jej opinią²⁴. Kościół prawosławny zachował także po zrzuceniu jarzma tatarskiego uprzywilejowane stanowiska w państwie, stając się narzędziem utrwalania władzy wielkoksiążęcej. Hierarchowie tego Kościoła konsekwentnie przestrzegali przyjętej od XI w. zasady bizantyńskiej „symfonicznego” stosunku między Kościołem a państwem. Zasada ta dawała ideologiczną podstawę bliskiej współpracy między średniowiecznym Kościołem ruskim a książętami tego kraju²⁵. Znaczenie polityczne Kościoła wzrosło po uniezależnieniu się od patriarchatu konstantynopolitańskiego. Centrum cerkwi prawosławnej stała się Moskwa (1326 r.), a metropolita od 1459 r. mianował wielki książę na podstawie wyboru dokonanego przez sobór biskupów²⁶.

Ostatnia faza jednoczenia ziem wielkoruskich przypada na okres panowania Wasyla III (1505–1533). Był on przedstawicielem absolutyzmu monarszego. W 1510 r. włączono do wielkiego księstwa moskiewskiego ziemie pskowską, a w 1521 r. – księstwo rizańskie²⁷.

²³ *Ibidem*, s. 161–162.

²⁴ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 176–177; W.O. Kluczkowski, *Bojarskaja duma Rusi*, Moskwa 1881.

²⁵ M.D. Knowles, D. Obolensky, *Historia Kościoła*, t. II, Warszawa 1988, s. 242.

²⁶ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 214–215 i 219.

²⁷ *Ibidem*, s. 361; L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 172–174; W.W. Mawrodin, *Obrazowanie jedinogo Russkogo gosudarstwa*, Leningrad 1951.

Wnioski i uwagi ogólne do części pierwszej

W okresie średniowiecza w liczących się państwach ówczesnego świata przeważały systemy władzy autorytatywnej, mocno scentralizowanej, często o charakterze absolutnym. Stosunek jej do poszczególnych grup społecznych był zróżnicowany.

We wczesnym średniowieczu podstawą potęgi państwa była jego siła militarna. Zapewniała ona porządek wewnętrzny w kraju i umożliwiała ekspansję zewnętrzną. Podboje wzmacniały państwo, zaspokajały też ambicje wybitnych władców. W mniejszym stopniu leżały w interesie społeczeństwa.

W Bizancjum liczna i dobrze opłacana armia rozszerzyła znacznie terytorium cesarstwa. Dochody z prowincji zasilają skarb państwa. Pojawiły się dogodne warunki do rozwoju gospodarki, zwłaszcza handlu dalekosiężnego. Wzrosła zamożność kupców i rzemieślników.

Podboje arabskie zapewniły potęgę państwu, ale przyniosły także korzyści społeczeństwu. Dzięki polityce tolerancji stosowanej przez zdobywców wzrastała również zamożność ludów podbitych i dokonał się postęp cywilizacyjny.

Karol Wielki był władcą autorytarnym, ale sprawował rządy sprawiedliwe, nie nadużywał władzy, nadawał osadnikom ziemię na własność i obdarzał ich wolnością. Za jego panowania nastąpił w państwie Franków wielki postęp cywilizacyjny. Inna była relacja władzy i społeczeństwa w Anglii po opanowaniu jej przez Wilhelma Zdobywcę. Społeczeństwo zostało obciążone większymi ciężarami fiskalnymi i obowiązkami wojskowymi. Podobną politykę realizował cesarz niemiecki Fryderyk II, który kosztami prowadzenia wojen (utworzył wojsko zaciężne) obciążył mieszczan i chłopów.

Autorytarną władzę wspierały sfery wyższe. Służąc jej pomnażali swe dobra i osiągnęli zaszczyty, wraz z którymi przejmowali część władzy. Zdarzało się też jednak, że niektórzy monarchowie, sprawując rządy prawie absolutne, działali w interesie ogółu społeczeństwa. Ludwik IX zapisał się jako władca sprawiedliwy: przestrzegał prawa, brał w obronę warstwy uboższe przed wyzyskiem posiadaczy ziemskich i nadał wolność licznym poddanym (w domenie królewskiej – wszystkim chłopom). Jego silna władza przyniosła więcej dobrego niż złego społeczeństwu francuskiemu. Jeśli karcił (stłumił powstanie „pastuszków”),

to ze względu na dobro Korony. Uważał, że ład społeczny potrzebuje sprawnej i sprawiedliwej władzy, ale nie władzy tyranów.

Władcy autorytarni podejmowali też decyzje racjonalne, zwłaszcza w sferze gospodarczej. Były one korzystne zarówno dla państwa, jak i społeczeństwa. W Bizancjum cesarz Justynian i aparat administracyjny roztaczali kontrolę nad gospodarką i nadzorowali płace rzemieślników. Pracodawcy byli zobowiązani do przestrzegania umów pracowniczych. W Chinach cesarz, i bardzo kompetentny aparat państwowy, protegował rozwój rolnictwa, aby zapewnić wyżywienie dla licznej ludności. Fryderyk I, zwany Rudobrodym, wspierał rozwój miast. Rudolf I, inny cesarz niemiecki, złagodził politykę fiskalną, obniżając podatki i cła. Jego następcą Albrecht I kontynuował politykę rozwoju handlu i rzemiosła. Karol IV, król czeski i cesarz niemiecki, doprowadził kraj do rozkwitu gospodarczego, wzrostu zamożności społeczeństwa i postępu cywilizacyjnego. Filip IV i ostatni Kapetyngowie rozszerzyli prawa dla mieszczan, którzy w zamian popierali politykę fiskalną i militarną króla.

Charakterystyczne, że władza absolutna lub mocno scentralizowana nie trwała zbyt długo w stanie niezmiennym. Rządy tzw. silnej ręki budziły z czasem niezadowolenie, zwłaszcza warstw najuboższych. Mnożyły się bunty i powstania. Walka sfer wyższych o swoje interesy prowadziła często do konfliktów z władzą centralną bądź też do zmagania we własnym kręgu. Wyniszczające wojny, szczególnie wojna stuletnia, spowodowały pauperyzację mieszczan i chłopów, a w konsekwencji doprowadziły do ich zbrojnych wystąpień. Nadmierne wydatki na wojsko obciążały głównie mieszczan i włościan. W XV w. największe miasta w Rzeszy przeznaczały na armię około 80% ogółu wydatków.

W średniowieczu dochodziło też do koegzystencji silnej władzy z instytucjami demokratycznymi. W Bizancjum apodyktyczni monarchowie zezwalali na funkcjonowanie stronnictw politycznych (*demów*). Karol Wielki zwoływał dwa razy w roku wiece możnych. Filip IV Piękny, bezwzględny władca, potrzebując poparcia w sprawach podatkowych, zdecydował się ograniczyć władzę królewską, zwołując Stany Generalne. Stanowiły one załóżek parlamentaryzmu we Francji. Karol IV w końcowym okresie panowania zwiększył rolę sejmu. W końcu XII w. w Anglii, w okresie panowania Ryszarda I Lwie Serce, naczelny urzędnik Korony arcybiskup Canterbury, Hubert Walter, zdemokratyzował władzę w miastach i hrabstwach. Nadał pełną samodzielność samorządom miejskim i podjął decyzję o tworzeniu samorządów w hrabstwie. Przejęły one m.in. kontrolę nad szeryfami. Samorządy działały w interesie miejscowej społeczności i wzmacniały zarazem

władzę państwa. Ich rola wzrosła w XIV w. W każdym hrabstwie powołano niezależnych Strażników Pokoju. Zwiększenie swobód sprzyjało postępowi gospodarczemu i wpływało na poprawę poziomu życia ludności.

Już na początku XIII w. uwidoczniły się przesłanki, które prowadziły do ukształtowania się ustroju parlamentarnego. Proces ten był głównie zasługą społeczeństwa angielskiego. W 1215 r. uchwalono *Wielką Kartę Swobód* (*Magna Charta Libertatum*). Było to pierwsze w historii tak daleko idące ograniczenie władzy monarszej w stosunku do społeczeństwa. Ustanowiono kontrolę rządów królewskich i zapewniono swobody ludności miejskiej i wiejskiej. *Wielka Karta* stała się inspiracją do uchwalenia innych dokumentów o tym charakterze, m.in. amerykańskiej *Deklaracji Wolności*. Następnym krokiem idącym w kierunku demokratyzacji ustroju było ogłoszenie w 1258 r. *Prowizji Oksfordzkich*. Zawierały one postanowienia dotyczące zwoływania parlamentu trzy razy w roku i utworzenia komisji do kontroli urzędów królewskich.

Na dalszy postęp demokracji miało wpływ rozgromienie wojsk królewskich przez Szymona de Montfort (1264 r.). Wymuszono wówczas na królu włączenie do parlamentu po dwóch przedstawicieli z każdego hrabstwa i miasta (początek izby gmin). Ostateczny skład, organizację i kompetencje parlamentu przyjął sejm w XIV w.

Skutki gospodarczo-społeczne zmian ustrojowych okazały się bardzo korzystne dla społeczeństwa i państwa angielskiego. Zmniejszył się ucisk fiskalny, zlikwidowano pańszczyznę i uwłaszczono częściowo chłopów. Postępowała urbanizacja kraju. Zaznaczył się wyraźny wzrost zamożności mieszczan i włościan.

Powstanie Wata Tylera (1381 r.) zostało krwawo stłumione, ale przyspieszyło proces pełnego uwłaszczenia chłopów. Wpłynęło również na bardziej sprawiedliwe opodatkowanie w mieście i na wsi, rozwój rynku wewnętrznego i ogólny wzrost dochodów.

W okresie średniowiecza odnotowano wiele powstań, tumultów i buntów. Nasuwa się pytanie: czy tak często i obficie przelewana krew wywołała w społeczeństwie pozytywne skutki? Spontaniczne i źle zorganizowane protesty i wystąpienia zbrojne, zwłaszcza ludowe, nie osiągały zamierzonych celów. Natomiast powstania kierowane przez wybitnych przywódców, w których brali udział przedstawiciele różnych warstw społecznych, nie były daremną daniną krwi – np. powstanie Szymona de Montfort, Wata Tylera, wystąpienie zbrojne przed uchwaleniem *Wielkiej Karty Swobód* czy powstanie w Kijowie w 1381 r. (wymusiło zmniejszenie ucisku fiskalnego).

W średniowieczu ważną rolę w państwie i społeczeństwie odgrywały religia i Kościół. Hierarchia kościelna wspierała głównie władców i możnych. Najczęściej występowało wzajemne oddziaływanie Kościoła i władzy. Religia zaś, pełniąc funkcję ideologii społecznej, wywierała istotny wpływ na postawę poszczególnych warstw społecznych (w największym stopniu na ludność najuboższą). Współdziałanie Kościoła z władzą uwidoczniło się w szczególności w imperium arabskim i bizantyńskim, w państwie Franków, we Francji za panowania Ludwika IX oraz w Niemczech, kiedy cesarzem był Henryk II. Na Rusi Kościół prawosławny popierał bezwarunkowo władzę, nawet w okresie jarzma tatarskiego. Hierarchowie duchowni mieli wpływ na wszystkie sfery życia publicznego.

Władców chrześcijańskich wspierały Rzym i Konstantynopol. Z czasem pozycja Kościoła w poszczególnych krajach zaczęła zagrażać interesom państwa. Dochodziło wówczas do napięć i zatargów. Monarchowie, usiłując ograniczyć wpływy Kościoła, popadali w konflikt z papieżem, które sprawowało zwierzchnictwo nad Kościołem powszechnym. Dramatyczny przebieg miały długoletnie zmagania papieża Grzegorza VII z Henrykiem IV, cesarzem niemieckim, które doprowadziły do osłabienia pozycji Kościoła. Filip IV Piękny, próbując pójść tą samą drogą wywołał konflikt z papieżem Bonifacym VIII. Próba ta jednak nie powiodła się. Henryk II, król angielski, mimo klątwy papieskiej, położył kres przywilejom sądowym, z których korzystali feudałowie duchowni.

Społeczeństwo, jako ogół, nie angażowało się w tym czasie w walkę z hierarchią Kościoła. Religia, mocno zakorzeniona w masach ludowych, dość skutecznie wygaszała napięcia społeczne. Pod koniec średniowiecza Kościół tracił stopniowo moralne i duchowe przewodnictwo w niektórych krajach Zachodu, zwłaszcza w Królestwie Anglii, gdzie władzę świecką zobowiązano, aby stała na straży przestrzegania zasad etycznych w gospodarce.

Reasumując należy stwierdzić, że system feudalny, mimo wielu niedoskonałości, przyczynił się do postępu gospodarczego i społecznego w mieście i na wsi. Znoszono relikty poprzedniego systemu, m.in. niewolnictwo. W większości państw Zachodu zwiększono swobody i demokratyzowano stopniowo ustrój gospodarczo-społeczny. Wzrosła zamożność mieszczan i chłopów, ale ich status materialny był zróżnicowany. Ukształtowały się wyraźnie dwa bieguny – biednych i bogatych. Rosły fortuny posiadaczy ziemskich, biskupów i bogatych kupców. Optymistyczne było to, że powiększyły się również dochody klas średnich.

CZĘŚĆ DRUGA

OKRES NOWOŻYTNY

Rozdział I

Odkrycia geograficzne, renesans i reformacja

Od połowy XV w. rozeszły się drogi rozwoju europejskiej gospodarki feudalnej (dualizm agrarny). Europa Zachodnia odchodziła od systemu poddaństwa i pańszczyzny, preferując procesy kształtujące rynek towarów i siły roboczej oraz gospodarkę pieniężną. Inaczej przedstawiała się sytuacja w Europie Środkowej i Wschodniej. W tej części kontynentu dominowała w XVI–XVIII w. gospodarka folwarczno-pańszczyźniana¹.

Powstanie dwóch odmiennych obszarów gospodarczych Europy odegrało doniosłą rolę w jej dalszych dziejach. Odrębne systemy gospodarcze wytworzyły nie tylko różne stosunki społeczne, ale też rzutowały w mniej lub bardziej wyraźny sposób na sprawy polityki wewnętrznej i zagranicznej poszczególnych krajów oraz na kształtowanie się ich ustroju państwowego².

Nowy okres w historii świata otworzyły na przełomie XV i XVI w. wielkie odkrycia geograficzne. Przyczyny ekspansji zamorskiej Europejczyków są złożone. Główne czynniki aktywizujące poszukiwanie nowych szlaków morskich związane są z gospodarką. Pionierami takich wypraw byli Portugalczycy i Hiszpanie³.

Pod koniec średniowiecza handel śródziemnomorski opanowały bogate miasta–państwa włoskie. Kupcy z Półwyspu Iberyjskiego zmuszeni zostali do nawiązywania związków handlowych z wybrzeżami Afryki, Azji, a następnie obu Ameryk. Szczególne znaczenie miało znalezienie drogi morskiej do Indii, głównie ze względu na bardzo zyskowny handel korzenny⁴.

Kryzys gospodarki feudalnej w XIV i XV w. pchnął zubożałą lub zrujnowaną szlachtę do poszukiwania poprawy swego położenia ekonomicznego i społecznego. Motyw ten był istotny także dla młodzieży z wyższych sfer, zwłaszcza po zakończonej niedawno rekonkwiescie. Wielu młodych żeglarzy znalazło

1 J. Skodlarski, *Historia gospodarcza*, Warszawa 2012, s. 40–41.

2 *Ibidem*.

3 J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 338–339.

4 C. R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415–1825*, New York 1969, s. 18–19.

wsparcie władców i książąt. Największą pomoc i zrozumienie dla odkrywców okazali Izabella Kastylijska i brat króla Portugalii, książę Henryk, zwany później „Żeglarzem”⁵.

Istotne znaczenie w ekspansji zamorskiej odegrał nader żywy wówczas duch walki z „niewiernymi” (maurami i saracenami), a następnie przemożna chęć ich nawracania. Nie można nie dostrzegać także motywów pospolitych, tj. dążenia do zdobywania łupów i niewolników⁶. Wpływ na osiągnięcia w odkrywaniu nowych lądów miał niewątpliwie postęp w dziedzinie wiedzy geograficznej, budownictwa okrętowego i morskiej nawigacji⁷.

Wielkie odkrycia rozpoczęły się od wypraw wzdłuż brzegów Afryki. W 1434 r. Portugalczycy opłynęli przylądek Bojador, stanowiący dotąd „najdalszy kres” w Afryce zachodniej, do którego dopłynęli Europejczycy. W następnych latach dotarli do Senegalu i Przylądka Dobrej Nadziei⁸.

Szczególne znaczenie miało odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba (1492 r.) oraz drogi morskiej do Indii przez Vasco da Gama (1497 r.). Dzieło wielkich żeglarzy kontynuował Amerigo Vespucci, który w latach 1500–1505 zbadał i opisał wybrzeża Ameryki Południowej od Wenezueli do Brazylii. Od jego też imienia zaczęto od 1507 r. nazywać nowy ląd Ameryką. Pierwszą wyprawę dookoła świata zorganizował Portugalczyk Ferdynand Magellan (1519–1522)⁹.

Odkrycie nowych, nieznanych lądów, dotarcie do bogatych krajów Wschodu i Zachodu rozpoczęło epokę wielkiej ekspansji kolonialnej Europejczyków, początkowo głównie Portugalczyków i Hiszpanów, później zaś Holendrów, Anglików i Francuzów.

⁵ M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku*, Warszawa 1973, s. 166–167 i 244–245; T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1994, s. 378.

⁶ A. Lubbe, *Imperium Europejskie? Ekspansja Europy a powstanie gospodarki światowej*, Warszawa 1982, s. 20–21.

⁷ Około roku 1500 rozpoczęto budowanie trójmasztowców z udoskonalonym ożaglowaniem. Astronomowie i inni uczeni skonstruowali nowe przyrządy nawigacyjne. Najbardziej przydatne z nich były sekstans i astrolabium. Dzięki nim można było podróżować długo i daleko (J.M. Roberts, *Ilustrowana historia świata. Od wieków średnich po wiek oświecenia*, t. II, Łódź 1987, s. 120–121).

⁸ *Ibidem*.

⁹ Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI–XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 78–81; J. Babcz, W. Walczak, *Zarys historii odkryć geograficznych*, Warszawa 1968.

W XVI–XVIII w. powstały imperia kolonialne Portugalii, Hiszpanii, Anglii, Holandii i Francji. Hiszpania i Portugalia opanowały znaczne obszary Ameryki Południowo-Środkowej, wybrzeża zachodniej Afryki oraz wyspy południowo-wschodniej Azji. Anglia podporządkowała sobie część Azji (Indie) i Afryki (głównie zachodnią i południową), a Francja – wschodnią i północną Afrykę oraz Indochiny. Wczesne imperia kolonialne – Hiszpania i Portugalia, nie nadążające za rozwojem gospodarczym Anglii, Holandii i Francji, utraciły w XIX w. większość posiadłości w Ameryce. Przed I wojną światową około 60% obszarów kolonialnych wchodziło w skład imperium brytyjskiego¹⁰.

Odkrycia geograficzne wpłynęły przede wszystkim na życie ekonomiczne Europy. Handel z morskiego (Morze Śródziemne, Bałtyk) przekształcił się w oceaniczny (Atlantyk, Ocean Indyjski). Centrum gospodarcze świata – śródziemnomorskie, ustąpiło miejsca gospodarce atlantyckiej (Portugalia, Hiszpania, Niderlandy, Anglia i Francja). Eksploatacja krajów zamorskich wzmocniła podstawy ekonomiczne Europy Zachodniej. Jednakże podbój europejski doprowadził zarazem do wyniszczenia cywilizacji Inków, Majów i Azteków – ludów prezentujących wysoki poziom kultury¹¹.

Duży wpływ na przemiany gospodarczo-społeczne wywarły ideologie renesansu i reformacji. Spowodowały one zmianę w podejściu do nauki i sztuki oraz opozycję wobec tradycyjnego spojrzenia na świat. Szczególną rolę w tym procesie odegrał okres odrodzenia, w którym formowała się nowa świadomość. Renesans ukazał potęgę człowieka i zwrócił uwagę na jego życie. Odkrycia człowieka i wyniesienie go na piedestał stanowią istotę całej kultury renesansowej¹².

Jedną z najciekawszych koncepcji człowieka pozostawił nam Leonardo da Vinci (1452–1519), fenomenalny prekursor epoki odrodzenia. Potęgę człowieka dostrzegał Leonardo przede wszystkim w pracy twórczej, dzięki której człowiek może osiągnąć wielkie rzeczy i wykorzystać dla siebie siły przyrody, oraz w sztuce, która tworzy nowe wartości i ukazuje piękno świata. Leonardo da Vinci był wybitnym uczonym i artystą. Żadna właściwie dziedzina wiedzy nie była mu

¹⁰ Zob. więcej: F. Mauro, *L'expansion européenne 1600–1870*, Paris 1987; J.L. Miège, *Expansion européenne et décolonization de 1870 à nos jours*, Paris 1973.

¹¹ A. Lubbe, *Imperium Europejskie?...*, s. 52–68.

¹² *Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław 1997, s. 233–492; A.R. Halle, *Rewolucja naukowa 1500–1800. Kształtowanie się nowożytnej postawy naukowej*, Warszawa 1966; E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1984, s. 410–445 i 854–955.

obca. Zajmował się anatomią, medycyną, biologią, fizyką, geologią. Uznawał jednak, iż podstawą wszelkiego poznania jest matematyka i twierdził, że prawdziwa nauka to nauka, która daje się objaśnić za pomocą matematyki¹³.

Problemami człowieka w życiu społecznym zajmowali się dwaj wybitni przedstawiciele odrodzenia – Niccolo Machiavelli i Thomas More (Morus). Uważali oni, że punktem wyjścia rozwiązań społecznych musi być analiza społecznej rzeczywistości, a nie analiza traktatów wielkich autoritetów filozoficznych.

Machiavelli w największym swoim dziele, pt. *Księżę*, przedstawił wnikliwy obraz mechanizmu władzy oraz szereg praktycznych wniosków, koniecznych do jej skutecznego sprawowania. Najbardziej szokowało niektóre środowiska jego stwierdzenie, że cel uświęca środki i w związku z tym władca musi, a nawet powinien w pewnych przypadkach, postępować niemoralnie, aby nie narazić na niebezpieczeństwo dobra poddanego mu ogółu i dobra państwa¹⁴.

Do egzystencji człowieka w życiu społecznym w inny sposób podszedł T. More. W swoim wielkim dziele *Utopia* kreśli on obraz państwa, w którym zniesiono własność prywatną, a całe społeczeństwo uczestniczy w zaplanowanej produkcji. Tym samym More położył podwaliny pod socjalizm utopijny. Jego realistyczna krytyka stosunków społecznych w późnofeudalnej Anglii pozwala uznawać go również za prekursora naukowego socjalizmu¹⁵.

Największym przedstawicielem krytycyzmu humanistycznego był Erazm z Rotterdamu (1467–1536). Poświęcił on w swych pracach wiele miejsca krytyce Kościoła katolickiego. Głosił zaczerpniętą od św. Pawła ideę wolności chrześcijańskiej i twierdził, że Kościół jest dla człowieka, a nie człowiek dla Kościoła. W *Pochwale głupoty* wielki humanista przeprowadził krytykę społeczeństw, którymi rządzi „daleko posunięta głupota”¹⁶.

Żaden z wielkich myślicieli renesansu nie wstrząsnął tak myślą ludzką, jak to uczynił polski astronom Mikołaj Kopernik (1473–1543). Obalił on ustalone wcześniej poglądy na budowę świata i stworzył nową teorię o jego heliocentrycznym układzie. Kopernik, jako typowy uczonec odrodzenia, zajmował się także

13 Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 128.

14 N. Machiavelli, *Księżę*, Warszawa 1968.

15 T. More, *Prawdziwie złota księżeczka o najlepszym urządzeniu rzeczpospolitej i o nowej wyspie Utopii*, Warszawa 1947.

16 Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 132–133.

teorię ekonomii (dwa traktaty o pieniądzu), matematyką, medycyną, geografią, kartografią, poezją i malarstwem¹⁷.

Trwałą zasługą renesansu było zwrócenie uwagi na człowieka i kierowanie jego myśli ku sprawom materialnym. Przewyciężenie ograniczeń duchowych i lęku skłoniło świat europejski do ekspansji. Ideologia odrodzenia wpłynęła w istotny sposób na kształtowanie się stosunków kapitalistycznych oraz kontaktów międzynarodowych.

Reformacja, zapoczątkowana wystąpieniem Marcina Lutra i jego doktryną (1517 r. – 95 tez), ogarnęła prawie całą Europę. Odmieniła życie i wpłynęła na rozwój wielu państw, zwłaszcza Niemiec, Szwajcarii, Anglii, Francji i Szwecji.

W ogłoszonych tezach wyłożył Luter podstawowe zasady swych przekonań, a przede wszystkim zaatakował odpusty i uznał, że nie mogą one zapewnić zbawienia (teza 32)¹⁸. Był to pierwszy krok na drodze walki z Kościołem. Tezy nie były jeszcze zdecydowanym przeciwstawieniem się papieżowi. Papież mógł odpuszczać „winy” na poziomie ziemskim lub te, co do których był pewny, że Bóg je odpuści¹⁹. Jedynie teza 86 zawiera ostrą krytykę głowy Kościoła katolickiego: „Będąc bogatym ponad magnatów, czemu to papież nie za swoje własne pieniądze, lecz za pieniądze ubogich wiernych buduje kościół św. Piotra”²⁰.

Tezy Lutra zapoczątkowały kształtowanie się ideologii protestanckiej. Świadczą o tym tezy 55, 62, 64 i 78, w których stwierdza, że głównym źródłem wiary jest Ewangelia; 36 – że papież nie może odpuszczać „win”, ale chrześcijanin „prawdziwie” żałujący za swoje grzechy może to uczynić; 42, 43, 45 i 46 – że najważniejsze są dobre uczynki i pomoc bliźniemu oraz oszczędzanie

17 J. Górski, *Z historii myśli ekonomicznej. Studia i materiały*, Łódź 1985, s. 9–34; H. Barycz, *Mikołaj Kopernik wielki uczony odrodzenia*, Warszawa 1953.

18 „Ci, którzy sądzą, iż mogą zapewnić zbawienie przez listy odpustowe, będą wiecznie potępieni wraz z mistrzami swoimi” (*Ze zbiorów Biblioteki Sieciowej* – <http://WWW.webmedia.pl/bs/>).

19 Teza 5: „Papież nie chce, ani nie może odpuszczać innych kar, jak tylko te, które nałożył wedle rozumienia swego lub wedle ustaw kościelnych”; Teza 6: „Papież nie może winy odpuścić inaczej, jak tylko zwiastując i upewniając, że Bóg je odpuścił. Kto by w tym względzie papieża sobie lekceważył, tego wina pozostanie niezgładzona” (*ibidem*).

20 *Ibidem*.

„grosza”²¹. Tezy kierują uwagę na człowieka i jego podmiotowość. Generalnie świadczą o głębokiej wierze, wielkiej wiedzy i odwadze Lutra.

Stanowisko Lutra uległo zmianie, kiedy odmówił przybycia do Rzymu i odwołania swoich poglądów. Papież Leon X zarządził wówczas palenie jego pism. W odpowiedzi Luter ogłosił w 1520 r. trzy prace²², w których sformułował swe poglądy religijne i społeczno-polityczne. Za jedyne źródło wiary uznał *Pismo Święte*. W pismach tych przeciwstawił się ostro papieskiej supremacji, żądał gruntownej reformy klasztorów i postulował zniesienie celibatu²³. Poddał krytyce negatywne objawy życia kościelnego, m.in. demoralizację księży i przekupstwo duchowieństwa.

W piśmie *O wolności chrześcijańskiej* zawarł zwięźle sformułowaną istotę wolności chrześcijanina. Według Lutra „Chrześcijanin jest całkowicie wolnym panem wszystkich rzeczy, nikomu nie podległym”²⁴. Jednocześnie stwierdza, że „jest najuleglejším sługą wszystkich rzeczy”. Wyjaśnia dalej, że nie ma tu sprzeczności, ponieważ w drugim zdaniu chodzi o miłość do bliźnich.

Luter w życiu społecznym uznawał prymat władzy świeckiej nad kościelną. Cesarz i świeccy panowie mieli panować nad krajami i poddanymi, natomiast papież powinien ograniczyć się do modlitw i głoszenia Ewangelii²⁵. Tymczasem, pisze Luter, będąc „wikarym” Chrystusa, żyje w takim przepychu, jakiego nawet cesarz „nie używa”. Uważa to za „rzecz straszną i przerażającą”. Wiele miejsca, w wymienionych trzech pismach, poświęca dobrym uczynom.

²¹ *Ibidem*.

²² *O wolności chrześcijańskiej; Pismo do chrześcijańskiej szlachty narodu niemieckiego o poprawie stanów chrześcijańskich; O niewoli babilońskiej Kościoła* (pl. www/luter3.htm; www.literatura.hg.pl/letterge.htm).

²³ Argumentacja Lutra była następująca: „św. Paweł pisze: »Biskup ma być nienaganny, mąż jednej żony« (1 Tym. 3, 1-3). Taki zwyczaj zachował się w Kościele greckim aż do dzisiaj. Jednak stolica rzymska wydała ogólny rozkaz, zakazując swemu duchowieństwu życia w stanie małżeńskim, co uczyniła niezgodnie z rozkazem Bożym (1 Tym. 4, 3). A przez to tyle powstało złego, że się aż powiedzieć nie da. Co tu robić?! Nieraz spotykamy proboszcza, który skądinąd jest bez nagan, wyjąwszy tę jedną okoliczność, że żyje w nierządzie z kobietą, z którą chętnie chciałby w uczciwym żyć małżeństwie. W takim wypadku ja powiadam, że dla uspokojenia sumienia swego powinien ją poślubić i żyć z nią w uczciwym małżeństwie, nie dbając o zakaz papieża” (*Pismo do chrześcijańskiej szlachty...*, s. 3).

²⁴ *O wolności...*, s. 1.

²⁵ *Pismo do chrześcijańskiej szlachty...*, s. 2.

Stwierdza, że w tej sprawie „nie wolno próżnować”. Liczą się tylko te uczynki, które były poczynione z miłości, a nie z rachuby na nagrodę. Apeluje o redukcję świąt i obrzędów kościelnych, których nadmiar przysłańia prawdziwą wiarę i powoduje marnotrawstwo pieniędzy.

M. Luter, mimo nacisków Watykanu, nie odwołał swych poglądów i papież Leon X ponownie go ekskomunikował (1521 r.). W tym samym roku edyktem cesarza Karola V został uznany za heretyka²⁶.

Luter miał dobre intencje. Chciał powrotu do pierwotnej idei chrześcijaństwa, wypaczonej przez średniowieczny Kościół. Nie przewidział jednak, że jego nauka, krytyka papieża i ówczesnego Kościoła katolickiego oraz obrona podmiotowości osoby ludzkiej, przyniesie tak wiele nieszczęść, wojen i okrucieństw.

Dramatyczny scenariusz rozpoczął się właśnie na obszarze Niemiec, gdzie na początku XVI w. położenie chłopów uległo pogorszeniu, mimo wprowadzenia gospodarki czynszowej w zachodnich i środkowych Niemczech. Wzrosły bowiem jednocześnie świadczenia na rzecz książąt. Chłop płacił podatek bezpośredni. Zwiększyły się podatki pośrednie, zwłaszcza na żywność i alkohol. Włościanin, zmuszony do ponoszenia różnego rodzaju opłat, zapożyczał się u finansistów miejskich, którzy wyzyskiwali go niemiłosiernie. W 1514 r. wybuchło powstanie w Wirtembergii, wywołane nowymi podatkami nałożonymi przez księcia. Doszło również do buntów w Kolonii, Hamburgu, Augsburgu, Halle i Ratyzbonie²⁷.

Pod wpływem reformacji i pogorszenia się warunków życia na wsi doszło do wybuchu tzw. wojny chłopskiej w Niemczech (1524–1526). Chłopi, których przywódcą był Tomasz Münzer, domagali się zmniejszenia ciężarów feudalnych oraz reformy państwa (jednolitego sądownictwa dla wszystkich stanów i zmian w dziedzinie handlu)²⁸.

W 1530 r. nastąpił ostateczny rozłam religijny między obozem katolickim i protestanckim. Walki polityczno-religijne trwały jednak w Niemczech jeszcze przeszło dwadzieścia lat²⁹. W 1555 r. sejm w Augsburgu, po długich i trudnych

²⁶ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 183.

²⁷ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1966, s. 306–307; W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981, s. 244–246.

²⁸ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 307.

²⁹ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 188.

obradach, uchwalił warunki pokoju religijnego. Na mocy traktatu wyznanie protestanckie uznane zostało *de iure*, a jego wyznawcy uzyskali prawo do wolnego kultu. Jednym z najważniejszych postanowień pokoju augsburskiego było przyjęcie zasady *cuius regio eius religio* („czyj kraj, tego religia”). Ustalenie to kryło wielkie niebezpieczeństwo na przyszłość, nie zapewniało bowiem faktycznej wolności religijnej³⁰.

Daleko idące skutki w dziedzinie religii, polityki i gospodarki spowodował kalwiński ruch reformacyjny. Jego początek związany jest z działalnością Szwajcara Ulricha Zwingliego. W 1522 r. ogłosił on 67 tez nowego wyznania. Przeprowadzona przez niego reforma kościelna była bardziej radykalna niż Lutra. Skasował msze, sakramenty uznawał tylko za symbol, z kościołów usunął ołtarze, obrazy i wszelkie ozdoby. Po wojnie domowej katolicyzm i protestantyzm stały się w Szwajcarii wyznaniem równouprawnionymi (1531 r.)³¹.

Wkrótce po śmierci Zwingliego pojawił się w Szwajcarii inny wybitny reformator – Jan Kalwin (1509–1564). Jego nauka zdobyła sobie największe uznanie biorąc pod uwagę wszystkie odłamy protestantyzmu.

Kalwin wykorzystał dorobek Lutra, Zwingliego i innych reformatorów. Tak jak oni uznawał *Pismo Święte* za jedyne źródło wiary. W 1536 r. wyłożył założenia swej doktryny w pracy *Christianoe religionis institutio* (*Nauka religii chrześcijańskiej*). *Novum* w jego nauce była teoria predestynacji. Według tej doktryny Bóg, przeznaczając ludzi z góry do zbawienia lub potępienia, obdarza ich, lub nie obdarza, łaską wiary, nakładając na wybranych obowiązek aktywnej służby bożej³². Ten, kto został przeznaczony do zbawienia zawdzięcza swoje szczęście nie własnemu działaniu, lecz tylko zasługom Zbawiciela. Los pozaziemski był jednak uzależniony od „sprostania próbie cnoty wewnątrz codzienności”. Chrześcijanin powinien głosić czystą Ewangelię i sprawować sakramenty, tak jak one zostały ustanowione przez Chrystusa, bez ludzkich dodatków. Ponadto żyć i pracować zgodnie z nauką Zbawiciela. Kalwin stworzył surową, rygorystyczną etykę (potępienie zabaw, tańców, gier hazardowych)³³.

Szczególne znaczenie dla społeczeństwa miał system zasad społeczno-ekonomicznych. Kalwin nakazywał swoim wyznawcom pracę i aktywne

³⁰ *Ibidem*, s. 191.

³¹ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 196.

³² H. Tüchle, C.A. Bouman, *Historia Kościoła*, t. III, 1500–1715, Warszawa 1986, s. 78.

³³ M. Weber, *Szkice z socjologii religii*, Warszawa 1984, s. 258.

działanie. Głosił tezę, że każdy powinien dobrze i starannie wykonywać to, co mu Bóg wyznaczył, zgodnie ze swoim powołaniem, czyli to, na czym się zna. Kościół kalwiński uświęcał pracę, wynosząc ją na piedestał wszelkich cnót. Wielu badaczy uważa, że reformator genewski jest jednym z prekursorów nowożytnej nauki ekonomii, a jednocześnie jednym z prekursorów kapitalizmu³⁴.

Kalwin zorganizował gminę ewangelicką w Genewie, w której całe życie obywatele zostało podporządkowane państwu i Kościołowi. Wychodząc z założenia, że wszelka władza pochodzi od Boga, sformułował praktyczny wniosek, iż Kościół powinien stać przed państwem. Stworzył sprawną organizację polityczną, religijną i gospodarczą. Był nie tylko teologiem, ale przede wszystkim mężem stanu, prawnikiem i administratorem. Umierając w 1564 r. zostawił swój Kościół jako niewątpliwie najgłośniejszy i najbardziej prężny ze wszystkich Kościołów protestanckich³⁵.

Kalwin nie ograniczał swojej działalności do Genewy. Podjął próbę rozszerzenia protestantyzmu we Francji, w Anglii i w innych krajach. Promieniowanie kalwinizmu było zdumiewająco silne. We Francji, jeszcze przed wystąpieniem Lutra, rosła popularność *Biblii*. W pierwszej połowie XVI w. ruch reformacyjny przybrał na sile. Kalwinowi i stworzonemu przezeń ruchowi udało się zjednoczyć i przekształcić poszczególne grupy w Kościół, stronnictwo polityczne i walczącą armię. Kalwini francuscy, zwani hugenotami, utworzyli w 1555 r. w Paryżu pierwszy Kościół kalwiński, w ciągu następnych lat powstały dziesiątki dalszych. Dwór królewski wydał zdecydowaną walkę protestantom. Mimo ostrego kursu i terroru reformacja we Francji zyskiwała coraz więcej zwolenników. W 1559 r. było ich 400 tys. Ustanowiono porządek kościelny utrzymany całkowicie w duchu kalwińskim³⁶.

Kalwini francuscy odrzucili wszelkie formy centralnego kierowania przez lokalny Kościół lub przez stały synod. Zjednoczyli się natomiast w stronnictwo polityczne, które przystąpiło do walki o władzę. Hugenoci wystąpili przeciwko dworowi królewskiemu i księżętom katolickim. Na ich czele stanął książę Ludwik Kondeusz i admirał Gaspard de Coligny. Rozpoczęła się długa, trwająca z niewielkimi przerwami, 30-letnia wojna domowa (1562–1594). Zakończył ją

³⁴ H. Tüchle, C.A. Bouman, *Historia Kościoła...*, s. 78.

³⁵ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 199–200.

³⁶ H. Tüchle, C.A. Bouman, *Historia Kościoła...*, s. 81–83.

Henryk IV (1589–1610), który przeszedł na katolicyzm, wypowiadając słynne zdanie: „Paryż wart jest mszy”³⁷.

Odmienny przebieg miała reformacja w Anglii. Rozpoczął ją Henryk VIII (1491–1547). Początkowo król należał do przeciwników reformacji, ponieważ ze względu na ówczesną sytuację międzynarodową zależało mu na przyjaznych stosunkach z papieństwem. Henryk VIII zaatakował naukę Lutera w specjalnej broszurze, za co uzyskał od papieża tytuł obrońcy wiary. Po kilku latach doszło jednak do konfliktu z Watykanem. Henryk bowiem stracił nadzieję na doczekanie się męskiego potomstwa i postanowił unieważnić swe pierwsze małżeństwo z Katarzyną Aragońską, ciotką cesarza Karola V. Papież Klemens VII, pozostający w całkowitej zależności od cesarza, sprzeciwił się temu żądaniu. W tej sytuacji Henryk VIII wystąpił otwarcie przeciwko Rzymowi³⁸.

Większość społeczeństwa poparła króla w walce z papieństwem. Stanął za nim także parlament, który zalegalizował oderwanie się Anglii do Kościoła rzymskiego, uchwalając w 1534 r. akt supremacji. Król angielski stał się głową narodowego Kościoła, zwanego anglikańskim. Rozpoczął się wówczas pierwszy etap reformacji w Anglii. Henryk VIII wszczął krwawy terror skierowany przeciwko katolikom, którzy nie uznawali aktu supremacji. Po śmierci króla (1547 r.) nastąpił okres walk wewnętrznych w Anglii³⁹.

Za panowania Edwarda VI Tudora (1547–1553), postęp zmian w Kościele angielskim był bardzo niewielki, m.in. ponownie zezwolono na małżeństwa księży. Oderwanie się Anglii od Rzymu stworzyło jednak podatny grunt do penetracji przez różne nurty religijne. Nie omieszkał skorzystać z tej okazji doświadczony reformator – Jan Kalwin. W 1548 r. przesłał księciu Somerstetowi kompleksowy program reform, żądając kształcenia ludu z pomocą katechizmu i wyznania wiary, usunięcia nadużyć w liturgii i stosowania ekskomuniki wobec tych, którzy żyją niemoralnie. Działalność zwolenników Kalwina w Anglii przerwała przedwczesna śmierć króla (1553)⁴⁰.

W 1553 r. do władzy doszła królowa Maria, córka Henryka VIII i Katarzyny Aragońskiej, fanatyczna katoliczka. Maria uzyskała poparcie znacznej części społeczeństwa, nawiązała ponownie stosunki z Rzymem i równocześnie

³⁷ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 206.

³⁸ *Ibidem*, s. 209.

³⁹ *Ibidem*, s. 210.

⁴⁰ H. Tüchle, C.A. Bouman, *Historia Kościoła...*, s. 81–82.

poślubiła syna Karola V, Filipa. W ten sposób królowa związała się z ówczesnym centrum świeckiej reakcji katolickiej w Europie. Krwawe rządy Marii Tudor skazane były na niepowodzenie, ponieważ były całkowicie sprzeczne z politycznymi i gospodarczymi interesami państwa i większości społeczeństwa⁴¹.

Zasadniczy etap reformacji w Anglii przypada na czasy panowania Elżbiety I (1558–1603). Królowa była jednym z najwybitniejszych monarchów w dziejach swojego kraju. Posiadała wrodzone zdolności do rządzenia państwem i potrafiła pozyskiwać poparcie swoich poddanych.

W Anglii głównym nurtem reformacji był purytanizm. Ideologia ta wywodziła się w prostej linii z kalwinizmu. Zasadniczym jej założeniem było stworzenie nowego wzoru człowieka na miarę wyzwań, jakie niosła ze sobą epoka wielkich przemian gospodarczych i społecznych. Purytanie głosili walkę z feudalizmem we wszystkich jego przejawach. Uważali, że człowiek został powołany przez Boga do solidnej pracy i osiągania zwycięstwa nie w klasztorze, ale na polu bitwy, w kantorze czy na rynku. Purytanizm angielski stanowił solidny fundament moralny dla rodzącego się kapitalizmu⁴². Nowa etyka kapitalistyczna wyrażała się w zasadzie dotrzymywania zobowiązań, w pracowitości i oszczędzaniu oraz w żądaniu swobody w działalności przemysłowej tudzież handlowej. Odmienne metody pracy, inny stosunek do pomnażania dochodów, dystansowanie się od marnotrawnej wystawności panującej wówczas w Kościele katolickim – wszystko to sprzyjało rozwojowi mieszczańskiej przedsiębiorczości w Anglii⁴³.

Reformacja odegrała epokową rolę w dziejach Europy. Ten ruch religijno-społeczny doprowadził do powstania niezależnych od papieża Kościołów protestanckich, wzmocnił władzę świecką i nadał silne impulsy przemianom gospodarczo-społecznym.

41 Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 211.

42 J. Skodlarski, *Historia gospodarcza...*, s. 102–103.

43 Zob. więcej: W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, t. II, cz. 1, rozdz. IV, München 1928.

Rozdział II

Anglia liderem przemian

W omawianym okresie (XVI–XVIII w.) Anglia stała się krajem, w którym dokonały się epokowe przemiany gospodarczo-społeczne i polityczne. Rozpoczął je Henryk VIII (1509–1547), podejmując walkę z Rzymem¹.

Henryk VIII rozprawił się bezwzględnie z instytucjami kościelnymi, pozabawiając je podstaw ekonomicznych. Zlikwidowano klasztory i skonfiskowano dobra kościelne, ich ziemie przekazano faworytom królewskim, a część sprzedano nowej szlachcie i wzbogaconemu mieszczaństwu. Rozpoczął się w ten sposób pierwszy etap kształtowania się kapitalizmu w Anglii².

Henryk VIII był władcą absolutnym, ale potrafił umiejętnie korzystać z parlamentu jako ważnego instrumentu władzy. Na jego żądanie parlament uchwalił w 1539 r. ustawę, uprawniającą króla do wydawania rozporządzeń dotyczących bardzo szeroko pojętego interesu państwa i porządku publicznego³.

Dalszy proces umacniania władzy królewskiej przypada na długoletnie panowanie Elżbiety I (1558–1603). Elżbieta była wszechstronnie wykształcona, odznaczała się nieprzeciętnymi zdolnościami i nadzwyczajną energią. Kierowała faktycznie całokształtem ważnych spraw państwa⁴. Królowa podporządkowała sobie całkowicie parlament i wszystkie organy oraz instytucje państwa. Sprawowała także ścisłą kontrolę nad Kościołem anglikańskim, przyczyniając się do umocnienia jego pozycji w społeczeństwie angielskim. Za jej panowania zwyciężył ostatecznie protestantyzm⁵.

W 1588 r. Anglicy pokonali niezwyciężoną dotąd Wielką Armadę hiszpańską. Tym samym przełamali monopolistyczną hegemonię Hiszpanii na morzach. Anglia zdobyła dominującą pozycję w handlu międzynarodowym.

1 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1966, s. 371–372.

2 Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI–XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 209–210.

3 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 379.

4 S. Grzybowski, *Elżbieta Wielka*, Wrocław 1984; J.E. Neale, *Elizabeth I and Her Parliaments 1559–1581*, London 1953.

5 Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 287–289.

Główny strumień środków finansowych płynął do niej z handlu atlantyckiego. Ważnym źródłem zasilania gospodarki brytyjskiej były jednak dochody z kolonii i handlu kolonialnego. Wysokie zyski osiągały zwłaszcza kompanie handlowe⁶.

W XVII wieku Anglia zdobywała kolejne kolonie, rozwijała się gospodarczo i cywilizacyjnie. Elżbieta I, korzystając z pomocy parlamentu, wspierała rodzący się kapitalizm⁷.

Na czasy panowania Henryka VIII i Elżbiety I przypada akcja ogradzania. Wzrost popytu na wełnę, wynikający z rozwoju przemysłu tekstylnego, stanowił bodziec do rozwoju hodowli owiec. W związku z tym wielcy właściciele ziemscy wywłaszczali chłopów i tworzyli duże pastwiska przeznaczone do hodowli owiec. Przejmowano w tym celu również skonfiskowane dobra klasztorne i kościelne. Część gruntów trafiła w ręce awansującej ekonomicznie burżuazji. Najwięcej na transakcjach ziemią skorzystała nowa szlachta – *gentry*, która w przeciwieństwie do starej arystokracji, zerwała z dawną zasadą, że handel i obrót ziemią są niemoralne. *Gentry* rekrutowało się spośród zamożniejszego mieszczaństwa, a także ze wzbogaconych żeglarzy i kaprów⁸.

Ogradzanie okazało się korzystne nie tylko dla lordów, ale i dla zamożniejszych warstw chłopskich. Pojawiło się bowiem wiele gospodarstw dochodowych średniej wielkości. Farmerzy dochodzili do wniosku, że korzystniej jest hodować owce niż zatrudniać najemników do uprawy roli⁹. Bogacili się dzierżawcy, którzy działali jako główni agenci posiadaczy ziemskich. Wywodzili się oni spośród farmerów. Przemiany te doprowadziły do pogłębienia się stanu nierównowagi społecznej i gospodarczej. Tradycyjnym przedstawicielom władzy, tj. Koronie, hrabstwowi i duchowieństwu pojawił się, rosnący w siłę, konkurent – *gentry* i średnia burżuazja¹⁰.

⁶ A. Lubbe, *Imperium europejskie? Ekspansja Europy a powstanie gospodarki światowej*, Warszawa 1982, s. 55–68; S. Ronald, *Elżbieta I. Królowa piratów*, Warszawa 2009, s. 327–337.

⁷ S. Ronald, *Elżbieta I...*, s. 278–281.

⁸ J. Kuliszer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. II, Warszawa 1961, s. 428–429; J. Skodlarski, *Historia gospodarcza*, Warszawa 2012, s. 62.

⁹ J. Kuliszer, *Powszechna historia gospodarcza...*, s. 74.

¹⁰ M. Trevelyan, *Historia Anglii*, Warszawa 1963, s. 722; L. Stone, *The Causes of the English Revolutions 1529–1642*, London 1972.

Akcja ogradzania spowodowała tworzenie się rynku siły roboczej. Tylko w latach 1455–1637 pozbawiono pracy na wsi 30–40 tys. chłopów. Na wsi angielskiej nie było miejsca dla bezrobotnych, musieli więc szukać zatrudnienia w mieście¹¹.

W tym okresie rynek pracy w Anglii opierał się na przymusie. Ustawodawstwo Tudorów przewidywało przymusową pracę dla bezrobotnych, a za włóczęgostwo wymierzano surowe kary. Zatrzymanych włóczęgów bito i poniewierało¹². W roku 1547 parlament angielski podjął decyzję, zgodnie z którą włóczędzy skazywani byli na niewolnictwo. Dwa lata później zarządzenie to zostało cofnięte. Nie zadecydowały o tym względy moralne, ale problem z zatrudnieniem owych „niewolników”. Okazało się, że ani państwo, ani osoby prywatne nie kwapiły się z przyjęciem ich do pracy¹³.

Akcja ogradzania, którą wspierał parlament, nie odbyła się bez nadużyć i przemocy. W okresie 1485–1517 w jej wyniku ucierpiało (w literaturze przedmiotu nie podaje się na czym dolegliwości te polegały) 7 tys. chłopów, a w latach 1588–1607 – 2,2 tys.¹⁴

Chłopi sprzeciwiali się wywłaszczaniu. W latach 1536–1537 w północnych rejonach Anglii wybuchło powstanie przeciwko ogradzaniu, w którym brali udział także feudałowie zacofanych gospodarzo hrabstw (żądali usunięcia z rady królewskiej ludzi „pospolitego pochodzenia”). Największe powstanie chłopskie odnotowano w hrabstwie Norfolk w 1549 r.¹⁵

Ogradzania wpłynęły na zmniejszenie dochodów skarbu państwa. Aby temu zapobiec monarchowie zaczęli występować przeciwko wywłaszczeniom. W tym celu uchwalono w 1523 r. ustawę zakazującą posiadania stad liczących powyżej dwa tysiące owiec. Nie zahamowało to jednak procesu wywłaszczeń.

¹¹ W latach 1773–1801 ludność Manchesteru zwiększyła się z 27 do 95 tys. mieszkańców, a Leeds – z 17 do 53 tys. (L. Stone, *The Causes...*, s. 72).

¹² „Goli mu się głowę, piętnuje rozpalonym żelazem. W przypadku recydywy grozi mu, iż zostanie powieszony bez sądu lub wysłany na galery – i wysła się go tam. Od czasu do czasu organizowane są oblawy na sprawnych fizycznie żebraków, by ich zagonić do pracy: otwiera się dla nich warsztaty. Najczęściej czyszczą fosy, naprawiają miejskie mury, o ile nie wywozi się ich do kolonii” (F. Braudel, *Czas świata*, Warszawa 1992, s. 470).

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, s. 72.

¹⁵ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 375.

Rodzący się przemysł nie był w stanie wchłonąć nadmiaru wolnej siły roboczej. Powiększyła się liczba nędzarzy, włóczęgów i żebraków. Skierowano przeciw nim „krwawe ustawodawstwo”. Stosowano kary chłosty, więzienia, a nawet obcinania połowy ucha¹⁶.

Kapitały zgromadzone w rolnictwie oraz w handlu (wewnętrznym i zagranicznym) umożliwiły rozwój przemysłu. Od wieku XVI zaczęła się zmieniać struktura gospodarki angielskiej. Rolnictwo ustępuje stopniowo miejsca sektorowi przemysłowemu. W epoce elżbietańskiej rozwija się przede wszystkim sukiennictwo – narodowy przemysł angielski, górnictwo węglowe, hutnictwo żelaza, przemysł stoczniowy i zbrojeniowy¹⁷.

W XVI wieku władze państwa podejmowały decyzje w interesie przedsiębiorców. Państwo starało się regulować płace robotnicze, usiłując przeprowadzać zasadę niskich płac. Ustawa elżbietańska z 1562 r. zabraniała przedsiębiorcom pod karą dziesięciu dni więzienia i pięciu funtów grzywny wypłacać wynagrodzenie wyższe od ustalonego. W wieku XVII prawodawstwo w tej kwestii zostało skorygowane z korzyścią dla robotników. W ustawie z 1603 r. zapisano, że przedsiębiorca, który płaci tkaczom, prządkom i innym robotnikom wynagrodzenie niższe od ustalonego ukarany zostanie grzywną w wysokości dziesięciu szylingów¹⁸. Płace realne malały. Od XVI do XVII w. podwyżka płac robotniczych wynosiła 100%, a wzrost cen – 150%. Jednakże, mimo niskich płac i powiększających się kosztów utrzymania, robotnicy mający pracę byli na ogół zadowoleni. Przy ocenie stopy życiowej w XVI–XVIII w. nie możemy stosować miary naszych czasów. Dobitnie potwierdza to kwestia zatrudniania dzieci w zakładach przemysłowych. Otóż praca dzieci była ze wszech miar pożądana. W Anglii zatrudniano dzieci już od 4.–6. roku życia. Jest zadziwiające, że przedsiębiorców, dających dzieciom pracę, uważano za filantropów. Sądzono dość powszechnie, że praca stanie się ich drugą naturą i nie będą znały próżniactwa¹⁹.

Rodzący się kapitalizm kroczył ciernistą drogą. Bolesnie doświadczały jego negatywnych skutków najuboższe społeczności na wsi i w mieście. W stosunku jednak do średniowiecza dokonał się postęp społeczny, który szedł w parze z rozwojem gospodarczym. Cechy i gildie opierały się na monopolizacji. Przywileje

¹⁶ *Ibidem*, s. 77–78.

¹⁷ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 282–285.

¹⁸ J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza...*, s. 191.

¹⁹ *Ibidem*, s. 192 i 194.

przysługiwały wyłącznie rzemieślnikom cechowym, kompaniom nakładców i właścicielom manufaktur. Rodzący się w XVI wieku „duch” burżuazyjny przełamał „kastowy” charakter gospodarki. Pojawiły się możliwości indywidualnego awansu ekonomicznego i społecznego. Postęp ekonomiczny znalazł mocną podporę w Kościele anglikańskim i nowej etyce zawodowej. Do rangi cnót urosły następujące zalety: pracowitość, oszczędność, solidność, rzetelność, unikanie nadużyć, dobra opinia²⁰.

Nowym stosunkom ekonomiczno-społecznym torowała drogę królowa Elżbieta I, która umiejętnie narzucała swą wolę parlamentowi. Prowadziła, przy pomocy wybitnych doradców, politykę korzystną dla mieszczaństwa i nowej szlachty. Arbitralne decyzje wagi państwowej zapadały w centrali, tj. w Londynie, gdzie nastąpiła koncentracja życia politycznego i cywilizacyjnego²¹. W terenie natomiast władza została zdecentralizowana. W miastach sprawowali ją przedstawiciele patrycjatu. Na obszarze wiejskim dużą rolę odgrywała parafia, jako najniższa jednostka samorządu. Na mocy statutu Elżbiety przysługiwał jej podatek przeznaczony na utrzymanie ubogich²².

Anglia w okresie elżbietańskim stawała się krajem coraz bardziej potężnym i zamożnym. Królowa, dysponując silną władzą wysłała naprzeciw „duchowi nowych czasów”²³.

W pierwszej połowie XVII w. sytuacja uległa jednak radykalnej zmianie. Narastające sprzeczności ekonomiczno-społeczne oraz zmiana dynastii (do władzy doszli Stuartowie) zachwiały potęgą Anglii. Przemiany gospodarcze zmierzające w kierunku kapitalizmu budziły niezadowolenie wśród chłopów, zwłaszcza najuboższych. Nasilenie ogradzań na przełomie XVI i XVII w. doprowadziło do powstań chłopskich w trzech hrabstwach: Northampton, Warwick i Leicester. Akcja osuszania bagien (ziemię przejmowali przeważnie arystokraci i ludzie bogaci) spowodowała wystąpienia chłopskie w czwartym dziesięcioleciu XVII w. w północno-wschodniej Anglii. W pierwszej połowie tego wieku buntowali się farmerzy przeciwko sprzedaży

²⁰ *Ibidem*, s. 414; M. Weber, *Szkice z socjologii religii*, Warszawa 1984, s. 110.

²¹ F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006, s. 351.

²² K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 380–381.

²³ S. Grzybowski, *Elżbieta Wielka*, Wrocław 1984. Otoczyła opieką wolnych rolników, ponieważ zapewniali oni skarbowi królewskiemu pewne dochody (J.E. Neale, *Elżbieta I*, Warszawa 1981, s. 215–216).

lasów królewskich i odbieraniu serwitutów leśnych w południowo-zachodniej części kraju²⁴.

Napięcie społeczne wzrosło, kiedy doszło do wybuchu kryzysu gospodarczego. Ogarnął on przemysł suknienny na początku trzeciego dziesięciolecia XVII w. Produkcja sukna spadła o połowę w porównaniu z końcem poprzedniego stulecia. Pojawiło się duże bezrobocie, a wraz z nim przybyły nowe zastępy nędzarzy i żebraków. Stan ten doprowadził do licznych powstań w piątym dziesięcioleciu XVII wieku w południowo-zachodniej Anglii. Doszło też do załamania w handlu zagranicznym, co związane było z wojną trzydziestoletnią i kryzysem ogólnoeuropejskim²⁵.

Angielska monarchia Stuartów w pierwszej połowie wieku XVII nie potrafiła porozumieć się z najbardziej dynamiczną częścią swego narodu, tj. z nową szlachtą i burżuazją. Stuartowie we wszystkich dziedzinach życia usiłowali „iść pod prąd”. Świadczy o tym wymownie ich walka z parlamentaryzmem. Królowie z tej dynastii nie potrafili pójść w ślady Tudorów, którzy na ogół żyli z parlamentem w zgodzie. Narastały konflikty stanowiące przesłanki rewolucji angielskiej²⁶.

Bogacącej się nowej szlachcie (*gentry*), a także średniej burżuazji handlowo-przemysłowej nie odpowiadał system feudalny. Posiadali oni środki materialne, ale nie mieli władzy politycznej. Ich dalsza ekspansja gospodarcza napotykała bariery. W kraju pogłębiał się stan nierównowagi społecznej i gospodarczej. Wywoływało to tarcie między tradycyjnymi reprezentantami władzy – Koroną, hrabstwami, wyższym duchowieństwem i arystokracją a rosnącymi w siłę *gentry* i średnią burżuazją.

Nowa siła społeczna, głównie *gentry* i średnia burżuazja, parla do wystąpień przeciwko feudalnej arystokracji i monarchii. Sojusz burżuazji z nową szlachtą stanowił podstawową siłę napędową rewolucji angielskiej²⁷.

Tarcia między Koroną a parlamentem nasiliły się za panowania Karola I (1625–1649). Główną tego przyczyną były sprawy podatkowe i polityka zagraniczna króla. W 1628 r. król zatwierdził *Petycję o prawo* uchwaloną przez parlament (zgodził się na przyznanie wydatków na wyprawę wojskową wysłaną na pomoc francuskim hugenotom obleganym w La Rochelle przez wojska

²⁴ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 410.

²⁵ *Ibidem*, s. 410–411.

²⁶ L. Stone, *The Causes...*, s. 71–83.

²⁷ A. Mączak, *Geneza nowożytnej Anglii*, Warszawa 1969, s. 11–20.

kardynała Richelieu). W *Petycji* czytamy m.in. że nikt nie mógł być zmuszony do uiszczania podatków, pożyczek, opłat bez odpowiedniej ustawy parlamentu; nikt nie mógł być więziony bez podania dowodów; miały być zniesione sądy wojenne. Karol I nie przestrzegał tych zasad. Wobec protestów Izby Gmin rozwiązał w 1629 r. parlament i rządził przez 11 lat bez niego. Doszło do prześladowań wiernych Kościoła anglikańskiego – purytanów²⁸.

Król, dążąc do bezwzględnej podporządkowania sobie Irlandii i Szkocji, nasilił na ich obszarze stosowanie gwałtu i przemocy. W 1638 r. wybuchło powstanie w Szkocji, będące buntem przeciw zarządzeniom królewskim, dotyczącym zwłaszcza ustanowienia w tym kraju pełnej supremacji Kościoła anglikańskiego. Karol I, nie mając środków finansowych na prowadzenie wojny ze Szkotami, zmuszony był zwołać w 1640 r., parlament zwany „Krótkim”, a następnie – „Długi Parlament”. Uchwalił on szereg ustaw ograniczających samowolę królewską, a w 1641 r. zatwierdził *Wielkie Napomnienie*, które było dokumentem oskarżającym rządu Karola I. Tymczasem doszło do rozłamu w łonie parlamentu – na zwolenników króla, tzw. kawalerów, i okrągłogłowych (głównie purytanie). Przywódcą najbardziej radykalnej pośród nich grupy został Oliver Cromwell²⁹.

W 1642 r. wybuchła wojna domowa. Kraj podzielił się na dwa obozy: zwolenników króla i zwolenników parlamentu. Po stronie Karola I stanęła przede wszystkim arystokracja, stara feudalna szlachta i większość duchowieństwa. Parlament znalazł oparcie w nowej szlachcie, kapitalistycznej wsi i mieszczaństwie³⁰.

Po długoletniej wojnie domowej, w której zginęło około 100 tys. Anglików, armia parlamentu, dowodzona przez Cromwella, pokonała wojska królewskie. W 1649 r. specjalny trybunał wydał wyrok śmierci na króla Karola I. Zniesiona została Izba Lordów oraz instytucja monarchii. Najwyższą władzę otrzymała Izba Gmin. W styczniu 1649 r. proklamowano republikę. W uchwalonej ustawie stwierdzono, że wolne państwo angielskie będzie rządzone przez najwyższą władzę narodu, tj. reprezentantów ludu wybranych do parlamentu³¹.

28 Ch. Hill, *Rewolucja angielska 1640*, Warszawa 1950, s. 81 i 60–62.

29 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. IV, Warszawa 1967, s. 10–11.

30 *Ibidem*, s. 16.

31 G. Aymler, *The State's Servants the Civil Service of the English Republic, 1649–1660*, London 1973, s. 31 i nast.

Mimo że po 11 latach nastąpił powrót monarchii (Stuartów), jednak najwyższą władzą ustawodawczą pozostawał nadal parlament, a władzę wykonawczą sprawował rząd. Przyjęło się wówczas trafne powiedzenie, że w Anglii „król panuje, a nie rządzi”. Parlament uchwalał prawa, corocznie ustalał wysokość budżetu i mógł pociągać do odpowiedzialności królewskich ministrów. Anglia stała się krajem rządzonym przez oligarchię szlachecko-burżuazyjną i dlatego kapitalizm w tym kraju miał sprzyjające warunki do dalszego rozwoju³². Nowy system władzy przyniósł poprawę ładu w finansach państwa, bardziej racjonalny system podatkowy i zmniejszenie biurokracji. Kontrola parlamentarna nie tłamsiła wolności gospodarczej. W rezultacie Brytyjcy przedsiębiorcy, w porównaniu z resztą świata, cieszyli się wyjątkową swobodą i możliwościami³³.

Po rewolucji burżuazyjnej pojawiły się na Wyspach Brytyjskich szczególnie pomyślne warunki do rozwoju gospodarczego. Anglia weszła na ścieżkę szybkiego wzrostu ekonomicznego. Nowy ustrój wpłynął w sposób zasadniczy na uruchomienie rewolucji przemysłowej. Na XVIII w. przypada boom wynalazczy – siła napędowa wczesnej industrializacji³⁴.

W okresie rewolucji angielskiej zaszły duże zmiany w stosunkach własnościowych. Parlament uchwalił *ordonanse*, na mocy których nałożono sekwestr na majątki zwolenników króla. Ich posiadłości przekazywano w zarząd powierniczy z przeznaczeniem na potrzeby państwa. Ostatecznie zniesiono (ustawa z 1656 r.) wszelkie opłaty i ciężary feudalne w majątkach feudalów. Nowa szlachta i bogate mieszczaństwo lokowali pieniądze w dobra ziemskie, nabywając je od bankrutujących lordów. Część posiadłości rojalistów, dobra kapituł i dekanatów też przeznaczono do sprzedaży³⁵.

W drugiej połowie XVII w. średnie chłopstwo, jako warstwa społeczna, zanikło prawie całkowicie. Pozycja stanu chłopskiego uległa osłabieniu, gdyż państwo wspierało głównie przemysł i handel. W XVIII w. nasiliła się akcja ogradzania. W rezultacie zwycięstwa rewolucji burżuazyjnej do władzy doszła

³² H. Zins, *Historia Anglii*, Wrocław 2009, s. 199–201.

³³ R. Cameron, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 1993, s. 177.

³⁴ J. Maciszewski, *Historia powszechna – wiek oświecenia*, Warszawa 1987, s. 14; J. Williamson, Ch. Milner, *The World Economy. A Textbook in International Economics*, New York 1991, s. 3.

³⁵ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, t. IV, s. 21–26.

burżuazja, priorytet zyskały sprawy gospodarcze, szczególne zrozumienie u nowych władz, tj. rządu i parlamentu, znalazła akcja ogradzania. W XVIII w. parlament angielski wydał 2500 aktów jej dotyczących. W latach 1704–1788 wywłaszczono około 40–50 tys. drobnych gospodarstw farmerskich i przejęto około 20% całego areału kraju. W ten sposób ukształtowała się kapitalistyczna własność ziemska w Anglii³⁶.

Majątki ziemskie przekazywano w dzierżawę farmerom, którzy wprowadzali kapitalistyczne zarządzanie. Wielkie farmy z łatwością otrzymywały kredyty. Środki finansowe pozwalały na wdrażanie postępu agrotechnicznego i zatrudnianie płatnej siły roboczej. Hrabstwo Norfolk było przykładem wzorowego gospodarowania. Generalnie rolnictwo rozwijało się i większość angielskich wsi stała się zamożna³⁷.

Burżuazja, głównie bogate kupiectwo londyńskiej City, uzyskała wpływ na politykę rządu i przemiany gospodarcze. Synowie lordów żenili się z córkami bogatych kupców. Burżuazja decydowała o rozwoju handlu i ekspansji kolonialnej. Od połowy XVII w. Wielka Brytania zdominowała handel międzynarodowy³⁸.

Rozwój gospodarczy przekładał się na wzrost zamożności społeczeństwa angielskiego. W okresie 1650–1800 dochód narodowy na mieszkańca powiększył się prawie trzykrotnie³⁹. Wiadomo jednak, że jego podział rozkładał się bardzo nierównomiernie. W połowie XVII w. około 20% populacji stanowiła grupa ubogich, żyjących poniżej albo na granicy progu ubóstwa.

Osiągnięciem trwałym i ponadczasowym w Anglii był postęp demokracji. W wyniku rewolucji burżuazyjnej zniesiono wiele przywilejów, czyniąc duży krok w kierunku społeczeństwa obywatelskiego. Idee wolności przenikały stopniowo do innych państw. W sferze gospodarczo-społecznej i politycznej funkcjonowały demokracja i liberalizm. Wysoką rangę zyskał indywidualizm.

W następnych dziesięcioleciach utrzymywała się dość znaczna tolerancja religijna. Kościół został wyeliminowany jako jeden z istotnych czynników życia publicznego. Trwałym osiągnięciem okazał się podział władzy między

36 J. Skodlarski, *Historia gospodarcza...*, s. 62.

37 F. Braudel, *Czas świata...*, s. 230 i 254.

38 J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 91–95.

39 J. de Vries, *Ad van der Woude, The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy. 1500–1815*, Cambridge 1997, s. 707.

parlamentem a monarchią, dokonany w 1660 r. Faktyczną władzę sprawowały parlament i rząd. Decydującym głosem w polityce dysponowała Izba Gmin. Czynne prawo wyborcze przysługiwało posiadaczom (w hrabstwach) i płacącym podatki (w miastach), w II połowie XVII w. na 7 mln ludności posiadało je 245 tys.⁴⁰ Zmieniała się na korzyść jakość życia społecznego oraz pozycja kobiet w pracy i w rodzinie. Tak pisze o tym wybitny historyk angielski George M. Traveledan:

Postęp humanitaryzmu, demokracji i oświaty oraz przemiany w metodach wytwórczości, które wytworzyły wielkie skupiska pracowników obu płci w biurach i fabrykach – wszystko to łącznie doprowadziło do powstania nowych pojęć o roli kobiety w społeczeństwie. Wykształcenie kobiet, które dawniej było niemal całkowicie zaniedbane, w ciągu kilku pokoleń zrównało się z wykształceniem mężczyzn. Prawo zmieniło pozycję kobiet w rodzinie, a bardziej jeszcze zmieniła ją praktyka i opinia publiczna. W końcu dążenie do nadania im praw wyborczych przestało wydawać się czymś absurdalnym.

Wszystkie te ogromne zmiany nigdy nie mogłyby się dokonać bez katastrofy, gdyby nie pokój, dobrobyt i bezpieczeństwo, jakie charakteryzowały Wielką Brytanię w XIX wieku. Z wyjątkiem epizodu wojny krymskiej ogólna polityka Brytanii polegała na powstrzymywaniu się od udziału w zmaganiach narodów kontynentalnych – zanim wybuchły one na nowo w czterdzieści lat po Waterloo. Ponieważ równowaga sił była na razie dość pewnie ustalona, nie zachodziła potrzeba, abyśmy musieli walczyć celem niedopuszczenia do podboju Europy przez jeden naród i jego wasali⁴¹.

Znany badacz historii gospodarczej Anglii Thomas S. Ashton również pisał (w 1948 r.), że zmiany, które nastąpiły w XVIII w. nie dotyczyły samej produkcji przemysłowej, ale miały charakter społeczny i intelektualny⁴².

Jest rzeczą znamioną, że monarchowie niechętnie godzą się z ograniczeniem ich władzy. Jakub II (1685–1688), dążąc do wzmocnienia władzy królewskiej, szukał oparcia w społeczności katolickiej. Parlament sprzeciwił się jego polityce

⁴⁰ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, t. IV, s. 86; R. Rémond, *Le XIXe siècle 1815–1914*, Paris 1974, s. 105–109.

⁴¹ G.M. Traveledan, *Historia Anglii...*, s. 234.

⁴² T.S. Ashton, *The Industrial Revolution 1760–1830*, London 1948, s. 121.

wyznaniowej i z tego powodu został rozwiązany. Ogłoszenie suspensy od wszelkich ustaw karnych w sprawach kościelnych wywołało duże niezadowolenie w społeczeństwie angielskim⁴³. W Anglii demokracja była zbyt zaawansowana, aby tego typu poczynania monarchy mogły mu uchodzić bezkarnie. Wigowie (ugrupowanie polityczne, które dążyło do podporządkowania króla parlamentowi, wprowadzenia rządów konstytucyjnych i obrony swobód obywatelskich), poparci w tym wypadku przez torysów (reprezentowali interesy arystokracji, dworu i Kościoła), zwrócili się do zięcia i siostrzeńca Jakuba, Wilhelma Orańskiego, namiestnika Holandii, z prośbą o przybycie do Anglii w celu obrony protestantyzmu. Wilhelm wylądował na wyspie w 1688 r. i w sposób bezkrwawy przejął władzę królewską. Parlament uchwalił szereg ustaw przeciw katolikom i przyznał ograniczoną tolerancję religijną sektom protestanckim⁴⁴.

Przewrót z 1688 r. przyczynił się do wzmocnienia pozycji parlamentu i jego głównej siły – burżuazji. Za Wilhelma III (1689–1702) z Tajnej Rady wyodrębnił się ścisły krąg doradców królewskich, złożony z głównych ministrów, którzy tworzyli Radę Gabinetową. Król początkowo na ministrów powoływał zarówno członków partii wigów, jak i torysów. Z powodu częstej niezgodności poglądów członków gabinetu Wilhelm III zdecydował o powoływaniu ministrów z tej partii, która zdobyła większość w wyborach do parlamentu. Od 1695 r. gabinety były, z nielicznymi wyjątkami, jednopartyjne⁴⁵. Wpływ parlamentu na rządy wzrósł wydatnie za panowania pierwszych królów z dynastii hanowerskiej – Jerzego I (1714–1727) i Jerzego II (1727–1760)⁴⁶.

Wzmocnieniu uległa pozycja rządu dzięki możliwości zaciągania na korzystnych warunkach kredytów z Banku Anglii. Wcześniej rząd pożyczal pieniądze od prywatnych bankierów z reguły na wysoki procent i pod warunkiem spłaty kapitału. Pożyczki państwowe przekształcały się w dług publiczny, z którego oprocentowanie wpływało na rachunek państwa⁴⁷. Dochody państwa płynące

43 Suspensa polegała na zawieszeniu mocy prawnej konkretnej ustawy całkowicie i w stosunku do wszystkich osób. Jakub II starał się na mocy prawa suspensy zawiesić ustawy skierowane przeciw katolikom i nonkonformistom.

44 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, t. IV, s. 71–72; G.B. Adams, *Constitutional History of England*, New York, 1944, s. 328 i nast.

45 *Ibidem*, s. 92.

46 *Ibidem*, s. 72.

47 Ch.P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, Oxford 1993, s. 67–68; K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, t. IV, s. 77.

z kredytów uzupełniał nowoczesny system podatkowy. Główne źródło stanowiły tu podatek gruntowy, podatki konsumpcyjne (akcyza) oraz cła. Rząd złożony z wigów, chcąc pozyskać sobie właściciele średniej i małej własności ziemskiej obniżył znaczenie podatku gruntowego (1731 r.). Jednocześnie wzrosły podatki pośrednie płynące ze sprzedaży artykułów codziennego użytku i używek (kawa, herbata, alkohole)⁴⁸.

Rząd wspierał rozwój przemysłu i handlu, ponieważ te sektory gospodarki przynosiły coraz więcej dochodu skarbowi państwa. W rolnictwie zwiększyła się wydajność pracy dzięki postępowi agrotechnicznemu i powiększaniu nakładów finansowych przez właściciele ziemskich i farmerów. Przejmowanie gruntów gminnych i zadłużonych chłopskich umożliwiało tworzenie wielkich dzierżaw, zwanych w wieku XVIII dzierżawami kapitalistycznymi lub kupieckimi. Chłopi pozbawieni ziemi powiększyli rynek siły roboczej dla rozwijającego się przemysłu. Nie wszyscy dostawali pracę, ale nawet ci zatrudnieni w manufakturach na stanowiskach robotniczych byli stosunkowo nisko opłacani. Wpływ na to miała wysoka podaż siły roboczej, pogoń właściciele za zyskiem i masowe zatrudnianie młodzieży i dzieci (niskie płace)⁴⁹.

Istotne zmiany gospodarczo-społeczne w Anglii wywołała rewolucja przemysłowa (II połowa XVIII w.). Przejście od manufaktury do fabryki zrujnowało wielu rzemieślników i wzbudziło niezadowolenie wśród robotników. Doszło do niszczenia maszyn. Parlament angielski uchwalił ustawy przeciw robotnikom niszczącym maszyny⁵⁰.

W końcu XVIII w. narastało również niezadowolenie w łonie burżuazji przemysłowej. Rozwój przemysłu fabrycznego doprowadził do wzbogacenia się niewielkiej grupy kapitalistów. Parlament był opanowany przez oligarchię finansową i właściciele ziemskich, którzy decydowali o wyborze posłów z miast podupadłych, znajdujących się na ich ziemiach. Powstały wówczas organizacje radykalnej burżuazji, które domagały się reformy wyborczej do parlamentu. Rozwinęły one silną agitację w prasie i na mityngach. Represje podjęte przez rząd, często drastyczne, nie wygasily tego ruchu. W XIX w., pod jego wpływem

48 K. Marks, *Kapitał*, t. I, Warszawa 1951, s. 815.

49 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, t. IV, s. 80–81.

50 T.S. Ashton, *The Industrial Revolution...*, Oxford 1948, s. 2 i nast.; S. Viljoen, *Economic Systems in World History*, London 1974, s. 179–180.

i z powodu nacisku ruchu robotniczego, przeprowadzona została reforma parlamentarna⁵¹.

W końcu XVIII w., pod wpływem francuskiej rewolucji burżuazyjnej i zagrożenia wojną ze strony Francji, doszło w Wielkiej Brytanii do destabilizacji polityczno-społecznej. Wysokie koszty polityki kolonialnej oraz wspomaganie finansowe sprzymierzeńców doprowadziły do zwiększenia się długu państwowego i wzrostu podatków, zwłaszcza pośrednich, co z kolei spowodowało drożyznę. Niepokoje społeczne ujawniły się najsilniej w Londynie. Przed parlamentem organizowano burzliwe zebrania i manifestacje. Demonstranci domagali się pokoju, reformy parlamentu i chleba. W okresie 1794–1795 władze obawiały się wybuchu powstania i dlatego parlament wydał ustawę przeciwko agitatorom i nielegalnym zgromadzeniom. Zawieszono nawet prawo *Habeas Corpus* z 1679 r. (zabraniało aresztowania obywatela bez nakazu sądu i zapewniało postępowanie przed właściwym sądem). Groźne były również bunty wśród marynarzy, których źle traktowano i przeciążano pracą. Poprawa warunków bytowych wyciszyła nastroje rewolucyjne w społeczeństwie angielskim⁵².

⁵¹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, t. IV, s. 275–276. Szczegóły w dalszej części opracowania.

⁵² M. Żywczyński, *Historia powszechna, 1789–1870*, Warszawa 1990, s. 108–109.

Rozdział III

Francja w okresie monarchii absolutnej

Rozumna i dalekowzroczna polityka króla Henryka IV (1589–1610) doprowadziła do ugody katolików z hugenotami. Rokowania zakończyły się ogłoszeniem edyktu nantejskiego (1598 r.). Edykt zapewnił wolność wyznania protestantom na terenie całej Francji. Uzyskali oni pełnię praw politycznych i obywatelskich.

W kraju występowały jednak nadal silne tendencje odśrodkowe (wielcy feudałowie, lokalne ośrodki władzy). W tej sytuacji jednym z najważniejszych zadań Henryka IV było wzmocnienie władzy królewskiej. Zreformował on ustrój państwowy; przekształcił monarchię stanową w monarchię absolutną¹.

Podwaliny pod teorię absolutyzmu wyłożył prawnik i ekonomista Jean Bodin w dziele *Sześć ksiąg o republice*. Bodin głosił, że król stoi ponad prawem i jego władzę ogranicza jedynie prawo boskie. Stąd wynikają obowiązki monarchy wobec poddanych, tj. przestrzeganie wobec nich praw zgodnych z przykazaniami ewangelicznymi².

Henryk IV opierał się na sprawnie funkcjonującym aparacie władzy. Powołał cztery specjalne rady: Radę Spraw, Radę Stanu, Radę Finansów i Radę do Spraw Procesowych. W skład rad wchodziłi ludzie powoływani przez króla na podstawie posiadanych przez nich kwalifikacji, a nie – jak za Walezjuszy – z tytułu urodzenia.

Drugą osobą po królu był kanclerz, a na czele administracji skarbowej stał nadintendent finansów. Do najważniejszych urzędników państwowych należeli sekretarze stanu, którzy byli kierownikami czterech resortów: wojska, spraw zagranicznych, marynarki i spraw domu królewskiego. Król ograniczał niezależność władzy lokalnej. Zakres władzy zarządców prowincji sprowadził wyłącznie do wąsko pojętych kompetencji militarnych i administracyjnych. Władzę centralną wzmocnił, zmniejszając rolę przedstawicielstw stanowych: Stanów Generalnych i Zgromadzenia Notablów. Za panowania Henryka IV znaczenie

¹ Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI–XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 303–305.

² J. Bodin, *Sześć ksiąg o Rzeczypospolitej*, Warszawa 1958.

Stanów Generalnych spadło niemal do zera. Podobny los spotkał Zgromadzenie Notablów³.

Król był najwyższym ustawodawcą i sędzią. Dysponował też pełnią władzy wykonawczej: wypowiadał wojnę, zawierał pokój, był naczelnym dowódcą. Istniała jednak kategoria spraw, w które nie mógł ingerować. Określano ją jako prawa zasadnicze. Zaliczano do nich m.in. zasadę dziedziczności tronu, niezależność władzy królewskiej od duchowieństwa oraz niezbywalność domen królewskich⁴.

Król, walcząc z opozycją magnacką, szukał poparcia wśród przedstawicieli mieszczaństwa. Francja w wyniku wojny domowej znajdowała się w stanie zapadłości ekonomicznej. Z powodu upadku rzemiosła i handlu znaczna część popółstwa miejskiego znalazła się bez środków do życia. Henryk IV, stabilizując sytuację w kraju, wsparł rozwój rzemiosła i handlu. W polityce gospodarczej pojawiły się elementy merkantylizmu (dbałość o finanse państwa i handel zagraniczny). Wzrost cen został zahamowany, pieniądź odzyskał dawną wartość. Ożywienie objęło również rolnictwo⁵.

Znaczący wpływ na rozwój rolnictwa wywarły poglądy fizjokratów francuskich. Głosili oni, iż źródło bogactwa tkwi w rolnictwie. Doszli do wniosku, że miarą czystego produktu społeczeństwa jest renta gruntowa. Właściciele ziemi otrzymywali dochód od chłopów w postaci renty i wydawali go na dobra wytworzone przez rzemieślników i chłopów⁶.

Poparcie Henryka IV znalazły zwłaszcza koncepcje fizjokratyczne Oliviera de Serres'a. Ich realizacją zajął się doradca i powiernik monarchy Maksymilian de Béthune, późniejszy książę Sully. Za aprobatą króla przeznaczono wiele środków na podniesienie gospodarki rolnej. Dogodne warunki sprzyjały rozwojowi gospodarstw szlacheckich i chłopskich. W ten sposób egzystencja ludzi zarówno w mieście, jak i na wsi uległa wyraźnej poprawie.

W wyniku podziału ziemi gminnej (XVI–XVII w.) chłopci przejęli 2/3 gruntów. Ponadto w przypadku zamożniejszych włościan pojawiła się możliwość dzierżawienia rozległych działek, będących własnością pana feudalnego. Natomiast biedniejsi chłopci, którzy wypasali bydło na pastwiskach gminnych, zostali

³ *Ibidem*, s. 306–307.

⁴ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1966, s. 263–264.

⁵ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 307–308.

⁶ H. Landreth, D.C. Colander, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998, s. 93–96.

pozbawieni tej możliwości. Jednak od 1576 r. prawo wzięło w obronę wieśniaków, zakazując sprzedaży ziem gminnych⁷. Ponadto czynsze ustalone wcześniej, z powodu dewaluacji pieniądza w ciągu wieków, miały często symboliczną wartość. W rezultacie system feudalny przybrał złagodzoną formę. Ciężary feudalne nie były tak dotkliwe w porównaniu z samowolą i nieograniczoną władzą panów oraz chciwością poborców podatkowych i Kościoła⁸.

Rozwój gospodarczy spowodował różnice w statusie materialnym w łonie poszczególnych grup społecznych. Na wsi egzystowali chłopi zamożni i ubodzy, w mieście – mieszczenie bogaci i ubogie pospólstwo. Wzrosły też szeregi żebraków, włóczęgów i złodziei. Państwo podejmowało próby rozwiązania tego problemu. Na mocy uchwały parlamentu paryskiego z 1532 r. aresztowano żebraków i włóczęgów w wielkich miastach i „zmuszano do czyszczenia ścieków, skuwając po dwóch łańcuchem”⁹.

Po śmierci Henryka IV, Francja przeżywała przez 14 lat (1610–1624) głęboki kryzys polityczny. W okresie małoletności Ludwika XIII (1610–1643) rządziła krajem regencja z matką króla Marią Medycejską na czele. Dopiero, kiedy król mianował (1624 r.) pierwszym ministrem kardynała A.J. Richelieu, rozpoczął się czas wzmocnienia władzy monarszej i stabilizacji wewnętrznej kraju¹⁰.

W pierwszej kolejności kardynał rozprawił się z opozycją arystokratyczną i siłą zlikwidował ruch hugenocki. Hugenotom w specjalnym „edykcie łaski” zapewnił tylko wolność wyznania. Ludwik XIV powierzył mu faktyczne kierowanie nawą państwową. Richelieu wzmocnił władzę królewską i podniósł jej autorytet tak w kraju, jak i za granicą. Głosił zasadę, że wszystko musi być podporządkowane racji stanu. Tych, którzy nie przestrzegali prawa, oddawał w ręce kata¹¹.

Kardynał Richelieu nie przeprowadził poważniejszych reform w dziedzinie ustroju państwowego. Uważał, iż należy wykorzystywać odpowiednio dawne instytucje z okresu silnej władzy królewskiej. Zreformował jedynie istniejący już od dawna we Francji urząd intendentów. Wysyłając ich na prowincję powierzał

7 J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. II, Warszawa 1961, s. 81 i 89.

8 F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006, s. 345.

9 *Ibidem*, s. 345–353.

10 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 254–255.

11 Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 384–385.

im ważne funkcje państwowe, upoważniające do wydawania w imieniu rządu decyzji w sprawach administracyjnych, sądowych i, przede wszystkim, podatkowych. W ten sposób władza w terenie, która pozostawała wcześniej w gestii gubernatorów prowincji, została podporządkowana centrali. Kardynał popierał handel zagraniczny i rozwój rodzinnego przemysłu, zwłaszcza wytwórczość tekstylną. Będąc pierwszym ministrem przez 18 lat (1624–1642) przyczynił się wydatnie do pomnożenia bogactwa państwa¹².

Wzrost zamożności był jednak społecznie nierównomierny. Centralizacja władzy i bezlitosne rządy prawa budziły wiele niezadowolenia. Największe wzburzenie powodowały nowe podatki, które rząd wprowadzał w związku z rosnącymi kosztami udziału Francji w wojnie trzydziestoletniej (1618–1648).

Reakcją na ten stan rzeczy były powstania chłopskie i bunty plebsu miejskiego, które mnożyły się w ciągu XVII w. Ucisk fiskalny stosowano wobec wszystkich warstw, jednak najdotkliwiej odczuwali go najubożsi – biedota wiejska i miejska. Pierwszym większym wystąpieniem chłopskim było powstanie (1624 r.) na południu Francji. Kolejne ruchy zbrojne odnotowano w Burgundii, Prowansji, Poitou i Bordeaux. Największe powstanie ludowe we Francji wybuchło w Normandii w 1639 r. Buntownicy, tzw. bosonodzy, oskarżali w swych manifestach przede wszystkim dzierżawców podatków i poborców podatkowych. Charakterystyczne, że w tych wystąpieniach nie przejawiały się akcenty antykrólewskie. Pospólstwo popierało nadal monarchię, widząc w królu przyjaciela ludu i obrońcę przed nadużyciami arystokracji, szlachty i Kościoła¹³.

Opierając się na tej bazie społecznej Ludwik XIV (1638–1715) doprowadził do pełnego triumfu absolutyzmu. Całkowita centralizacja władzy i ożywienie gospodarcze umożliwiło Francji stanie się pierwszym mocarstwem w Europie. Król realizował w pełni zasady J. Bodina utrzymującego, iż władza królewska pochodzi od Boga. Rządami nie dzielił się z nikim i bezpośrednio kierował wszystkimi sprawami państwa. Potwierdza to wypowiedziane przez niego słynne zdanie – „państwo to ja”.

Zasadniczo struktura aparatu władzy ulegała niewielkim tylko zmianom. Zwiększyła się natomiast jej centralizacja oraz zmienił się skład społeczny

¹² *Ibidem*, s. 386–388.

¹³ F. Braudel, *Czas świata*, Warszawa 1992, s. 231–237; idem, *Gramatyka...*, s. 350–355.

głównych organów. Król usunął z nich arystokratów, książąt krwi, parów Francji i przedstawicieli wyższego duchowieństwa, wprowadził zaś wysokich urzędników rekrutujących się przeważnie ze szlachty urzędniczej i z burżuazji. Dzięki temu dysponował lojalnym i bezwzględnie podporządkowanym aparatem władzy. Upowszechniło się kupowanie urzędów, co pozwoliło przedstawicielom bogatej burżuazji piastowanie wysokich godności w sądownictwie, skarbowości i administracji¹⁴.

Rada królewska od czasów panowania Ludwika XIV nabrała charakteru organu bardziej roboczego. Od połowy XVII w. największe znaczenie miały cztery sekcje, tj. Rada Stanu (sprawy polityki zagranicznej i wewnętrznej o szczególnej wadze państwowej), Rada Depesz (administracja), Rada Finansów (podatki) i Rada Prywatna (najwyższa instancja sądowa). Nadal ważną rolę odgrywała instytucja intendentów¹⁵.

Po śmierci kardynała Richelieu doszło do tzw. frondy (1648–1653), która była ostatnią próbą oporu przeciw absolutnym rządom Ludwika XIV. Na jej czele stanął parlament paryski, w którego skład wchodziła bogata burżuazja. Reformy i zarządzenia, głównie dotyczące sfery finansów, następcy Richelieu kardynała J. Mazzariniego, godziły w ich interesy. Podjęto decyzje ograniczające władzę królewską. Radykalizacja ruchu (włączenie się drobnego i średniego mieszczaństwa) spowodowała przejście kierownictwa frondy przez przedstawicieli arystokracji. Ostatecznie, po długiej walce, opozycjoniści ponieśli klęskę (1653 r.)¹⁶.

Zwycięski król, umocniwszy swą władzę, rozpoczął wojny prawie z całą Europą Zachodnią. Pokonał głównych przeciwników, tj. Holandię oraz Hiszpanię i w końcu XVII w. Francja osiągnęła pełną supremację na kontynencie. Podstawą jej potęgi była dynamicznie rozwijająca się gospodarka, którą kierował najznakomitszy minister Ludwika XIV, Jean Baptiste Colbert.

¹⁴ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 498–500; K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 257. Fernand Braudel uważa, że na kupowaniu urzędów państwo nie cierpiało. Proceder ten nie pociągał za sobą ani korupcji, ani katastrofalnego ograniczenia władzy publicznej. Monarcha typu Ludwika XIV, sprzedając urzędy, przejmował część mieszczańskich bogactw i był to rodzaj skutecznego podatku. Ponadto król chronił warstwy niższe przed ewentualnym zdzierstwem (F. Braudel, *Czas świata...*, s. 233–237).

¹⁵ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 265–267.

¹⁶ *Ibidem*, s. 255.

Głównym celem jego działalności była dalsza centralizacja państwa oraz powiększanie dochodów niezbędnych do prowadzenia mocarstwowej polityki Ludwika XIV. Colbert, jako generalny kontroler finansów, okazał się mistrzem w kierowaniu aparatem fiskalnym. W sytuacji, gdy burżuazja i szlachta dbały przede wszystkim o własne dochody, przestał popierać handel, rzemiosło i rolnictwo. Zdecydował się protegować przemysł, aby zwiększyć środki finansowe płynące z tej sfery do kasy państwowej. Nastąpiło zatem przesunięcie ciężaru podatkowego z handlu, rzemiosła i rolnictwa na produkcję przemysłową¹⁷.

Bilans rządów Ludwika XIV w dziedzinie społecznej zdecydowanie negatywnie ocenił Zbigniew Wójcik, autor fundamentalnej pracy *Historia powszechna XVI–XVII wieku*. Jego zdaniem doszło w tym okresie do niebywalej pauperyzacji chłopstwa i pogorszenia warunków bytowych ludności miejskiej. Wskazuje on też na zniesienie tolerancji religijnej (edykt nantejski z 1685 r.) i wznowienie prześladowań hugenotów. W moim przekonaniu ocena ta jest zbyt jednostronna. Minister Colbert myślał i działał racjonalnie. Zdawał sobie sprawę, że nadmierny drenaż najuboższych warstw społeczeństwa może zaszkodzić realizowanej polityce gospodarczej. Dlatego też dbał o polepszenie położenia chłopów, aby nie dopuścić do całkowitej degradacji tego stanu. W ich interesie podjął decyzję o obniżeniu podatku gruntowego. W trosce o ludność miejską wydał zakaz eksportu zboża, co miało zapobiec podwyżce cen chleba. Generalnie zaś przyczynił się do wzrostu zamożności Francji. W latach 1500–1700 PKB powiększył się z około 50 mln liwrów do około 3 mld liwrów¹⁸.

Za panowania Ludwika XV i Ludwika XVI „władza zaczyna wymykać się z rąk rządu”. Ludwik XV, król od 1715 r., był władcą niesamodzielnym. Krajem rządzili nieudolni ministrowie i faworyty królewskie. Wadliwe zarządzanie finansami i rozrzutność dworu opustoszyły skarb państwa¹⁹. W ostatnich latach jego panowania w kraju zapanował chaos polityczny. Ludwik XVI (1774–1792) nie był w stanie uzdrowić władzy i zreformować państwa. Kryzys polityczny i gospodarczy był zbyt głęboki. Już od śmierci Colberta (1683 r.) państwo traciło

¹⁷ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 491–493.

¹⁸ F. Braudel, *Czas świata...*, s. 283.

¹⁹ A. Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*, Warszawa 1986. Rozdział: *Dwory Walezjuszy i Burbonów*.

stopniowo skuteczność działania i znaczna część władzy politycznej dostała się w ręce kupującego urzędy mieszczaństwa. Monarcha sprzedawał urzędy (stanowiska), aby uzyskać środki niezbędne do funkcjonowania państwa²⁰.

Przywileje poszczególnych prowincji były wymierzone przeciwko królowi, a przywileje szlachty, kleru i trzeciego stanu umocniły się w strukturze francuskiego państwa. Słaba władza nie była w stanie zapanować nad nadmiernymi roszczeniami szlachty i nowej siły politycznej, tj. burżuazji, opartej na potędze pieniądza²¹.

Efektom tej sytuacji były rozruchy i rewolty na obszarze całej Francji. Pierwsze miejsce pod tym względem zajmował Paryż, w którym zamieszki wybuchały ponad sześćdziesiąt razy. We wszystkich miastach francuskich, nawet zupełnie małych, dochodziło do buntów, podsycanych przez miejscowe koterie²². W okresie 1770–1780 doszło do gwałtownych i krwawych rozruchów na wsi francuskiej²³.

W drugiej połowie XVIII w. narastały w szybkim tempie przesłanki wybuchu rewolucji francuskiej. Decydujące znaczenie miały tu trzy grupy przyczyn: polityczne, gospodarczo-społeczne oraz ruch idei i ewolucja myśli filozoficzno-politycznej.

W II połowie XVIII w. ustrój feudalny we Francji nadal istniał, ale miał oparcie już tylko w niewielkiej grupie społecznej, wywodzącej się niemal wyłącznie spośród szlachty i wyższego duchowieństwa. Stopniowo narastał antagonizm między duchowieństwem i szlachtą a trzecim stanem, do którego zaliczani byli mieszczaństwo i wolni chłopcy (99% ogółu społeczeństwa). Konflikt przyspieszyła sama monarchia, prowadząc walkę z parlamentem i starając się utrzymać zdyskredytowaną władzę absolutną.

Siłą napędową, prącą do zmian, była burżuazja, której nie zadowalał marginesowy udział we władzy. W rezultacie ukształtowała się opozycja burżuazji wobec króla i uprzywilejowanej szlachty²⁴.

Istotną rolę odegrały przyczyny ekonomiczne. Rosnące wydatki na utrzymanie dworu i armii (w końcu XVIII wieku na potrzeby wojenne) wymuszały

²⁰ F. Braudel, *Gramatyka...*, s. 352.

²¹ R. Rémond, *Le XIXe siècle*, Paris 1974, s. 95–97.

²² F. Braudel, *Czas świata...*, s. 465.

²³ Y. Carsalade, *Les grandes étapes de l'histoire économique*, Paris 2004, s. 29.

²⁴ R. Rémond, *L'Ancien Régime et la Révolution, 1750–1815*, Paris 1974, s. 68–69.

szukanie nowych źródeł dochodów. Zwiększono podatek od dochodów i podatek gruntowy, ale bogacili się na tym głównie poborcy podatkowi i dzierżawcy. Wprowadzenie nowych podatków pośrednich, m.in. opłat stemplowych, podatku od przejścia nieruchomości w inne ręce oraz monopoli na sprzedaż tytoniu, kawy, herbaty i saletry nie napełniło skarbu państwa; podobnie jak sprzedaż urzędów²⁵.

Efekty wzrostu gospodarczego niweczył wyż demograficzny. W latach 1715–1789 populacja zwiększyła się z około 19 do 27 mln ludności²⁶. Wzrosło zapotrzebowanie na żywność.

Francja była krajem rolniczym i mogła zapewnić wyżywienie całemu społeczeństwu. Większość jej ludności (około 84%) mieszkała na wsi. Około 5/6 ziemi uprawnej należało do chłopów i do miast. W przededniu rewolucji chłopów poddanych było tylko w przybliżeniu 6%²⁷. Poziom produkcji rolnej zależał głównie od dobrze gospodarujących włościan. Nasuwa się pytanie, czy mieli oni odpowiednie warunki do wykonywania wydajnej pracy? Fernand Braudel pisze, że chłopom żyło się dobrze i podaje następujące argumenty: podatki – „lekkie”, świadczenia w naturze – „symboliczne”, obowiązki pańszczyźniane – niewielkie (dwa lub trzy dni w roku)²⁸. Jednak w dalszej części tej samej pracy stwierdza, że świat wiejski ogarnął kryzys. Producenci żywności – chłopcy żyli w niedostatku i często głodowali. W wyniku koncentracji ziemi w rękach możnych nastąpił *exodus* ludności wiejskiej do miast. Zwiększyła się wydatnie liczba włóczęgów, żebraków i złodziei²⁹.

Podobną, pozorną, sprzeczność można dostrzec w pracy Karola Koranyiego. Najpierw konstatuje on, że prawie wszyscy chłopcy byli wolni i szlachta pozostawiła im swobodę działania. W wieku XVIII około 1/3 ziemi znajdowała się w dzierżawie wieczystej włościan, wielu z nich było ludźmi bogatymi i korzystało z pracy najemnej. Dalej jednak czytamy, że na chłopstwie spoczywał główny

25 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 284–286.

26 R. Rémond, *L'Ancien Régime...*, s. 137.

27 M. Żywczyński, *Historia powszechna, 1789–1870*, Warszawa 1990, s. 15.

28 F. Braudel, *Czas świata...*, s. 234–235.

29 „Tysiące chłopów wypędziło to na drogi, podobnie jak wiele lat wcześniej działo się w Anglii, w początkowym okresie *enclosures*. W XVIII wieku wszystko gromadzi się w tym ludzkim błocie, z którego nikomu nie udaje się wyrwać: ułomni (jak ów człowiek, któremu amputowano obie nogi, a który bez odzienia pokazuje się publicznie na ulicach Paryża w roku 1724...)” (F. Braudel, *Czas świata...*, s. 471)

ciężar podatkowy. W związku z tym narastało na wsi niezadowolenie, czego wyrazem były wystąpienia chłopskie³⁰.

Ostatecznie, jak wiadomo, masy ludowe wsparły burżuazję w walce z ustrojem feudalnym. Powyższe, pozorne, sprzeczności wynikają ze zróżnicowania stosunków społecznych w łonie samego chłopstwa. Wielką grupę (5 mln) stanowili bezrolni, którzy utrzymywali się z pracy najemnej u bogatych chłopów lub z działalności chałupniczej. W wieku XVIII pogorszyło się położenie chłopów najbogatszych, ponieważ podwyższono im czynsz dzierżawny. W drugiej połowie tego wieku dochodziło do wystąpień chłopów biednych przeciwko bogatym gospodarzom³¹. Dodatkowym ciężarem, oprócz świadczeń na rzecz panów, dotkliwym dla chłopów, były podatki państwowe i dziesięcina na rzecz Kościoła. Podatki państwowe znacznie wzrosły po wojnie siedmioletniej (od 1763 r.) i po raz drugi – po wojnie z Wielką Brytanią (w 1782 r.)³².

Niezadowolenie narastało również w społeczności mieszczańskiej. Od XVII w. ograniczano przywileje i swobody miejskie. Sprzeciw budziła kontrola finansów przeprowadzana przez urzędników królewskich. Jeszcze większy ferment powodowała sprzedaż wysokich stanowisk urzędniczych³³.

Mieszczaństwo było bardzo zróżnicowane pod względem ekonomicznym. Najbogatsza była burżuazja przemysłowa i kupiecka, dobrze zarabiali urzędnicy związani z aparatem państwowym i przedstawiciele wolnych zawodów. Wśród nich liczna grupa drobnomieszczaństwa (około 3 mln) miała najniższy status materialny. Poszczególne grupy, mimo różnic politycznych, łączyła niechęć do istniejącego układu społecznego, niezadowolenie z przywilejów szlachty oraz rozgoryczenie z powodu upośledzenia prawnego³⁴.

W przededniu rewolucji przedsięwzięto próby przyznania mieszczaństwu, zwłaszcza jego bogatej warstwie, pewnych uprawnień politycznych. Tam, gdzie nie było stanów prowincjonalnych (w przeważającej części Francji zostały one zlikwidowane), tworzone organy samorządu lokalnego. Do ich kompetencji

30 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 255–256.

31 M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, Warszawa 1990, s. 15–16; F. Braudel, *Czas świata...*, s. 256.

32 M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 16.

33 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 282–284; A. Mączak, *Rządzący i rządzeni...*, rozdział: *Urząd jako własność i jako towar*.

34 M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 14–15.

należały sprawy podatków, rolnictwa i robót publicznych³⁵. Spóźnione i ograniczone reformy nie zadowalały jednak mieszczaństwa.

Na samym dole drabiny społecznej w miastach znajdował się proletariatus: robotnicy manufaktur, czeladnicy i wszelka biedota miejska. Cała ta społeczność liczyła około 2,4 mln ludzi. Dominowali wśród niej robotnicy, powiększający swą liczebność wraz z rozwojem przemysłu. Położenie robotników, poza nielicznymi wyjątkami, było ciężkie. Dzień roboczy trwał 12–13 godzin, a w razie potrzeby – dłużej, także w nocy i święta. Płace nie nadążały za wzrostem cen towarów, co powodowało obniżanie się poziomu życia³⁶. Coraz większa część populacji miejskiej egzystowała na progu ubóstwa. Generalnie dzienny dochód, który przeznaczano na wydatki żywnościowe stanowił połowę dochodu globalnego. Rosły szeregi biedaków i nędzarzy³⁷. Rozpiętość skali płac była bardzo duża. Jeśli za 100 uznamy płacę majstra, to 75 będzie płacą czeladnika, 50 – robotnika niewykwalifikowanego, a 25 – wyrobnika. Podziwiano żywotność robotników lyońskich. Mówiono o nich: są to najlepsi robotnicy, ponieważ „nie śpią, nie jedzą, a pracują”. Zatrudniano robotników w wieku od 6 do 90 lat. Przedsiębiorcy, którzy zatrudniali dzieci uważani byli za dobroczyńców. Robotnicy nie mogli organizować zebrań poza warsztatem pod groźbą kary więzienia³⁸.

Lata poprzedzające rewolucję były okresem intensywnego propagowania ideologii oświecenia. Myśli i hasła padały na podatny grunt. Podłożem intelektualnym rewolucji była racjonalistyczna filozofia i literatura polityczna okresu oświecenia. Dla przemian w duchu kapitalistycznym wielkie znaczenie miały poglądy Jeana Jacquesa Rousseau, który w dziele *Umowa społeczna* postulował równość społeczną, podporządkowanie się woli zbiorowej i poszanowanie

³⁵ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 275–276.

³⁶ J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza...*, s. 192–194.

³⁷ Przybywali oni masowo do miast, rozróżniano godnych ubogich i bezwstydných nędzarzy: „bezwstydni nędzarze, zajmujący się żebraniem, jedzący chleb z otrębów, trawę, kapuściane głąby, ślimaki, psy i koty; gdy chcą osolić zupę, używają wody pozostałej po odsoleniu ryb. Oto co bezapelacyjnie odróżnia dobrego, prawdziwego ubogiego od złego, żebraka. Dobry biedny to biedny akceptowany, włączony pod wspólną komendę, wpisany na listy odpowiednich urzędów, ten, który ma prawo do publicznego miłosierdzia, któremu zezwala się nawet prosić o jałmużnę w bogatych dzielnicach, gdy po mszy ludzie wychodzą z kościołów, lub na rynkach” (F. Braudel, *Czas świata...*, s. 468).

³⁸ J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza...*, s. 196–200.

wspólnego dobra. Naród będący suwerenem mógł odebrać władzę rządzącym i ustanowić nowy ład społeczny³⁹. Bezpośredni wpływ na kształtowanie się nowożytnego systemu władzy wywarła rozprawa Charles'a-Luisa Montesquieu *O duchu praw*. Uznał on za konieczny podział władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą⁴⁰. Prądy oświeceniowe propagowały liberalne koncepcje jednostki, społeczeństwa i gospodarki⁴¹.

Decydujący wpływ na pobudzenie nastrojów rewolucyjnych miał kryzys gospodarczy. Kryzys wywołała trudna sytuacja w rolnictwie. Lata 1787 i 1789 były katastrofalne dla rolników. Nieurodzaje oraz burze i gradobicia spowodowały niespotykany dotąd wzrost cen na zboże i wino. Tak wysokiej ceny chleba, jak w 1789 r. nie notowano od stu lat. W wielu prowincjach Francji biedota miejska i ubodzy chłopci znaleźli się w stanie zupełnej nędzy. Kryzys z rolnictwa przeniósł się do przemysłu, zwłaszcza wełnianego i jedwabniczego. Doszło do bankructwa manufaktur w Amiens, Abbeville i Lyonie. Główną przyczyną kryzysu było załamanie się rynku wewnętrznego z powodu drożyzny żywności oraz napływu tanich towarów z Anglii⁴².

Zjawisko głodu, znaczne bezrobocie i wzrost kosztów utrzymania doprowadziły do niepokojów społecznych. Wiosną 1789 r. wybuchło powstanie w Paryżu. Zostało ono brutalnie stłumione (kilkuset zabitych i rannych). Zaistniały wówczas warunki do gruntownej zmiany ustroju we Francji. Zebranie się Stanów Generalnych, a następnie przekształcenie ich w Zgromadzenie Narodowe (17 czerwca 1789 r.) i utworzenie (7 lipca 1789 r.) Konstytuanty (ciało ustawodawcze powołane dla przygotowania przyszłej konstytucji) stanowiło pierwszy, rewolucyjny krok burżuazji, zmierzającej do przejęcia władzy⁴³. Zdobycie Bastylji (14 lipca 1789 r.) dało początek najbardziej gwałtownej i krwawej rewolucji burżuazyjnej w Europie. W ciągu dwóch lat, od czerwca 1789 do września 1791 r. dokonała się całkowita zmiana ustroju polityczno-społecznego we Francji. Podstawę stanowiła konstytucja z 14 września 1791 r. Wstępem do niej była *Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela* uchwalona już 26 sierpnia 1789 r.

³⁹ J.J. Rousseau, *Umowa społeczna*, Warszawa 1918.

⁴⁰ L. Montesquieu, *O duchu praw*, Warszawa 1957.

⁴¹ J. Kaliński, *Historia gospodarcza XIX i XX w.*, Warszawa 2008, s. 30.

⁴² M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 17; F. Braudel, *Gramatyka...*, s. 355.

⁴³ M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 19–30.

Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela odwoływała się do naturalnych i niezbywalnych praw człowieka: wolności, własności, braterstwa i przeciwstawiania się uciskowi. Głosiła zasadę suwerenności ludu, równość obywatelską wobec prawa, tolerancję religijną, wolność słowa i prasy oraz udział wszystkich – pośredni i bezpośredni – w uchwalaniu prawa i podatków. Zdecydowanie wypowiadała się w kwestii własności stwierdzając, że własność prywatna jest prawem nienaruszalnym i świętym i nikt nie może być jej pozbawiony, chyba że wymaga tego dobro publiczne i pod warunkiem wypłaconego uprzednio sprawiedliwego odszkodowania⁴⁴. Deklaracja umożliwiała rozwój gospodarki rynkowej we Francji. Likwidowała ostatecznie ustrój stanowy i proklamowała stosunki ekonomiczne oparte na prawie własności i swobodzie jednostki w dziedzinie gospodarczej.

Mocą konstytucji z września 1791 r. władza została podzielona (wzorem amerykańskim) na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Wprowadzała cenzus wyborczy – prawo wyborcze zostało uzależnione od wysokości podatku płaconego od posiadanego majątku. Ponadto ustalała nowy podział administracyjny kraju (na departamenty). Monarchię obalono i ogłoszono Francję republiką (10 lipca 1793 r.)⁴⁵.

Rewolucja francuska pozostawiła przyszłym pokoleniom ogromną spuściznę. Na arenę polityczną wkroczyły grupy społeczne, które w XIX w. będą kształtowały rzeczywistość gospodarczo-społeczną. Stworzone zostały fundamenty wolności ekonomicznej. Nastąpiła likwidacja cechów, zakazano stowarzyszenia się robotników i zniesiono wewnętrzne bariery celne. Wielu posiadaczy ziemskich i chłopów skorzystało z likwidacji dziesięcin i opłat senioralnych. Ponadto lata po 1789 r. umożliwiły awans społeczny piastującym urzędy państwowe oraz spekulantom trudniącym się handlem ziemią i dostawami dla wojska. Przeprowadzenie reformy administracyjnej powiększyło znacznie zdolność państwa do interwencji społecznej⁴⁶.

Zmiana ustroju we Francji nie przyspieszyła od razu rozwoju gospodarczego. Rewolucja afirmowała inicjatywę prywatną i indywidualizm. Spowodowała rozszerzenie się pola politycznego. W polityce i działalności publicznej mógł uczestniczyć dosłownie każdy. Zwiększyła wymiar wyborów do parlamentu

⁴⁴ *Ibidem*, s. 39.

⁴⁵ J. Szpak, *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 2003, s. 134.

⁴⁶ R. Price, *Historia Francji*, Poznań 2001, s. 148–150.

i umożliwiła szeroki dyskurs społeczny, dzięki pełnej wolności prasy i zgromadzeń. Kościół utracił status uprzywilejowanego, nastąpił radykalny jego rozdział od państwa⁴⁷.

Rewolucja francuska przyspieszyła przemiany w całej feudalnej Europie. Ustawodawstwo, będące wytworem rewolucji, stało się wzorem dla innych państw europejskich, które stopniowo uwalniały się z pęt systemu feudalnego⁴⁸.

Rewolucja wprawdzie zniosła feudalizm na wsi, ale nie podważyła pozycji właścicieli ziemskich. We Francji, a także w innych państwach Europy Zachodniej, dzięki bardziej liberalnemu ustrojowi, nastąpiły generalnie czasy łaskawsze dla chłopów. Upowszechnianie merkantylizmu poprawiło też położenie mieszczan. Robotnicy natomiast byli zdani na pastwę pracodawcy. We Francji trzeba będzie czekać cały wiek na pojawienie się legalnych związków zawodowych.

⁴⁷ R. Rémond, *L'Ancien Régime...*, s. 169–172 i 179–181.

⁴⁸ E. Kaczyńska, K. Piesowicz, *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej (od schyłku średniowiecza do I wojny światowej)*, Warszawa 1977, s. 237.

Rozdział IV

Niemcy w czasach decentralizacji państwa

W wieku XVI nastąpiło osłabienie władzy centralnej w Niemczech w wyniku umocnienia się pozycji książąt oraz walk społeczno-religijnych. Po abdykacji w 1521 r. Karola V rządy w Rzeszy objął Ferdynand I. Od 1526 r. był królem Czech, a od 1527 r. – królem Węgier. Cesarz bliższe stosunki utrzymywał tylko z częścią książąt. Jego następca, Maksymilian II (1564–1576), nie przejawiał większej aktywności politycznej. Rzesza tylko formalnie stanowiła jednolite państwo; w rzeczywistości była federacją większych i mniejszych państw. Składała się z 314 terytoriów i wolnych miast, które były reprezentowane w sejmie¹.

Cesarz Rudolf II (1576–1612) niezrównoważony psychicznie, unikał kontaktów z książętami, a władzę sprawował przy wsparciu bliskich dworzan. Na większości dworów książęcych kwitły obżarstwo, pijaństwo i rozpusta. W efekcie doszło do buntu stanów węgierskich, austriackich i morawskich. Cesarz został zmuszony oddać koronę węgierską oraz urząd namiestnika w Austrii i na Morawach swemu bratu arcyksięciu Maciejowi. Rudolf II ustąpił też w sprawach religijnych. Przyznał szerokie prawa protestantom na Węgrzech i zapewnił wolność religijną społeczeństwu czeskiemu².

Zakres władzy cesarskiej, począwszy od XVI w., ulegał stopniowemu ograniczeniu na rzecz stanów państwowych. Próba ustanowienia stałego rządu Rzeszy nie powiodła się. Administracja była zorganizowana w obwody. Wzrosła potęga władców terytorialnych. Książęta protestanccy dysponowali władzą świecką i najwyższą władzą kościelną. Pokój westfalski umocnił ich samodzielność, przyznając im suwerenność. Wielu z nich samowolnie nakładało podatki. Rządy władców terytorialnych wspierała szlachta w zamian za nadawanie jej stanowisk i godności³.

¹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1996, s. 305; J. Pajewski, *Niemcy w czasach nowożytnych (1517–1539)*, Poznań 1947.

² W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981, s. 298–299 i 307.

³ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 319–321.

W drugiej połowie XVI w. kraj ten znalazł się w stanie poważnego regresu politycznego i gospodarczego. Zasada *cuius regio eius religio* powodowała ciągle konflikty i dawała książętom legitymację do walki o umocnienie swojej władzy. Ponadto uzyskali oni szereg praw, które umocniły ich pozycję osłabiając władzę cesarską. Nadano im m.in. przywilej, który uniezależniał sądownictwo na terytorium poszczególnych księstw od najwyższych sądów Rzeszy oraz prawo tzw. kapitulacji wyborczych przedkładanych cesarzowi, co przypominało polskie *pacta conventa*⁴.

Na terenie Niemiec dochodziło do tumultów i wystąpień antykatolickich. Cesarz i katolicy nie mogli dojść do porozumienia z protestantami i ci ostatni, czując się zagrożeni, zawarli w 1608 r. unię polityczno-wojskową. W odpowiedzi obóz katolicki utworzył w następnym roku związek wojskowo-polityczny, zwany ligą. W ten sposób nagromadziło się na początku XVII w. na terenie Cesarstwa wiele brzemiennech w następstwie konfliktów politycznych i religijnych, które stały się jedną z najważniejszych przyczyn wybuchu wojny trzydziestoletniej (1618–1648)⁵.

Wojna chłopska, a następnie długotrwałe walki wewnętrzne spowodowały, że gospodarka niemiecka znalazła się w dramatycznym położeniu. Poważnym ciosem dla całych Niemiec był upadek Hanzy. Rozwój przemysłu, zapoczątkowany w XV i pierwszej połowie XVI w., został również zahamowany. Nastąpił nawrót do produkcji cechowej. Położenie chłopów, zwłaszcza na obszarze wschodnich Niemiec, znacznie się pogorszyło – miejsce wolnego chłopstwa zajmowało pozbawione praw chłopstwo poddańcze. Wojna trzydziestoletnia doprowadziła do ogromnych zniszczeń i wyludnienia znacznych obszarów Niemiec. Straty ludnościowe w niektórych księstwach sięgały 60–70% ogółu mieszkańców. Wszystko to zaostrzyło kryzys agrarny. Gospodarstwa chłopskie były nierzadko zadłużone w wysokości 300% swojej wartości⁶.

W drugiej połowie XVI w., mimo walk wewnętrznych, utrzymywała się dość dobra koniunktura w rolnictwie. W czasie reformacji przeprowadzono na znacznych obszarach Niemiec sekularyzację dóbr kościelnych, co doprowadziło do przemieszczenia własności ziemskiej do sektora świeckiego. Książęta sprawujący silną władzę, utrzymując poddaństwo chłopów, starali się zarazem

⁴ W. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec 1648–1789*, Warszawa 1976.

⁵ Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI–XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 354–356.

⁶ W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 341–342.

zapobiegać ich zbytniemu wyzyskowi przez właścicieli ziemskich, ponieważ zależało im na tym, aby nie wyniszczać podatnika i materiału na rekruta. Z pomyślnej koniunktury na produkty rolne korzystały również gospodarstwa chłopskie, które osiągały znaczne dochody. W dużo lepszym położeniu znajdowali się chłopi na obszarze zachodnich Niemiec, gdzie rozwinęła się gospodarka czynszowa i popyt na artykuły rolne nakręcała rosnąca w szybkim tempie populacja miejska. Na wschód od Łaby dominującą formą gospodarki był folwark. Poddani chłopi byli obowiązani do uiszczania opłat i danin w naturze oraz do odrabiania pańszczyzny. Każdy właściciel ziemski posiadał dużą władzę, tj. władztwo gruntowe, władzę nad osobą poddanego i władzę sądową. Pan mógł usunąć chłopa z użytkowanej ziemi, jeśli ten nie wykonywał swych powinności⁷.

W okresie wojny trzydziestoletniej, mniejsze stosunkowo straty w porównaniu ze wsią i rolnictwem, poniosły rzemiosło i handel. Generalnie jednak miasta podupadały, z wyjątkiem Hamburga i Lipska, gdzie dominowało bogate mieszczaństwo. W drugiej połowie XVII w. pojawiły się warunki pomyślne dla rozwoju miast. Nastąpił okres rozbudowy manufaktur. Wzrósł popyt na towary codziennego użytku, na zaopatrzenie wojska i na artykuły luksusowe. Państwo popierało rozwój przemysłu włókienniczego i związanego z aprowizacją wojska (Prusy) oraz ceramicznego (Saksonia)⁸.

W rezultacie zwiększyła się grupa bogatych przedsiębiorców. Drobny handel zastępowały coraz większe jednostki handlowe. Do dużych kapitałów dochodzą firmy rodzinne i spółki akcyjne. Niszczyły one niewygodnych konkurentów m.in. za pomocą okresowego obniżania cen towarów. Mieszczanie bogacili się także dzięki rozwojowi rzemiosła. Były to czasy powstawania wielkich fortun. Trudności finansowe zmuszały władców do zwracania się do przedstawicieli wielkiej finansjery o udzielanie pożyczek, m.in. cesarz Maksymilian I korzystał z kredytów banków Fuggerów. W ten sposób monarchowie uzależniali się od świata bogatej burżuazji⁹.

Wzrost dochodów zamożnej warstwy mieszczaństwa prowadził jednocześnie do biedy i nędzy znacznej części populacji miejskiej. W tym czasie w bogatym

⁷ J. Kuliszewski, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. II, Warszawa 1961, s. 95 i 98; K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 311.

⁸ W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 378–380.

⁹ *Ibidem*, s. 239–242.

Hamburgu około 20% mieszkańców oficjalnie kwalifikowano do grupy ludzi zubożałych. We Frankfurcie nad Menem wielu mieszkańców nie było w stanie płacić czynszów. W manufakturach robotnicy odpowiadali na wyzysk oszustwem, kradzieżą surowca i obniżaniem jakości tkanin. Zarobek pracującej 5-osobowej rodziny mniej więcej w połowie przeznaczano na utrzymanie¹⁰.

W XVIII w. na obszarze Niemiec dominowały dwa państwa – Austria i Prusy. W końcu XVII w. na pierwsze miejsce wysunęła się monarchia austriacka. Cesarz Karol VI (1711–1740) starał się utrzymać jedność państwa habsburskiego. W 1745 r. władzę przejęła córka cesarza – Maria Teresa. Przeprowadziła szereg reform w duchu oświeconego absolutyzmu, m.in. reformę administracyjną, sądownictwa i wojska. Ukłonem w stronę wsi było utworzenie szkół ludowych. Dzieło wzmacniania władzy centralnej kontynuował jej syn – Józef II, cesarz od 1780 r. Utworzył Radę Stanu, która sprawowała władzę na obszarze prawie całego państwa oraz miała pieczęć nad sądownictwem, policją, przemysłem i handlem. Cesarz, dążąc do ograniczenia pozycji szlachty, wprowadził centralistyczny biurokracyzm. Dokonano rozdziału sądownictwa od administracji i ustanowiono jego jednolitą organizację na całym obszarze państwa. Samorządy miejskie ograniczono, a następnie faktycznie zniesiono. Józef II doprowadził do supremacji państwa nad Kościołem. Instytucje kościelne traktowane były jako organy państwowe (m.in. księża mieli obowiązek ogłaszania z ambon rozporządzeń urzędowych). Ograniczono działalność duchowieństwa do terenu kościoła i zlikwidowano niektóre zakony¹¹.

Cesarz, wzmacniając władzę centralną, starał się uzyskać poparcie chłopów i mieszczan. Wprowadził szereg reform i zarządzeń mających na celu poprawę doli warstw uboższych. Na początku swego panowania zreformował stosunki włościańskie. Józef II patentem z 1781 r. zniósł poddaństwo osobiste. Chłop miał m.in. prawo swobodnego wyboru innego zawodu i prawo opuszczenia wsi. Następne patenty ograniczyły sądownictwo pana w stosunku do poddanych oraz zabraniały włączania gruntów włościańskich do majątków pańskich, a także usuwania chłopów z ziemi¹². Zapewnił wszystkim równość wobec prawa i zatwierdził edykt tolerancyjny dla obywateli wszystkich wyznań. Ponadto ograniczył wpływy papieża i zmniejszył daniny na rzecz Rzymu. Dążył też

¹⁰ *Ibidem*, s. 243; J. Kuliszer, *Powszechna historia gospodarcza...*, s. 193 i 199.

¹¹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 327–332.

¹² *Ibidem*, s. 213–214.

do zespolenia poszczególnych narodów w jedną całość. Zamiar ten nie powiódł się jednak, ponieważ cesarz nie uwzględniał różnic dzielących kraje rozległego imperium. Próby te powodowały jedynie niezadowolenie i niechęć do absolutnej władzy¹³. Rozbudowany system biurokracji utrudniał życie codzienne ludności i powodował napięcia społeczne. Kancelaria cesarska uzurpowała sobie prawo do regulowania wszystkiego, nawet drobiazgów, i wtrącała się do prywatnego życia obywateli¹⁴.

Począwszy od drugiej połowy XVII w. w szybkim tempie rosła potęga Prus. Twórcą silnego państwa był elektor brandenburski i książę pruski (od 1640 r.) Fryderyk I Hohenzollern. Koronacja elektora na króla Prus (1701 r.) umożliwiła przeprowadzenie centralizacji władz. Administracja prowincjonalna (departamenty) została podporządkowana centrali. Miastom ograniczono samorząd, a na wsi administracja i sadownictwo pozostawały w rękach pana. Podstawą władzy stała się duża i dobrze wyposażona armia¹⁵.

Król Fryderyk Wilhelm I (1713–1740) przyjął jako priorytet zwiększenie dochodów państwa i rozbudowę armii. Rozpoczął się okres niebywałego drenażu fiskalnego. Dobra szlacheckie zostały wysoko opodatkowane. Właściciele jednak przerzucali te obciążenia na chłopów. Skarb państwa czerpał duże dochody z domen królewskich. Ich dzierżawcy obciążeni zostali wysokim czynszem. Rozwijały się spółki handlowe. Kupców zmuszano, aby prowadzili handel tylko towarami pochodzenia krajowego¹⁶. Dochody z podatków wzrosły z 2,4 mln talarów w 1713 r. do 3,6 mln talarów pod koniec panowania Fryderyka Wilhelma I. Globalny dochód państwa wynosił prawie 7 mln talarów (liczba ludności – 2,5 mln), z tego 5,6 mln wydano na wojsko. W 1722 r. król połączył komisariaty wojskowe (odpowiedzialne za podatki dla wojska) z zarządem domen i utworzył centralną władzę – Generaldirektorium. Państwo dbało przede wszystkim o silną armię. Służba wojskowa trwała około 20 lat. Przełożeni często traktowali żołnierzy jak niewolników. Urzędnicy zmuszeni byli do bezwzględnej posłuszeństwa wobec zwierzchników, a sami wymagali takiej samej uległości od ludności (często byli nimi dawni wojskowi przyzwyczajeni do brutalności).

13 W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 417–420.

14 W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500–1939)*, Warszawa 1970, s. 81.

15 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 322–325.

16 W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej...*, s. 80.

Do służby w administracji i wojsku włączona została w szerszym zakresie szlachta (zajmowała stanowiska i tworzyła korpus oficerski). W zamian król utwierdził jej władzę nad chłopem¹⁷.

Względy fiskalne i zapotrzebowanie na rekruta skłoniły władców terytorialnych do złagodzenia powinności feudalnych. W Prusach w 1718 r. zniesiono poddaństwo osobiste w dobrach królewskich. Decyzją o postępowym charakterze było zatwierdzenie edyktu o powszechnym obowiązku edukacji. Fryderyk II Wielki, król Prus od 1740 r., miał dobre intencje w stosunku do chłopów i młodzieży. Uważał, że praca dzieci na rzecz dworu i zatrudnianie ich w manufakturach jest dla nich wielkim dobrodziejstwem¹⁸.

Fryderyk Wilhelm II (król od 1783 r.) umocnił Prusy militarnie, powiększając armię do 200 tys. żołnierzy. Monarcha osobiście doglądał i kontrolował drobiazgowo realizację swych zarządzeń. Prusy były państwem agrarnym. Władca interesował się żywo sytuacją wsi. Unormował sprawy chłopskie. Chłopi byli nadal uzależnieni od pana, ale nie wolno było sprzedać chłopca bez ziemi i zakazano rugować włościan z posiadanych przez nich gruntów. Powiększono podatki pośrednie, głównie od artykułów konsumpcyjnych, co dotkliwie odczuła ludność Prus. Król, jako zwolennik światłego absolutyzmu, zreformował system sądowy. Wprowadził nowy kodeks. Sędziowie zostali podporządkowani państwu (wcześniej byli opłacani przez strony) i obowiązywał ich egzamin państwowy. Przyczynił się też do upowszechnienia oświaty na wsi. Nadzór nad szkolnictwem sprawowali urzędnicy państwowi. Formalnie był zwolennikiem tolerancji politycznej i religijnej, ale wprowadził surową cenzurę prasy¹⁹.

Absolutyzm w Rzeszy odegrał inną rolę niż w państwach zachodnioeuropejskich. Na Zachodzie Europy przyczynił się do wzmocnienia jedności państwa, w Rzeszy natomiast – pogłębił jego rozbiecie. Ujawniła się charakterystyczna tendencja. Władcy zaczęli zdawać sobie sprawę, że więcej można pozyskać od możnego niż od biednego poddanego. Pojawili się politycy i specjaliści, którzy starali się zapewnić większe dochody skarbu państwa.

¹⁷ *Ibidem*; W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 383–384.

¹⁸ Fryderyk Wielki traktował zatrudnianie dzieci jako bardzo doniosłe zagadnienie. W czasie swej bytności w Jeleniej Górze obiecał kupcom przysłać dzieci w wieku 10–12 lat, aby pracowały w przędzalniach. Odrzucenie tej oferty wywołało jego najwyższe niezadowolenie. Wyraził zgodę na zatrudnienie dzieci z sierocińca (J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza...*, s. 195–197).

¹⁹ W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 412–415.

Rozdział V

System rządów carskich (XVI–XVIII w.)

Centralizacja władzy dokonywała się również w Rosji, ale miała inny wymiar niż w Europie Zachodniej. Prowadziła tu do zacofania i pogorszenia warunków życia ludności. Po okresie świetności Rusi Kijowskiej ziemie ruskie przeżywały opóźnione średniowiecze. W czasie, kiedy na ich obszarze umacniał się feudalizm, na Zachodzie rodził się kapitalizm¹.

Przeciwnikami samowładzy książęcej byli bojarzy. Ich szczególne uprawnienia uległy stopniowemu ograniczeniu. Korzystając z małoletności Iwana IV (1533–1584) możni bojarzy przejęli władzę w swe ręce (1538 r.). Rządy bojarów (Szujskich, Bilskich, Glińskich) wywołały niezadowolenie w kraju. Doprowadziło ono w końcu do wybuchu w Moskwie powstania przeciw ich panowaniu (1547 r.). Iwan IV Groźny, który w tym samym roku koronował się, przyjmując tytuł cara, skorzystał z powstania i odsunął bojarów od rządów².

Niebawem przystąpił do wprowadzania reform, których głównym celem było wzmocnienie samodzierżawia tak, aby mógł skutecznie zwalczać radykalne ruchy i powstania ludowe.

Wystąpienia chłopskie w piątym i szóstym dziesięcioleciu XVI w. spowodowały, że wokół cara zjednoczyły się różne grupy feudałów. Bojarzy poparli Iwana Groźnego, który zreorganizował aparat władzy i utworzył silny rząd. Funkcję organu rządowego pełniła tzw. Wybrana Rada, na czele której car postawił najbardziej zaufanych ludzi. Powierzył im administrację państwową, skarb, politykę zagraniczną i sprawy kościelne. Iwan IV zorganizował administrację lokalną, uporządkował finanse i rozpoczął organizowanie regularnej armii³. Z jego inicjatywy opracowano nowy kodeks praw (*Sudiebnik*), który regulował kwestie rządowo-administracyjne oraz zawierał ustawy ograniczające możliwości przechodzenia chłopów od jednego do drugiego pana. Powołanie samorządu powiatowego wzmocniło władzę sądowo-policyjną w terenie i przyczyniło się do ograniczenia rozbojów i samowoli panów feudalnych. Doszło też

1 F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006, s. 345–346.

2 Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI–XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 216–217.

3 V.O. Kluchevsky, *A History of Russia*, t. II, New York 1960, s. 316–317.

do ściślejszego podporządkowania Kościoła prawosławnego samodzierżawiu (okrojono prawa cerkwi jako właściciela ziemskiego). Nałożono na duchowieństwo obowiązek zakładania szkół. Nadal nie ponosiło ono jednak ciężarów podatkowych⁴. Tendencje ugodowe wobec bojarstwa nie trwały jednak długo. Car nie zapewnił bojarom odpowiedniej ilości ziemi oraz potrzebnej siły roboczej. Organizowali więc różne spiski, co dało asumpt do ostatecznej z nimi rozprawy. Wykorzystując niezadowolenie mas ludowych Iwan Groźny uśmierzył bunt, ukarał surowo zdrajców i ustanowił *opricznię* (1560 r.). Oznaczała ona podział ziemi w państwie na dwie zasadnicze części – *ziemszczyznę* i *opricznię*. *Ziemszczyzna* podlegała dumie bojarzkiej, *opricznina* zaś – wyłącznie carowi⁵.

Konsekwencje gospodarcze i społeczne tych decyzji były niezwykle dotkliwe zarówno dla bojarów, jak i dla chłopów. Ziemie bojarzkie przejmowali *opricznicy*, tj. członkowie specjalnej gwardii carskiej, których większość rekrutowała się spośród *dworian*. Odznaczali się oni niespotykanym okrucieństwem. Mordowali nie tylko bojarów, ale i ich rodziny, służbę oraz chłopów. Przykład dawał sam car Iwan, który miał sadystyczne i zbrodnicze skłonności. Zgładził m.in. własnoręcznie swego syna Iwana, znajdował przyjemność w osobistym torturowaniu ludzi. Szczytowym przejawem krwawego terroru była karna ekspedycja cara przeciwko Nowogrodowi Wielkiemu, oskarżonemu o zdradę kraju. Zamordowano wówczas w wyrafinowany sposób około 30 tys. osób, bez względu na ich płeć i wiek⁶.

Wraz z nową formą poddaństwa pojawiła się nowa arystokracja. Bojarzy z czasów Iwana Groźnego nie przypominali w niczym bojarów Rusi Kijowskiej, którzy nie różnili się zbyt od panów feudalnych Europy Zachodniej. Car umiejętnie złamał ich niezależność, skazując tysiące bojarów na śmierć, a ich skonfiskowane ziemie oddając wiernym sobie *opricznikom* w dożywotnie użytkowanie⁷.

Opriczni oraz klęski elementarne i prowadzone wojny doprowadziły do głębokiego upadku gospodarczego państwa moskiewskiego. Najostrzej kryzys przejawiał się w niebywałym wprost wyludnieniu zachodnich i centralnych

4 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Warszawa 1983, s. 183–187; Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 225–226.

5 V.O. Kluchevsky, *A History of Russia...*, s. 77–90.

6 *Ibidem*, s. 228–229; R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 96.

7 F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji...*, s. 196–202.

rejonów kraju. Na tym obszarze około 40–60% ziemi ornej leżało odłogiem. Zbiegowie szukali schronienia głównie na Syberii i nad wielkimi rzekami na południu Rosji. Chłopi liczyli na wolność, ale w praktyce okazała się ona ułudą. W latach 1581–1592 przeprowadzono w Rosji spis ziemi, którego głównym celem była ewidencja chłopów. Powrotu do poddaństwa dopełnił ukaz z 1597 r., na mocy którego wszyscy chłopci, którzy zbiegli od swych panów po 1592 r., zobowiązani zostali do powrotu⁸.

W końcu XVI i na początku XVII w. państwo carów znalazło się w głębokim kryzysie politycznym. Trwała walka o władzę, towarzyszyło jej niezadowolenie społeczne. W odpowiedzi na ucisk i niewolę mnożyły się bunty i wystąpienia chłopskie (w 1584, 1586 i 1591 r.)⁹.

W 1613 r. do władzy doszła dynastia Romanowów. Za jej panowania dokonano się dalsza centralizacja rządów. Kolejni carowie posiadali nieograniczoną władzę. W miarę jak nasilał się absolutyzm carski, znaczenie Dumy Bojarskiej malało. W praktyce carowie naradzali się tylko z najbardziej zaufanymi członkami Dumy.

Prowadzenie wojen, m.in. z Polską, obciążało nadmiernie skarb państwa. Zwiększano podatki na wsi i w mieście. Znacznych środków finansowych dostarczały bogaci kupcy, którzy byli na służbie u carów. W tym zakresie wyróżniała się rodzina Strogonów¹⁰. Rosja w tym okresie przypominała wielką wieś. Brakowało bodźców dla rozwoju gospodarki towarowej¹¹.

Ułożenie soborowe z 1649 r. uważane jest za kodeks absolutyzmu monarchicznego. Zapisano w nim i powszechnie to uznawano, że wszyscy poddani cara są jego niewolnikami – od książąt, bojarów, szlachty, mieszczan do najniższych kategorii chłopstwa. Rozrastał się system administracyjno-wojskowy. W Rosji

⁸ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 229–230.

⁹ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, t. I, s. 260–270.

¹⁰ Strogonowie wzbogacili się na lichwie, handlu solą i futrami, na kopalniach, przedsiębiorstwach przemysłowych oraz podboju Syberii. W XVI w. otrzymali w użytkowanie olbrzymie posiadłości na wschód od Wołgi, w rejonie Permu. Podczas wojen z Polską (1632–1634 i 1654–1656) udzielili carom – Aleksemu i Fiodorowi III bezwrotnej pożyczki w wysokości 412 056 rubli (F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji...*, s. 416).

¹¹ Działalność gospodarczą utrudniał brak nowoczesnego kredytu. Zarówno w mieście, jak i na wsi panowała wszechwładnie lichwa. Bogaci kupcy udzielali innym kupcom pożyczek o nieprawdopodobnie wysokiej stopie procentowej, sięgającej nawet 13% miesięcznie (w krajach Lewantu było to około 5% miesięcznie) (*ibidem*, s. 422–424).

głównym aktorem było państwo, tj. władza carska i klasa panująca. Wszystko tu zależało od ich potrzeb i ambicji¹².

Wzrost potęgi państwa nie szedł w parze z poprawą położenia ludności. Gniew ludu kierowany był przede wszystkim przeciwko feudałom i zamożnemu mieszczaństwu. W 1606 r. wybuchło powstanie Bołotnikowa. Do następnej erupcji społecznej doszło w 1669 r., kiedy to 200 tys. chłopstwa i biedoty kozackiej zdobyło Astrachań, Saratow, Samarę i tereny nad dolną Wołgą. Powstańcy rozprawili się krwawo z bojarami i bogatymi kupcami. Po dwóch latach bunt został stłumiony¹³.

Sytuację w Rosji ustabilizował dopiero Piotr I, najwybitniejszy władca z dynastii Romanowów (car od 1682 r.). Przeprowadził on gruntowe reformy polityczne, gospodarcze, administracyjne, wojskowe oraz obejmujące sferę oświaty, kultury i Kościoła. Z reform polityczno-administracyjnych najważniejsze znaczenie miało utworzenie Senatu i kolegiów oraz ustanowienie zupełnie nowego podziału administracyjnego Rosji. Senat zastąpił Dumę Bojarską, którą tworzyli wyłącznie przedstawiciele arystokracji i nie mogli podołać nowym warunkom oraz potrzebom państwa. W skład Senatu, całkowicie podporządkowanego carowi, wchodziły również osoby z niższych warstw społecznych, wyróżniające się pozycją w sferze gospodarczej i działalności publicznej. Kolegia tworzone jako centralne instytucje resortowe, stanowiły one władzę wykonawczą i faktycznie pełniły funkcje rządu¹⁴.

Podstawowym oparciem władzy oraz ugruntowania potęgi imperialnej Rosji była silna armia. Z tego względu reformy wojskowe odegrały szczególną rolę w programie przebudowy państwa. W wyniku pierwszej reformy zniesiono pułki strzeleckie i utworzono regularną stałą armię. Zasadnicze znaczenie miał ukaz z 1705 r. wprowadzający pobór rekruta. Dostarczali go głównie chłopci (po jednym na 20 zagród) oraz ludność miejska. W 1766 r. ostatecznie ustalono coroczny pobór rekruta (jeden rekrut na 100 dusz). Służba wojskowa była dożywotnia, względnie trwała do czasu utraty zdolności do niej. Później służbę wojskową ograniczono do 20 lat¹⁵.

¹² F. Braudel, *Czas świata*, Warszawa 1992, s. 416–417; L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, t. I, s. 269–270.

¹³ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, t. II, s. 315–318.

¹⁴ *Ibidem*, t. I, s. 305–306; A.G. Briknier, *Illustrowannaja istorija Pietra Wielikowo*, Moskwa 2000, s. 676.

¹⁵ A. Hercen, *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. I, Warszawa 1953, s. 275.

Cały system służby państwowej cywilnej i wojskowej ujęto w jednolity schemat 14 stopni, w tzw. tabelę rang. Najwyższą rangą cywilną był kanclerz, niższy – radca, a najniższy – pisarz kolegialny. Przy obsadzaniu stanowisk wojskowych i cywilnych car nie liczył się z pochodzeniem. Osiągnięcie wysokiego stanowiska stwarzało możliwość otrzymania szlachectwa. Piotr I, opierając się na nowej szlachcie i zamożnych kupcach, obalił ostatecznie pozycję starej arystokracji bojarskiej¹⁶. Ustawa dotycząca majoratu z 1714 r. przyznawała nowej elicie prawo dziedziczenia nadanych ziem, co wzmacniało pozycję arystokracji powiązanej z carem siecią przywilejów i godnościami dworskimi. Głównym obowiązkiem szlachty było pełnienie dożywotniej służby wojskowej po ukończeniu 15. roku życia. Jedną trzecią przedstawicieli rodziny szlacheckiej mogła podjąć służbę cywilną¹⁷.

Duże zmiany zaszły w zarządzaniu miastami. Utworzono magistraty z burmistrzami na czele. Mieszkańców podzielono na „regularnych” i „podłych”, a „regularnych” na dwie gildie. Do pierwszej należeli ludzie wolnych zawodów, do drugiej zaś – rzemieślnicy i kupcy. Do „podłych” zaliczano robotników najemnych i ludzi bez określonego zawodu¹⁸.

Na wysoką ocenę zasługują dokonania Piotra I i jego współpracowników w dziedzinie kultury i oświaty. Zastąpienie alfabetu staro-cerkiewno-słowiańskiego – nowym, znacznie uproszczonym, tzw. grażdanką, spowodowało przełom w rozwoju literatury, wszelkiego piśmiennictwa i szkolnictwa. Ten wybitny monarcha stał się też twórcą szkoły świeckiej na poziomie elementarnym, w której kształcili się synowie szlacheccy. Utworzono też kilka szkół wyższych. Piotr I przybliżył Rosję do cywilizacji zachodniej. Rewolucyjne zmiany dokonały się w dziedzinie obyczajowości i życia codziennym¹⁹. Działał świadomie i konsekwentnie, likwidując stare porządki. Posiadał z jednej strony zalety wielkiego męża stanu, a z drugiej – niepoahamowanego i okrutnego despoty.

Reformy umacniały centralizację aparatu państwowego i utrwały absolutyzm monarszy, podporządkowując wszystkie organy władzy i nowe instytucje woli cara. Po zakończeniu wojny północnej (1721 r.) senat ogłosił Piotra I cesarzem

¹⁶ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1966, s. 310–311.

¹⁷ F. Braudel, *Gramatyka...*, s. 556; K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 385.

¹⁸ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 305–308.

¹⁹ Najbardziej spektakularną decyzją było ostrzyżenie bród bojarom i nałożenie podatku na kupców, którzy za wszelką cenę chcieli je utrzymać. Zmieniły się ubiory, dworzanie musieli obowiązkowo nosić peruki i uczestniczyć z rodziną w przyjęciach wieczornych (*ibidem*, s. 314).

wszechrosyjskim. Ustawa stanowiła, że „jest on samowładnym monarchą, który nie jest obowiązany wobec kogokolwiek na świecie składać sprawozdania ze swych spraw”. F. Engels i K. Marks oceniali wysoko jego dokonania. Engels nazwał go „wielkim mężem”, a Marks pochwalał walkę cara o dostęp do Morza Bałtyckiego²⁰.

Reformy gospodarcze przeprowadzone za panowania Piotra I spowodowały wprawdzie rozwój handlu wewnętrznego i zagranicznego oraz wytwórczości przemysłowej (powstało 200 manufaktur), ale Rosja była nadal krajem o zdecydowanej przewadze rolnictwa.

Położenie chłopów było bardzo zróżnicowane. Wyróżnia się trzy kategorie włościan: państwowych, posesyjnych i pańszczyźnianych. Większość ludności wiejskiej stanowili chłopci pańszczyźniani. Zostali oni uznani za własność pana. Ich sytuacja materialna była najtrudniejsza. Największym ciężarem dla ludności wsi były świadczenia w gotówce lub w naturze. Pańszczyzna nie przekraczała trzech dni w tygodniu w czasach najcięższego poddaństwa. Pozwalało to na zajmowanie się handlem i rzemiosłem. Wielu chłopów, nawet pańszczyźnianych, dorobiło się w ten sposób znacznych majątków²¹.

W okresie panowania Piotra I położenie całej społeczności chłopskiej znacznie się pogorszyło. Zwiększeniu uległy ciężary podatkowe. Urzędnicy carscy wymyślali coraz to nowe podatki. Płacono je od, m.in., liczby okien, drzwi i kominów, od piwnic, chomąt i uli w pasiekach. Pieniądze były niezbędne zwłaszcza na potrzeby armii i prowadzenie wojen²². Chłopi stanowili główne źródło zasobów rekruckich. Rozwój manufaktur spowodował wzrost zapotrzebowania na siłę roboczą. Korzystano z wolnego najmu, ale pojawiła się też kategoria włościan „przypisanych” do manufaktur. Wielu chłopów państwowych zatrudniono w przedsiębiorstwach państwowych, głównie metalurgicznych²³.

Chłop rosyjski był bezbronny wobec pańskiego wymiaru sprawiedliwości, który mógł go skazać na zsyłkę lub na więzienie. Przepisy zezwalały na jego sprzedaż wraz z rodziną i majątkiem ruchomym²⁴.

²⁰ *Ibidem*, s. 382.

²¹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 391–392; F. Braudel, *Czas świata...*, s. 419 i 421.

²² L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 310–311; K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 382–384

²³ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 308–310.

²⁴ F. Braudel, *Czas świata...*, s. 420; K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 233–235.

Pogorszenie się położenia ludności chłopskiej i biedniejszych mieszkańców miast wywołało ferment i niezadowolenie. W 1705 r. wybuchło powstanie w Astrachaniu, w którym brali udział żołnierze, Kozacy i chłopcy z okolicznych wsi. W tym samym czasie rozpoczęło się trwające kilka lat powstanie na ziemi Baszkirów (dorzecze rzeki Bielaja, dopływu Kamy). Największy bunt przeciw władzy carskiej wznicił Kozacy pod wodzą atamana Konrada Buławina (1707–1708). Piotr I tłumił je bezwzględnie, a uczestników poddał okrutnym represjom²⁵.

Polityka gospodarcza Piotra I przyczyniła się do rozwoju miast i podniesienia rangi ludności miejskiej. Car umożliwiał bogatym kupcom zakładanie manufaktur na dogodnych warunkach. Otrzymywali oni pożyczki i przyznawano im ulgi podatkowe. Za towary dostarczane w ramach zamówień państwowych uzyskiwali wyższe ceny niż na rynku krajowym i zagranicznym. Dość często rząd przekazywał manufaktury kupcom lub kompaniom bezpłatnie pod warunkiem ich rozbudowy. Najbogatsi, nominowani przez cara, pełnili służbę w stolicy w organach skarbowych. Podlegali wyłącznie sądowi carskiemu i byli zwolnieni od podatków. W dużo gorszej sytuacji znajdowali się rzemieślnicy. Obciążeni byli nadmiernymi podatkami i obowiązkiem dostarczania rekruta. Kupcy zwolnieni byli, za pewną opłatą, od służby wojskowej²⁶.

Reformy Piotra I wpłynęły na otwarcie się Rosji na Zachód, co umożliwiło przenikanie innowacji do tego rozległego i zacofanego kraju. Znaczny postęp w gospodarce spowodował system pracy najemnej, który rozwijał się w manufakturach, transporcie i rolnictwie. Rezerwuar siły roboczej w Rosji był bardzo duży. Tworzyli go zrujnowani chłopcy i zbankrutowani rzemieślnicy. Przymusowo do pracy zmuszano więźniów, włóczęgów i żebraków. Robotnicy otrzymywali na ogół połowę wynagrodzenia w chlebie i mące, a drugą – w gotówce. Zatrudnieni mieli zapewnioną znośną egzystencję, co ich zadowalało, gdyż byli przyzwyczajeni do bytowania w trudnych warunkach. Część zarobków przepijali, jako że lud rosyjski od zarania nawykł do mocnych napojów²⁷.

Po śmierci Piotra I (1725 r.) przez 37 lat na tronie cesarskim zasiadało sześćcioro carów i caryc. Przejmowali oni władzę głównie w efekcie przewrotów

²⁵ L. Bazylow, *Historia Rosji...*, s. 317.

²⁶ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 388–391; Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 219.

²⁷ F. Braudel, *Czas świata...*, s. 422 i 415; R. Pipes, *Rosja carów...*, s. 160.

pałacowych. W kraju panował chaos i bezprawie. Sytuacja zmieniła się radykalnie w okresie panowania Katarzyny II, która dokonała przewrotu pałacowego i ogłosiła się cesarzową (1762 r.)²⁸.

Katarzyna II podjęła działania mające uczynić Rosję wielką potęgą. Umocniła władzę centralną. Wychodziła bowiem z założenia, że w Rosji może istnieć tylko system rządów samowładnych, ponieważ kraj jest bardzo rozległy i zróżnicowany w poszczególnych częściach. Ponadto odbudowała silną armię. Pozwoliło to osiągnąć sukcesy w dziedzinie zagranicznej (liczne nabytki terytorialne). Wzmocniła również kraj, podejmując istotne działania wewnętrzne. Rządy Katarzyny II przybrały już prawdziwie nowożytny charakter. Działania jej były bezwzględne, ale zawsze konsekwentne i zdecydowane. Przeprowadziła sekularyzację dóbr duchownych. Uregulowała stan posiadania majątków ziemskich i gruntów chłopskich oraz zarządziła sporządzenie spisu rzeczowego poszczególnych guberni. Imperatorowa zainicjowała też akcję sprowadzania osadników (głównie niemieckich), którzy przyczynili się do podniesienia poziomu gospodarczego i cywilizacyjnego Rosji. Pozytywny wpływ na gospodarkę miały przywileje Katarzyny II zezwalające szlachcie na prowadzenie działalności handlowej i zakładanie fabryk. Odmiennie traktowała stan chłopski. W II połowie XVIII w. poddani włościanie zostali sprowadzeni do roli niewolników. Caryca rozszerzyła do absurdu władzę obszarników nad ich poddanymi. Mogli oni zsyłać chłopów na katorgę „na tak długi okres, jak długo będzie się ziemianom podobało”. W 1767 r. wydano dekret zabraniający chłopom wnoszenia jakichkolwiek skarg przeciw swoim panom pod groźbą „wiecznej” katorgi²⁹.

Lud buntował się, ale silna władza przywracała porządek. Na przestrzeni dziesięciu lat od wstąpienia Katarzyny II na tron odnotowano 40 powstań i buntów. Największe wybuchło na Uralu pod wodzą Jemieljana Pugaczowa (1773–1775). Charakterystyczne, że było ono skierowane przeciw szlachcie i urzędnikom, ale „nigdy przeciw carowi”³⁰.

28 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, t. III, s. 396–397.

29 L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, t. II, s. 338–341.

30 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 383–384.

Rozdział VI

Stany Zjednoczone Ameryki (1776–1800)

Po proklamowaniu niepodległości w 1776 r. Stany Zjednoczone uzyskały dogodne warunki do tworzenia systemu kapitalistycznego. *Deklaracja Niepodległości*, ogłoszona 4 lipca 1776 r., stworzyła podstawy ustroju demokratycznego. W pierwszej części *Deklaracja* mówiła o prawie do życia, wolności i dążeniu do szczęścia. Prawa te miał zabezpieczać rząd, a źródło jego władzy stanowiła zgoda społeczeństwa. Gdy rząd przeciwstawia się realizacji zadań, do których został ustanowiony, jest „prawem ludu zmienić formy rządu albo obalić i stworzyć nowy rząd”. Zjednoczone kolonie miały prawo prowadzenia wojny, zawierania pokoju, zawiązywania sojuszków, prowadzenia handlu i wykonywania wszystkich aktów i czynności, które niepodległe państwa mają prawo czynić¹.

Podstawę ustroju Stanów Zjednoczonych stanowiła *Konstytucja* z 17 września 1787 r. Opierała się ona na zasadzie trójpodziału władz na: ustawodawczą, wykonawczą i sędziowską oraz na zasadzie równowagi władz. Konstytucja ta obowiązuje do dziś, a zawiera tylko postanowienia dotyczące ustroju Unii. Nie normuje natomiast wewnętrznego ustroju stanów, z wyjątkiem postanowienia, gwarantującego każdemu stanowi ustrój republikański. Przyjmuje też zasadę wyższości konstytucji federalnej i traktatów zawartych przez Stany Zjednoczone nad konstytucją stanową i prawami stanowymi².

Władzę ustawodawczą sprawuje Kongres złożony z dwóch Izb: Izby Reprezentantów oraz Senatu. Uprawnienia Kongresu są bardzo szerokie. Konstytucja wylicza w pierwszej kolejności gospodarcze, do których należały sprawy podatkowe, celne, monetarne oraz regulowanie handlu zagranicznego i międzystanowego. Władzę wykonawczą sprawuje prezydent Stanów Zjednoczonych. Posiada on duże uprawnienia. Jest najwyższym wodzem armii i floty, mianuje urzędników federalnych, sędziów Sądu Federalnego oraz przedstawicieli

¹ *Tekst Deklaracji Niepodległości*, [w:] Macdonald: *Documentary Source Book*, nr 50 (II. 1); *Journals*, t. V, No 106, s. 510–515.

² K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. IV, Warszawa 1967, s. 228–232; A. Szelański, *Stany Zjednoczone Ameryki Północnej U.S.A. Tworzenie państwa i konstytucji*, Warszawa 1929.

dyplomatycznych. Konstytucja nadała prezydentowi prawo zawierania, za radą i zgodą Senatu, traktatów międzynarodowych. Do obowiązków prezydenta należy czuwanie, aby prawa były właściwie przestrzegane³.

Konstytucja amerykańska jest niesłychanie wyważona. Żadna z władz – ustawodawcza, wykonawcza i sędziowska – nie może przekroczyć ustalonych prawem granic, są one od siebie niezależne i wzajemnie się kontrolują. Zachowane zostały dawne przywileje, zwłaszcza „święte” prawo własności. Konstytucja czuwa nad tym, aby droga do dóbr materialnych (tak naprawdę do pieniędzy) była otwarta dla wszystkich obywateli. We wstępie podkreślano, że została ustanowiona, aby stworzyć podwaliny pod powszechny dobrobyt oraz zagwarantować potomności „błogosławieństwa wolności”, ład wewnętrzny i sprawiedliwość⁴.

Twórcy konstytucji czerpali wiedzę z wielu źródeł, głównie z ustroju angielskiego, ustroju kolonialnego, konstytucji poszczególnych stanów oraz z doktryn wybitnych myślicieli, zwłaszcza Monteskiusza i Locke’a. Podstawowe prawa miała chronić silna władza, która nie mogła jednak dowolnie tych praw zmieniać. Władza miała służyć ludziom i otrzymywała potrzebne ku temu instrumenty konstytucyjne. Nakładano na nią hamulce i ograniczenia, aby nie mogła przekształcić się w system totalitarny⁵.

Już w czasie dyskusji nad ratyfikacją *Konstytucji* domagano się wprowadzenia do niej pewnych zmian i poprawek, w szczególności uchwalenia deklaracji praw obywatelskich na wzór tych, jakie posiadały liczne konstytucje stanowe. Pierwszych dziesięć poprawek zatwierdził Kongres 25 września 1789 r. Gwarantowały one wszystkim obywatelom Unii podstawowe prawa obywatelskie, tj. prawo nienaruszalności własności prywatnej i miru domowego (nietykalność mieszkania i mienia), pełną wolność sumienia i wyznania, wolność słowa i prasy oraz gromadzenia się obywateli, a także prawo posiadania broni⁶.

Konstytucja stworzyła stabilne podstawy rozwoju demokracji i gospodarki rynkowej w Stanach Zjednoczonych. Od 1787 r. zaczął kształtować się system dwupartyjny. Wyłoniły się dwa stronnictwa – federalistów i republikanów.

³ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 228 i 232–233.

⁴ *Konstytucja Stanów Zjednoczonych*, [w:] P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1992, s. 359–370.

⁵ *Ibidem*, s. 59.

⁶ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 233–236.

Federaliści rekrutowali się głównie z bogatej burżuazji. Stronnictwo to dążyło do utworzenia silnej władzy centralnej, która zabezpieczałaby interesy własności prywatnej. Członkowie stronnictwa byli zwolennikami banku centralnego i pomocy państwa dla przemysłu. Chcieli zbudować monarchię z silną władzą wykonawczą. Republikanie z kolei rekrutowali się głównie z właścicieli ziemskich oraz drobnych kupców i rzemieślników. Opowiadali się za państwem wolnych i równouprawnionych obywateli. Nie byli jednak demokratami, niewolnictwo uważali za rzecz naturalną. Republikanie przeciwstawiali się centralizacji władzy. Uważali bowiem, że doprowadzi to do ograniczenia swobód obywateli i nierówności prawnej. Mając to na uwadze opowiadali się za daleko idącą autonomią poszczególnych stanów⁷.

W kwietniu 1789 r. wybrano pierwszego prezydenta Stanów Zjednoczonych. Został nim Jerzy Waszyngton (1732–1799), dowódca zwycięskich wojsk amerykańskich w wojnie o niepodległość.

Działalność publiczną rozpoczynał on od służby wojskowej. Po kilku latach, w stopniu pułkownika, wycofał się z wojska i przez 18 lat prowadził życie plantatora, stając się jednym z najbogatszych ludzi w Wirginii. Był właścicielem niewolników i traktował ich jako swą własność. J. Waszyngton reprezentował poglądy konserwatywne, ale nie należał do żadnego stronnictwa. Optował za zdecydowanie za jednością młodej republiki i krytykował partykularyzm poszczególnych gubernatorów, którzy dążyli do utworzenia kilku państw. Współdziałał w tej sprawie z federalistami w czasie wojny o niepodległość i w trudnych latach powojennych⁸.

Przed pierwszym prezydentem Stanów Zjednoczonych stanęły bardzo trudne zadania. Po zakończeniu wojny młode państwo borykało się z istotnymi problemami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Powstało ono z kilkunastu kolonii. Po zwycięstwie odżyły dawne rozbieżności gospodarcze, społeczne i polityczne. Przemysł i handel morski skupiony był w stanach północno-wschodnich. Część północno-zachodnia kraju miała przeważnie charakter rolniczy. Obszar ten był jednak zróżnicowany pod względem gospodarczo-społecznym. Na Południu, obok drobnych farmerów, istniała duża grupa wielkich właścicieli ziemskich, gospodarujących z wykorzystaniem niewolniczej siły roboczej. W związku

⁷ M. Żywczyński, *Historia powszechna, 1789–1870*, Warszawa 1990, s. 164–165.

⁸ L. Pastusiak, *Prezydenci, t. I, Stany Zjednoczone od Jerzego Waszyngtona do Abrahama Lincolna*, Warszawa 1987, s. 24–43.

z powyższym, nie tylko między stanami, ale także w obrębie poszczególnych stanów, wystąpiły silne tarcia społeczne i polityczne. Wybuchły wielokrotnie bunty i protesty przeciwko nakładaniu podatków, władzy centralnej czy emisji nowego pieniądza⁹.

W tej sytuacji sprawowanie władzy było niezmiernie trudne. Prezydent Waszyngton próbował początkowo współpracować z Kongresem. Niebawem jednak doszło do konfliktu. Główną jego przyczyną było to, że Senat i Izba Reprezentantów, jako władza ustawodawcza, zaczęły wkraczać w zakres działalności władzy wykonawczej. Odtąd prezydent postanowił rządzić sam, wyłącznie przy pomocy swego gabinetu, który w okresie pierwszej kadencji nie miał wyłącznie charakteru partyjnego, składał się bowiem z federalistów i republikanów¹⁰.

W omawianym okresie problem niewolnictwa nie antagonizował jeszcze społeczeństwa amerykańskiego. Większości opinii publicznej była ta kwestia obojętna. Niewolniczą pracę Murzynów uważano za rzecz naturalną. W końcu XVIII w. niewolnicy stanowili blisko 20% populacji Stanów Zjednoczonych, tj. jeden na pięć milionów ogółu mieszkańców. Zwiększali oni wydatnie stan majątkowy właścicieli ziemskich. W latach 1770–1810 łączna wartość gruntów rolnych i niewolników na południu Stanów przekraczała wartość czteroletniego dochodu narodowego¹¹.

Wraz z uzyskaniem niepodległości rozpoczęła się na dobre kolonizacja Zachodu. Tysiące imigrantów wyruszyło, aby poprawić swój byt materialny. Nie zrażały ich trudności związane z przemierzaniem ogromnych odległości, niebezpieczeństwo grożące ze strony Indian czy kłopoty z zagospodarowaniem. Osadnictwo przybrało na sile po 1787 r., kiedy – na mocy postanowień rządowych – niezajęte jeszcze terytoria położone na Zachodzie zostały określone jako wspólna własność Unii¹².

Kolonizacja miała istotny wymiar materialny i cywilizacyjny. Przejmowanie rozległych obszarów wiązało się z ich zagospodarowaniem. To z kolei wymagało środków finansowych. Z pomocą osadnikom przyszedł kredyt – siła napędowa rodzącego się kapitalizmu. Z czasem proces kolonizacji przyniósł efekty materialne. Następowala poprawa egzystencji ludzi, a wraz z nią dokonywał się

⁹ M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 163–164; L. Pastusiak, *Prezydenci...*, s. 45.

¹⁰ P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 66.

¹¹ T. Piketty, *Kapitał w XXI wieku*, Warszawa 2015, s. 195 i 197.

¹² F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006, s. 486.

wzrost gospodarczy w skali całego kraju. W parze z czynnikiem materialnym szedł postęp cywilizacyjny. Rozwijała się oświata, kultura i działalność publiczna. Ważną rolę w sferze duchowej odegrała religia, przede wszystkim protestantyzm, któremu Amerykanie nadali nowy wymiar. Ewangelicy wpłynęli znacząco na model amerykańskiego życia¹³.

Centralnym problemem w okresie prezydentury Waszyngtona była gospodarka. Istotną rolę w tworzeniu podstaw gospodarki narodowej odegrał Alexander Hamilton – sekretarz skarbu¹⁴. Zasadnicze znaczenie miała jego działalność w dziedzinie finansowej. Najważniejszym osiągnięciem było utworzenie banku federalnego, mającego prawo emisji banknotów. Bank of the United States opierał się głównie na kapitałach prywatnych, a potrzeby państwowe zaspokajał drogą skupu bonów skarbowych¹⁵.

Rząd, aby „zademonstrować należyte poszanowanie prawa własności” polecił, mimo opozycji republikańców, spłacać wszystkie długi, zaciągnięte podczas wojny o niepodległość przez władze federalne i stanowe. Dług federalny, od którego od lat nie płacono odsetek, wzrósł do 56 mln dol., a długi stanowe – do 25 mln dol. Po umocnieniu waluty Hamilton podjął decyzję spłacania obu długów według nominału. Wcześniej spekulanci wykupili obligacje od farmerów i rzemieślników, często za 10–15% ich nominalnej wartości. W ten sposób wzbogaciło się środowisko burżuazji w północno-wschodnich Stanach. Pozyskane środki finansowe stały się zasobnym źródłem kredytu prywatnego. Tym razem spekulanci przysłużyli się dobrze gospodarce narodowej¹⁶.

Burżuazja bogaciła się, ale państwo było nadal biedne. W celu zwiększenia dochodów władze nałożyły specjalny podatek na alkohol pędzony z pszenicy. Wzburzyło to ogromnie farmerów na zachodzie kraju, którzy posługiwali się alkoholem jako środkiem wymiennym, łatwiejszym do przewożenia niż pszenica. W Pensylwanii doszło nawet do „powstania o whisky” w 1794 r., które zostało stłumione przy użyciu wojska. Pod wpływem tych wydarzeń wzrosła niechęć farmerów do federalistów i burżuazji z Północy¹⁷.

¹³ *Ibidem*, s. 488–489.

¹⁴ M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 165.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 67.

¹⁷ M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 165.

Rząd federalny wspierał rozwój przemysłu i handlu. Jednym z jego instrumentów były cła ochronne wprowadzone na towary importowane z Europy, zwłaszcza z Anglii. Wspieranie przemysłu odbywało się kosztem rolników. Zwiększono im podatki, co wzburzyło farmerów, ale zapewniło rządowi większe poparcie kupców i przedsiębiorców¹⁸. Władza centralna w okresie dwóch kadencji prezydentury Waszyngtona uległa wyraźnemu umocnieniu. Młoda republika oparła się rebeliantom, doprowadziła do *modus vivendi* z Indianami, powstrzymała ekspansję Hiszpanii i ostatecznie uregulowała stosunki z Anglią¹⁹.

Należy zaznaczyć, że amerykańska rzeczywistość tego okresu, będąca nieustanną walką partykularnych interesów, była korzystniejsza i sprawiedliwsza od tego, co działo się w tym czasie w kapitalistycznych krajach Europy. W Stanach Zjednoczonych było mniej ograniczeń społecznych i prawie każdy mógł zostać *self-made manem*. Stany pod względem społecznym były nadal zdominowane przez klasy właścicieli ziemskich. Plantatorzy dość często prezentowali poglądy, które można określić mianem „bezwstydnej demokracji”. Duchowny z Nowej Anglii Jeremy Balknap napisał w liście do przyjaciela: „Niechaj nikt nie podważa zasady, że władza od ludu pochodzi, ale niechaj lud raz na zawsze zrozumie, że sam rządzić się nie jest zdolny”. Historia XX w. potwierdziła słuszność sentencji amerykańskiego kaznodziei²⁰.

¹⁸ L. Pastusiak, *Prezydenci...*, s. 73; P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 67.

¹⁹ L. Pastusiak, *Prezydenci...*, s. 73.

²⁰ Cyt. za: F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji...*, s. 485.

Wnioski i uwagi ogólne do części drugiej

Wielkie odkrycia geograficzne otworzyły nowy etap w historii ludzkości. Miały one wpływ na gospodarkę, wiedzę, mentalność ludzi oraz na ideologię renesansu i reformacji. Renesans „odkrył” człowieka i wyniósł go na piedestał. Okazało się, że dzięki twórczej pracy w dziedzinie nauki, kultury i gospodarki, może on odmienić swój los. Wielcy uczeni odrodzenia: Leonardo da Vinci (prekursor tej epoki), Mikołaj Kopernik, Erazm z Rotterdamu i inni rozszerzyli horyzonty myśli ludzkiej.

Reformacja rozwijała się wraz z renesansem, można przyjąć w uproszczeniu, że była jego częścią składową. Reformatorzy (Martin Luter, Huldrych Zwinglii, Jan Kalwin) niezmiennie podkreślali, że Bóg i *Pismo Święte* jest ponad wszystkim. Człowiek natomiast jest ważniejszy od instytucji kościelnych i obrzędów religijnych. Ideologia protestancka umocniła władzę świecką i przyspieszyła kształtowanie się kapitalizmu. Szczególną rolę w tym względzie odegrał purytanizm angielski. Reforma Kościoła, wbrew oczekiwaniom reformatorów, miała też czarną stronę. Spowodowała bowiem morze nieszczęść, krzywd ludzkich i krwawych wojen.

Okres nowożytny (XVI–XVIII w.), to czasy przejścia od feudalizmu do kapitalizmu. Funkcjonowały wówczas różne systemy polityczno-ustrojowe, uproszczając można wymienić trzy z nich: władzę w pełni absolutną, silną, wspieraną przez instytucje demokratyczne i klasyczną demokrację.

Rządy w pełni absolutne sprawowali Iwan IV Groźny, Henryk IV (król francuski), Ludwik XIV, dynastia Stuartów przed rewolucją burżuazyjną, władcy Prus i Katarzyna II. Panowanie Iwana Groźnego miało wyjątkowo represyjny charakter. Car przestał liczyć się z Dumą Bojarską. W 1649 r. w Rosji zatwierdzono kodeks absolutyzmu monarszego, w którym zapisano, że wszyscy poddani cara – od książąt do najniższych kategorii chłopstwa – są jego niewolnikami. Henryk IV rządził samodzielnie, opierając się na sprawnie funkcjonującym aparacie władzy. Król był najwyższym ustawodawcą i sędzią. Zredukował do minimum kompetencje Stanów Generalnych i Zgromadzenia Notablów. Ludwik XIV należy do największych despotów wszechczasów. Utworzył kompetentny aparat władzy, bezwzględnie mu podporządkowany. Usunął z niego książęta, arystokratów i przedstawicieli wyższego duchowieństwa, zastępując

ich szlachtą urzędniczą i ludźmi z burżuazji. Królowie z dynastii Stuartów rozpoczęli walkę z parlamentem i doprowadzili przejściowo do upadku monarchii. Od 1640 r. Karol I zaognił konflikt z parlamentem, który doprowadził do wojny domowej. Władcy Prus: Fryderyk I Hohenzollern, Fryderyk Wilhelm I i Fryderyk II Wielki dysponowali władzą w pełni scentralizowaną, której podstawą była potężna armia. Astronomiczne wydatki na wojsko (5,6 mln z 7 mln talarów globalnego dochodu państwa) wymuszały niebywały fiskalizm. Katarzyna II, po okresie zamieszek w Rosji, umocniła ponownie władzę carską. Jej rządy były bezwzględne, imperialne, wspierane przez silną armię. Podporządkowała sobie gubernatorów nawet z najdalszych zakątków państwa rosyjskiego.

System władzy absolutnej z elementami demokracji przyjęli jako podstawę swych rządów monarchowie angielscy: Henryk VIII i Elżbieta I (o pozostałych przedstawicielach z tej grupy w dalszej części tekstu). Dysponowali oni silną władzą królewską, ale umiejętnie korzystali, zwłaszcza Elżbieta I, z pomocy parlamentu. Reformy w duchu oświeconego absolutyzmu przeprowadzili Maria Teresa i jej syn cesarz Józef II. Ograniczały one pozycję szlachty, zapewniały wszystkim równość wobec prawa i tolerancję dla wszelkich wyznań. Jednocześnie Józef II wzmacnił władzę centralną, m.in. uchwalając supremację państwa nad Kościołem. Piotr I, najwybitniejszy monarcha z dynastii Romanowów, przygotował i zrealizował – z grupą wybitnych doradców – kompleksową reformę państwa. Dumę Bojarską zastąpił kolegiami (pełniły funkcje ministerstw) i Senatem, do którego wchodziłi przedstawiciele różnych warstw społecznych. Stanowiska cywilne i wojskowe obsadzał nie licząc się z pochodzeniem kandydatów. Car Piotr I przybliżył Rosję do cywilizacji zachodniej. Był to wielki mąż stanu, choć zarazem niepohamowany i okrutny despota.

Klasyczna demokracja wykształciła się w Wielkiej Brytanii, we Francji i w Stanach Zjednoczonych. Anglia była niekwestionowanym liderem przemian politycznych i gospodarczo-społecznych w ówczesnym cywilizowanym świecie. Demokratyzacja ustroju w Anglii postępowała już od kilku wieków. Pomyślny finał tego procesu dokonał się za sprawą zwycięstwa rewolucji burżuazyjnej. Władza królewska została ograniczona, parlament zdobył dominację w systemie rządzenia. Utało się powiedzenie, że w Anglii „król panuje, ale nie rządzi”. Do władzy doszła burżuazja. Decydujący głos w parlamencie miała Izba Gmin. Władzę wykonawczą przejęła Rada Gabinetowa – właściwie była to rada ministrów. Trwałym osiągnięciem był postęp demokracji zmierzający w kierunku społeczeństwa obywatelskiego.

Francja dość długo tkwiła w okowach feudalizmu. O zmianie ustroju polityczno-społecznego przesądziła dopiero rewolucja burżuazyjna w 1789 r. *Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela* głosiła wolność, równość, braterstwo i tolerancję religijną. Zmiana ustroju we Francji miała wymiar bardziej obywatelski niż w Anglii. Umożliwiła szerszy dyskurs społeczny.

W Stanach Zjednoczonych, po proklamowaniu niepodległości, w szybkim tempie wznoszono zręby ustroju demokratycznego. Podstawę stanowiła *Deklaracja Niepodległości* (1776 r.) i *Konstytucja* (1787 r.). Konstytucja, uzupełniona poprawkami, obowiązuje do dziś. Władza ustawodawcza, wykonawcza i sędziowska są od siebie niezależne i wzajemnie się kontrolują. Jednym z najważniejszych postanowień *Konstytucji* jest przestrzeganie „świętego” prawa własności oraz podstawowych praw obywatelskich. W rzeczywistości amerykańskiej istotne znaczenie miał zapis stwierdzający, że każdy obywatel ma zapewnione możliwości awansu materialnego. Funkcjonowanie władzy ustawodawczej i wykonawczej zapewniał system dwupartyjny – byli to federaliści (później demokraci) i republikanie. Stanowiło to istotną różnicę w porównaniu z wielopartyjnymi systemami państw europejskich.

W tym miejscu należy odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu władze w poszczególnych państwach wpływały na gospodarkę i na relacje ze społeczeństwem?

Daje się zauważyć, że władcy sprawujący władzę absolutną (Henryk IV, Ludwik XIV, władcy Prus i Katarzyna II) dbali o rozwój gospodarki. Jednakże wygospodarowane środki przeznaczali głównie na umocnienie swoich rządów i na armię, co umożliwiało im osiągnięcie celów imperialnych. Henryk IV wspierał rozwój rzemiosła i handlu oraz koncepcję fizjokratów (rolnictwo). Dzięki temu nastąpiła poprawa egzystencji mieszkańców wsi i miast. Jego autorytatywne rządy, bez udziału Stanów Generalnych, prokurowały powstania i bunty feudałów oraz chłopów. Mimo tych wystąpień pospółstwo popierało monarchię, uważając króla „za przyjaciela ludu”.

Ludwik XIV, satrapa w poczynaniach politycznych i wojennych, miał duże zrozumienie dla spraw gospodarczych. Protegował handel, rzemiosło i zakładanie manufaktur. Gospodarką kierował najpierw kardynał Richelieu, a następnie genialny minister Colbert. Napełnili oni skarb państwa i doprowadzili do rozkwitu gospodarkę, naukę i kulturę. Po zwycięskich wojnach Francja stała się pierwszą potęgą europejską. Postęp ten został jednak osiągnięty kosztem

niebywałego ucisku fiskalnego. Odpowiedzią na drenaż finansowy były powstania chłopskie w 1624 i 1639 r. Powstanie z 1639 r. miało największy zasięg i było skierowane przeciwko dzierżawcom i poborcom podatkowym. Nie doszło do wystąpień antykrólewskich. Pospólstwo popierało Ludwika XIV, widząc w nim swego obrońcę. Minister Colbert uznał, że trzeba zmienić politykę społeczną. Podejmując odpowiednie decyzje zahamował nadmierny drenaż najuboższych warstw społeczeństwa. Rozwój gospodarczy uległ przyspieszeniu i zamożność Francji wydatnie wzrosła.

Władcy Prus popierali junkrów (obszarników), zdając sobie sprawę, że więcej można pozyskać od zamożnego niż od biednego. Podobne przekonania wyrażali książęta Rzeszy. Obciążenia fiskalne w państwie policyjno-wojskowym społeczeństwo znosiło cierpliwie.

Polityka gospodarcza Katarzyny II przyczyniła się do rozwoju miast i handlu, a tym samym do polepszenia położenia ludności miejskiej, zwłaszcza kupców (duże ulgi i przywileje). Rosja stała się potężnym państwem (sukcesy w zakresie ekspansji terytorialnej), ale byt chłopów pogorszył się. Płacili oni coraz większe podatki (ogromne wydatki na armię) i byli głównym źródłem pozyskiwania rekruta. Włościanie zostali sprowadzeni do roli niewolników. W okresie panowania Katarzyny II wybuchło 40 powstań i buntów przeciw bojarom i urzędnikom, ale nigdy „przeciw carowi”. Bunt i powstania w Rosji, podobnie jak w innych krajach, nie wpłynęły na wzrost stopy życiowej, co gorzej, radykalizowały system rządzenia.

System władzy absolutnej z elementami demokracji sprzyjał w ograniczonym stopniu gospodarce i społeczeństwu. Henryk VIII i Elżbieta I wspierali, przy współpracy parlamentu, rodzący się kapitalizm. Generalnie w Anglii dokonał się postęp gospodarczo-społeczny. Pojawiły się możliwości awansu indywidualnego – ekonomicznego i społecznego. Przemianom towarzyszyły jednak przemoc i nadużycia, zwłaszcza w okresie ogradzania. Negatywne skutki dotknęły najbardziej biednych ludzi na wsi i w mieście. Gniew ludu wyraził się w powstaniach chłopskich w drugiej połowie XVII w. i buntach robotników – największe powstanie odnotowano w przemyśle sukieniczym. Państwo zaczęło organizować pomoc najuboższemu.

Maria Teresa i Józef II dążyli do podniesienia poziomu gospodarczego kraju. Wprowadzili szereg reform i zarządzeń w interesie chłopów i mieszczan. Starali się zmniejszyć drenaż finansowy rzemieślników, kupców i włościan, zwiększając obciążenie podatkowe klas uprzywilejowanych.

Piotr I ambitnie i z dużą konsekwencją dążył do osiągnięcia głównego celu, jakim była budowa nowoczesnego państwa. Podstawę jego potęgi stanowiły gospodarka i silna armia. Popierał rozbudowę manufaktur, stoczni i komunikacji, a także protegował handel wewnętrzny i zagraniczny. Nastąpiła poprawa położenia materialnego mieszczan, głównie kupców. Zreformowane zostało szkolnictwo, rozwinęło się piśmiennictwo i zmieniła się obyczajowość bojarów. Wielkie osiągnięcia zrealizowano kosztem niebywałego ucisku mas ludowych. Podatki i pobór rekruta (początkowo służba dożywotnia) pauperyzowały wieś rosyjską.

W porównaniu z systemami całkowicie absolutnymi władza absolutna z elementami demokracji umożliwiała szybszy wzrost gospodarczy i większy udział społeczeństwa, zwłaszcza kupców i rzemieślników w dochodzie narodowym. System w pełni demokratyczny, jaki ukształtował się w Anglii i we Francji po rewolucjach burżuazyjnych, a w Stanach Zjednoczonych po proklamowaniu niepodległości, stanowił podstawę rozwoju kapitalizmu wolnokonkurencyjnego. Anglia jest tego najlepszym przykładem. Gospodarka uzyskała priorytet w systemie rządzenia. Dynamiczny rozwój przemysłu i handlu przełożył się na wzrost zamożności społeczeństwa angielskiego. W latach 1650–1800 PKB na mieszkańca powiększył się prawie trzykrotnie, wzrosła jednak zarazem liczba ubogich (1,5 mln).

We Francji długo utrzymywał się ustrój feudalny. Stan ten opóźnił rozwój gospodarczy kraju. Niewydolny system doprowadził do kryzysu polityczno-gospodarczego, a w efekcie do pauperyzacji społeczeństwa francuskiego i wybuchu rewolucji burżuazyjnej. Upadek feudalizmu i osiągnięcia rewolucji nie przyniosły w pierwszych latach po jej zakończeniu postępu ekonomiczno-społecznego. Stały temu na przeszkodzie walki wewnętrzne, a następnie wojny z państwami ościennymi. Jednak po stabilizacji stosunków wewnętrznych i zewnętrznych Francja szybko nadrabiała stracony czas.

W Stanach Zjednoczonych rząd federalny preferował przemysł i handel. Nie udzielał natomiast pomocy niedoinwestowanemu rolnictwu. Farmerzy byli często zdani tylko na siebie. Na południu kraju plantatorzy osiągalni duże dochody, wykorzystując pracę niewolniczą. Amerykańskie stosunki gospodarczo-społeczne w tym okresie były korzystniejsze i bardziej sprawiedliwe w porównaniu z kapitalizmem europejskim. W Stanach Zjednoczonych było mniej ograniczeń społecznych i prawie każdy mógł zostać *self-made manem*. Na straży praw obywatelskich i regulacji stosunków społeczno-gospodarczych stała *Konstytucja Stanów Zjednoczonych*.

W państwach demokratycznych zwiększono swobody obywatelskie, gospodarka rynkowa, postęp nauki, techniki, oświaty i kultury wyznaczały nowy etap w rozwoju ludzkości. Egzystencja większości społeczeństwa ulegała poprawie. Pojawiły się przy tym jednak duże różnice majątkowe i coraz wyraźniej uwidaczniała się przepaść między bogatymi a biednymi.

CZĘŚĆ TRZECIA

**CZASY DEMOKRACJI, KAPITAŁU
I MONOPOLI**

Rozdział I

Stany Zjednoczone. Błyskawiczna kariera państwa i społeczeństwa

Początek XIX wieku otworzyły dwie kadencje prezydenckie Tomasza Jeffersona (1801–1809). Prezydent ten zajmuje szczególne miejsce w historii Stanów Zjednoczonych. Wszechstronnie wykształcony, został wychowany w duchu ideologii francuskiego oświecenia. Prezentował demokratyczne przekonania, ale uważał, że władzę powinni sprawować ludzie wykształceni i o wyższych zdolnościach intelektualnych. Prezydent unikał konfliktów i podejmował często decyzje kompromisowe. Kraj był wówczas podzielony politycznie i trwały zażarte walki frakcyjne. Uczynił wiele, aby utrzymać jego jedność. Wspierał interesy farmerów. W społeczeństwie o zdecydowanej przewadze ludności rolniczej stanowiło to podstawę władzy państwowej¹.

W zakresie demokratyzacji rządów istotne znaczenie miało uchwalenie przez Kongres 12. poprawki do konstytucji w sprawie wyboru prezydenta i wiceprezydenta. Od 1804 r. ich wyboru dokonywały kolegia elektorów, które zbierały się w poszczególnych stanach. W tajnym głosowaniu elektorzy oddawali głosy na prezydenta i wiceprezydenta².

Politykę demokratyzacji ustroju kontynuował prezydent John Quincy Adams (1825–1829), a zwłaszcza prezydent Andrew Jackson (1829–1837). Adams zwiększył wydatki federalne na budowę szkół i na infrastrukturę. Zabiegał o konsolidację kraju i pomoc dla Indian. Jackson był rzecznikiem ochrony wolności i praw obywatelskich oraz obrońcą konstytucji. Starał się być dostępny dla przeciętnego człowieka. Przyjmował, w miarę możliwości, obywateli, często w drobnych nawet sprawach. Wycofał fundusze federalne z Banku Stanów Zjednoczonych, ponieważ uważał, że Bank funkcjonuje w sojuszu z biznesem, z czego czerpią korzyści jedynie kapitaliści, a nie społeczeństwo. Kongres starał

¹ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. I, *Stany Zjednoczone od Jerzego Waszyngtona do Abrahama Lincolna*, Warszawa 1987, s. 126.

² Tekst poprawki, [w:] P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1992, s. 373–374.

się ograniczyć jego władzę, ale prezydent był nieustępliwy i często stosował prawo weta³.

W I połowie XIX w. zmienił się styl uprawiania polityki. Elitarną politykę ojców założycieli zastąpiły działania bardziej populistyczne, w duchu demokracji bezpośredniej. Rządzący coraz częściej nawiązywali kontakt ze społeczeństwem. Obywatele amerykańscy zyskali większy wpływ na kształtowanie własnego losu. Wzrosła liczba instytucji pochodzących z wyboru, m.in. w sądownictwie. Sąd Najwyższy od 1803 r. odgrywał rolę trybunału konstytucyjnego. W żadnym z europejskich państw konstytucyjnych nie było instytucji tak niezależnej od wpływów politycznych. Od 1846 r. Departament Skarbu stał się niezależny od wpływowych kół finansowych. Zmiany te były istotnymi elementami kultury politycznej⁴.

W latach pięćdziesiątych XIX w. nasiliły się w Stanach Zjednoczonych trudności wewnętrzne. Antagonizm między stanami północnymi i południowymi osiągnął apogeum w okresie 1857–1861. Jego podłożem były problemy natury ekonomicznej i ideowej. W stanach północnych znajdowało się 4/5 wszystkich zakładów przemysłowych i kopalń oraz 2/3 linii kolejowych. Do tej części Ameryki przybywali emigranci z Europy, bo tu mogli znaleźć pracę. Natomiast stany południowe miały prawie wyłącznie charakter rolniczy – plantatorski. Na plantacjach stosowano system pracy niewolniczej. W 11 stanach południa na 9 mln ludności było około 4 mln niewolników – Murzynów⁵.

Do połowy XIX w. opinia publiczna w Stanach Zjednoczonych była w większości obojętna wobec kwestii niewolnictwa. Antagonizm rozgorzał wówczas, gdy przemysłowcy północnoamerykańscy zaczęli domagać się, w interesie ich rozwiniętego przemysłu, ceł ochronnych (przed napływem towarów europejskich), a przeciwni temu byli plantatorzy z Południa. W konsekwencji politycy Północy wysunęli postulat zniesienia niewolnictwa⁶.

Stosunki między niewolniczym Południem a uprzemysławiającą się szybko Północą były dość napięte już za prezydentury Jamesa Buchanana (1857–1861). Wybór na urząd prezydenta Abrahama Lincolna (1861–1865), przeciwnika

3 L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. I, s. 219–220 i 247.

4 J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013, s. 772, 791 i 795–796.

5 M. Żywczyński, *Historia powszechna, 1789–1870*, Warszawa 1990, s. 478.

6 *Ibidem*, s. 479.

niewolnictwa, doprowadził do zaostrzenia kryzysu wewnętrznego. Stany południowe wystąpiły z Unii i wszczęły w roku 1861 wojnę domową. W styczniu 1863 r. Lincoln ogłosił proklamację o zniesieniu niewolnictwa. Krwawa wojna domowa, zwana secesyjną, zakończyła się zwycięstwem Północy⁷.

Po wojnie większy wpływ na sprawy ogólnokrajowe uzyskały wielkoprzemysłowe koła związane z Partią Republikańską. Po zamordowaniu Lincolna prezydentem został Andrew Johnson (1865–1869). Był on zwolennikiem łagodnego obejścia się ze zbuntowanymi i pokonanymi stanami. Ta postawa nie odpowiadała republikanom, zwłaszcza radykałom. Przeworsowali oni program rygorystycznej polityki wobec stanów południowych, który zapowiadał okupację wojskową Południa, pozbawienie białych mieszkańców praw obywatelskich oraz przyznania praw obywatelskich niedawnym niewolnikom murzyńskim. W grudniu 1865 r. Kongres ratyfikował 13. poprawkę do konstytucji znoszącą niewolnictwo. W orędziu pożegnalnym prezydent ostrzegł senatorów, że faworyzowanie ludności kolorowej na Południu może doprowadzić do napięć na tle rasowym⁸. W 1868 r. Kongres zajął się prawami wszystkich obywateli Stanów Zjednoczonych. Chodziło przede wszystkim o to, aby poszczególne stany nie podejmowały samowolnie inicjatywy ustawodawczej w tym zakresie. W związku z tym została przyjęta 14. poprawka do konstytucji, w której stwierdzono, że

Żaden stan nie będzie stanowił ani wymuszał posłuszeństwa do jakiegokolwiek prawa, które by w jakikolwiek sposób ograniczało przywileje i swobody obywateli Stanów Zjednoczonych, żadnemu też stanowi nie wolno pozbawić jakiegokolwiek osoby życia, wolności lub własności inaczej niż w drodze właściwego przewodu sądowego, nie wolno też odmówić jakiegokolwiek osobie zamieszkałej na obszarze podlegającym jego jurysdykcji równej opieki prawnej⁹.

Dalszy postęp w zakresie emancypacji społeczności murzyńskiej dokonał się za administracji kierowanej przez prezydenta Ulyssesa Simpsona Granta (1869–1877), bohatera wojny domowej. W marcu 1870 r. ratyfikowana została 15. poprawka do konstytucji, dająca Murzynom prawo głosowania¹⁰. Przeciwno

⁷ H. Brogan, *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Wrocław 2004, s. 350–384.

⁸ *Ibidem*, s. 15, 22, 31 i 35.

⁹ Tekst poprawki, [w:] P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 374–375.

¹⁰ Tekst poprawki, [w:] *ibidem*, s. 376.

rozszerzaniu zakresu praw obywatelskich ludności kolorowej wystąpiły różne tajne stowarzyszenia i Ku-Klux-Klan. W odpowiedzi Kongres proklamował stan wojenny i zawiesił prawa obywatelskie w niektórych stanach na Południu.

Mimo napięć społecznych i korupcji gospodarka rozwijała się nadal. Bosowie kongresowi zapewнили baronom przemysłu i bankierom możliwość nieskrępowanego działania. Od lat siedemdziesiątych największy wpływ na władzę w Stanach Zjednoczonych wywierali przedstawiciele wielkiego biznesu. Nazywano ich „królami” stali, nafty, gumy czy kolei. Polityków wówczas „kupowano” i „sprzedawano”. Był to okres silnego niezadowolenia wśród farmerów. Administracja preferowała przemysł i handel¹¹.

W latach 1820–1870 roczny przyrost PKB w Stanach Zjednoczonych wynosił 4,5% i był najwyższy w świecie. Jednak w przeliczeniu na jednego mieszkańca powiększał się tylko o 1,5% rocznie. W 1870 r. na jednego mieszkańca przypadało 1858 dol. (siła nabywcza z 1990 r.). Wzrost gospodarczy w USA nie przekładał się równomiernie na poprawę stopy życiowej społeczeństwa amerykańskiego. Największy udział w dochodzie mieli przedsiębiorcy, wysoką pozycję gospodarczą osiągnęli właściciele wielkich posiadłości, dobrze zarabiali wykwalifikowani robotnicy (wyższe płace i lepsze warunki pracy w porównaniu z pracownikami europejskimi), w najtrudniejszym położeniu znajdowali się imigranci przybyli niedawno na ziemię amerykańską oraz ludność murzyńska¹².

W okresie 1870–1914 Stany Zjednoczone ugruntowały się jako nowoczesne państwo konstytucyjne na fundamencie doświadczeń angielskich, które zapewniały podstawowe prawa obywatelom oraz zabezpieczały im odpowiednie warunki bytowe¹³.

Poprawki do konstytucji (13., 14. i 15.), inicjatywy Kongresu, świadoma działalność niektórych prezydentów i polityków, presja związków zawodowych, nacisk opinii publicznej oraz kryzys ekonomiczny (1893 r.) wpłynęły na postęp w zakresie demokracji politycznej i społecznej w Stanach Zjednoczonych.

Wcześniej dążyli skutecznie do demokratyzacji ustroju prezydenci: Adams, Jefferson, Jackson i Johnson, a po wojnie secesyjnej kontynuowali

¹¹ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, *Stany Zjednoczone od Andrew Johnsona do Franklina D. Roosevelta*, Warszawa 1987, s. 50–58; P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 201–203.

¹² A. Maddison, *Monitoring the World Economy 1820–1992*, OECD, Paris 2000, s. 23–24.

¹³ J. Osterhammel, *Historia XIX wieku...*, s. 767.

tę politykę wymieniony wcześniej prezydent Grant, Rutherford Birchard Hayes (1877–1881), Theodore Roosevelt (1901–1909) i Thomas Woodrow Wilson (1913–1921).

Prezydent Hayes (Partia Republikańska) wydał polecenie zakazujące pracownikom federalnym aparatu administracyjnego udziału w działalności politycznej i włączania się do kampanii wyborczej. Liczył się z opinią publiczną i roszczeniami związków zawodowych. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych rozwijał się intensywnie amerykański ruch związkowy. W 1880 r. prowadziło działalność 18 związków krajowych¹⁴.

Przejawy działalności demokratycznej administracji kierowanej przez prezydenta Hayes'a nie upoważniają jednak do stwierdzenia, że doszło do przełomu w polityce wewnętrznej Białego Domu. Narastała bowiem dyskryminacja rasowa, przemoc i zwiększały się wpływy wielkich przemysłowców oraz finansjery¹⁵.

Po okresie demokratyzacji ustroju nadeszły czasy dominacji polityki konserwatywnej. Władze federalne wspierały zdecydowanie rosnącą w siłę oligarchię finansową oraz dawały przyzwolenie na dyskryminację rasową i stosowanie przemocy. Politykę tę preferowała przede wszystkim administracja kierowana przez prezydenta dwóch kadencji Grovera Clevelanda (1885–1889 i 1893–1897) oraz prezydenta Benjamina Harrisona (1889–1893).

Prezydent Cleveland, demokrat, wybrany po dwudziestu latach nieprzerwanego rządów republikańców, spotkał się z powszechnym oczekiwaniem na przeprowadzenie reform gospodarczych i społecznych. Przygotowany program reform, m.in. reformy walutowej i wprowadzenia ceł ochronnych napotkał opór w Kongresie i nie został uchwalony. Prezydent toczył ustawiczną walkę z Kongresem. W pierwszej kadencji wetował 413 razy, torpedując decyzje kongresmenów¹⁶. Ostatecznie udało się zatwierdzić dwie ustawy: pierwsza dotyczyła kontroli przewozów i dochodów towarzystw kolejowych, druga zaś stawiała tamę tworzeniu prywatnych monopolii. Obie ustawy miały głównie na celu obronę swobodnej konkurencji, jako jednej z podstawowych zasad kapitalizmu¹⁷.

¹⁴ *Dictionnaire l'histoire économique, De 1800 à nos jours*, Paris 1987, s. 226; L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 91.

¹⁵ J. Osterhammel, *Historia XIX wieku...*, s. 767–768.

¹⁶ H. Brogan, *Historia Stanów...*, s. 449–479.

¹⁷ P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 232–234.

Nie zmieniły one jednak trendu w gospodarce, który kształtował nowy układ, tj. kapitalizm monopolistyczny. Kończyła się era kapitalizmu wolno-konkurencyjnego, co szczególnie widoczne było w Stanach Zjednoczonych. Rosnącej potęgze wielkiego kapitału towarzyszyły strajki robotników, niezadowolone farmerów i umacnianie się ruchu związkowego. Administracja Clevelanda starała się minimalizować koszty społeczne transformacji ustrojowej. Wspierała osadnictwo farmerskie, zwiększono pomoc socjalną oraz zwrócono ziemie rezerwatom indiańskim.

Odchodząc z urzędu prezydent Cleveland miał świadomość, że niewiele udało mu się zdziałać, aby zmienić stosunki społeczne. W pożegnalnym orędziu stwierdził, że przepaść między pracodawcami a pracownikami stale się pogłębia, korporacje dążą do panowania nad ludźmi i rośnie nędza wśród farmerów¹⁸.

W czasie drugiej kadencji prezydenta Clevelanda Kongres podejmował dalsze próby uchwalenia reform. Trudno było je jednak przeforsować ze względu na niepokoje społeczne. W 1893 r. wybuchł bardzo ostry kryzys ekonomiczny. Zbankrutowało ponad 600 banków i 15 tys. przedsiębiorstw. W ciągu jednego roku cztery miliony ludzi utraciły pracę. Nasiliły się strajki i wystąpienia robotników. Był to nader burzliwy i bardzo niespokojny okres w historii USA. Cleveland stanął po stronie przedsiębiorców i zastosował bezwzględne środki represyjne (włącznie z użyciem wojska) przeciw protestującym robotnikom i farmerom¹⁹.

Prezydent w okresie drugiej kadencji ukazał swe prawdziwe oblicze polityczne. Chciał uchodzić za reformatora i demokratę, ale w rzeczywistości był konserwatystą. Jego rząd w czasach trudnych dla społeczeństwa spełniał przede wszystkim funkcje policyjne, zapewniając obronę interesów oligarchii finansowej²⁰.

Politykę wewnętrzną Clevelanda kontynuowała administracja kierowana przez prezydenta Benjamina Harrisona (1889–1893). Zapowiedziano reformy, ale ich nie zrealizowano. Pogłębiło się współdziałanie polityków ze sferą biznesu. Robotnicy protestowali czując zagrożenie ze strony taniej siły roboczej

¹⁸ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 158.

¹⁹ Ph.S. Foner, *Dzieje ruchu robotniczego w Stanach Zjednoczonych*, t. II, Warszawa 1958, s. 347–349.

²⁰ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 159.

napływających do Stanów Zjednoczonych imigrantów. Burzyli się też konsumenci z powodu wzrostu cen żywności (podniesiono cła na importowane produkty rolne). Wszelkie wystąpienia, burzące porządek publiczny, władze federalne bezwzględnie zwalczały. Chwały rządowi nie przysporzyła też masakra Indian w 1890 r., której dokonały wojska rządowe²¹.

Wzrost gospodarczy, napędzany przez potężne trusty, wyraźnie przyspieszył. Jednak brutalna monopolizacja, w wyniku której doprowadzono do bankructwa tysiące słabszych konkurentów, zaniepokoiła władze amerykańskie. W tej sytuacji Kongres uchwalił w 1890 r. ustawę antytrustową (Shermana), która upoważniała sądy federalne do ograniczania procesów monopolizacji. Napotkała ona jednak wyjątkowo silny opór biznesu (stosowano różne sposoby obchodzenia), który spowodował, że skorzystano z niej skutecznie dopiero po kilkunastu latach²².

Przemysłowcy i bankierzy zaskarbili sobie przychylność władz federalnych za prezydentury republikanina Williama McKinleya (1897–1901). Trusty i koncerny odgrywały coraz większą rolę w gospodarce amerykańskiej. Zorganizowano wiele strajków, ale ich przywódcy unikali „wielkiej polityki” i koncentrowali się na żądaniach ekonomicznych²³.

Diametralna zmiana polityki wewnętrznej nastąpiła za rządów prezydenta Teodora Roosevelta (1901–1909). Roosevelt wzmocnił władzę federalną. Mając świadomość ogromnych możliwości systemu kapitalistycznego i wyższości cywilizacji amerykańskiej nad resztą świata, miał zrozumienie dla potrzeb ludzi pracy. Jego zasługą był fakt, że nie dopuścił do wszechwładnego panowania w państwie oligarchii finansowej²⁴.

Prezydentura Roosevelta przypadła na okres masowych protestów przeciw nadmiernemu wyzyskowi ludzi pracy. Liczne postępowe organizacje domagały się sprawiedliwości. Związki zawodowe robotników i farmerów żądały poprawy warunków pracy i większych zarobków. Administracja Roosevelta musiała wziąć pod uwagę nastroje społeczne, aby nie dopuścić do radykalizacji mas. Prezydent przekonał część kół biznesu o potrzebie przeprowadzenia

21 Ch.P. Keith, *The Ancestry of Benjamin Harrison. President of the United States of America, 1889–1893*, Philadelphia 1893.

22 L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 167, 169 i 187.

23 Zob. więcej: L.L. Gould, *The Presidency of William McKinley*, Lawrence 1980.

24 L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 265 i 272.

pewnych reform, które miały zaspokoić niektóre żądania społeczne i tym samym zapewnić większą stabilność systemowi kapitalistycznemu²⁵.

Najpoważniejszym wyzwaniem było podjęcie walki z monopolami, a dokładniej z potężną grupą monopolistów. Do największych zaliczali się John D. Rockefeller, który opanował produkcję ropy naftowej i John Pierpont Morgan, władający przemysłem stalowym i fabrykami maszyn rolniczych. Na początku XX w. obie te grupy dysponowały kapitałem w wysokości 22 mld dol.²⁶

Nadmierna monopolizacja gospodarki i idące za nią wpływy polityczne oraz korupcja życia publicznego zaniepokoiły średnią i drobną burżuazję, a także środowiska inteligenckie. Reakcją na ten stan rzeczy było kontynuowanie, z różnym powodzeniem, walki z monopolami. W 1904 r. prezydent Roosevelt opowiedział się za interwencją państwa w istotnych kwestiach gospodarczo-społecznych. Wbrew poglądom wielu kolegów z Partii Republikańskiej uważał, że rozmiary industrializacji wymagają nadzoru, który państwo powinno sprawować nad interesem prywatnym²⁷.

Prezydent Roosevelt nie zawahał się wystąpić przeciwko potężnemu monopolowi kolejowemu Morgana, który wykupił trzy towarzystwa kolejowe, zapewniając sobie wyłączność absolutną na transport kolejowy na całym północnym obszarze Stanów Zjednoczonych. Przedsięwzięcie to nie było zadaniem łatwym. *Ustawa Shermana*, uchwalonej w 1890 r., nikt nie odważył się zastosować aż do 1902 r.²⁸ Po dwóch latach zmagania Sąd Najwyższy nakazał rozwiązanie koncernu. Podobne sprawy wytoczono trustom w przemyśle węglowym, cukrowym i mięsnym. Generalnie akcja przeciw monopolom okazała się jednak mało skuteczna.

Administracja prezydenta Roosevelta przeprowadziła szereg reform wewnętrznych. Dotyczyły one przede wszystkim ochrony pracy kobiet i małoletnich, płac, ubezpieczeń i umów o pracę. Utworzony wówczas Departament

25 H.F. Pringle, *Theodore Roosevelt*, New York 1938, s. 122–126.

26 J. Pajewski, *Historia powszechna, 1871–1918*, Warszawa 1994, s. 206–207; *Dictionnaire...*, s. 226.

27 P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 247.

28 W rozmowie z prezydentem „Morgan nie mógł nawet zrozumieć czego chcą od niego. W głowie mu się nie mieściło, by instytucja o tak olbrzymim kapitale mogła naprawdę podlegać kontroli państwowej i by można ją było pociągnąć do odpowiedzialności sądowej” (P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 253).

Handlu i Pracy zajmował się również sprawami pracowniczymi. Nowatorski charakter miały ustawa o „czystej żywności” i zarządzenia dotyczące ochrony bogactw naturalnych kraju²⁹.

Spektakularną akcją prezydenta Roosevelta była jego ingerencja w czasie strajku górników węgla kamiennego. Zagroził pracodawcom, że jeśli nie pójdą na ustępstwa, to nakaze przejęcie zarządu kopalń przez państwo. Po raz pierwszy, dzięki pomocy władzy federalnej, związki zawodowe podjęły rozmowy z kapitałem jako równorzędnym partnerem³⁰.

Reformy administracji Roosevelta miały charakter drugorzędny, ale sprawiły, że świat pracy uwierzył w duże możliwości rządu federalnego i prezydenta. Amerykanie przekonali się, iż władza centralna może ukrócić samowolę wielkiego kapitału. Zwiększyło się zaufanie społeczeństwa do działalności rządu federalnego i urzędu prezydenta.

T. Roosevelt liczył, że jego politykę będzie kontynuował prezydent William Howard Taft (1909–1913). Poparł kandydaturę Tafta w wyborach na prezydenta. Początkowo rzeczywiście nie zawiódł on nadziei swego wielkiego poprzednika. Konsekwentnie zwalczał trusty i koncerny. Przygotował dwie poprawki do konstytucji Stanów Zjednoczonych. Poprawka 17. była szczególnie istotna, stanowiła bowiem ważny krok w procesie demokratyzacji ustroju USA. Poprawka ta zakazywała mianowania senatorów przez ciała ustawodawcze poszczególnych stanów i wprowadzała ich wybór w drodze powszechnego głosowania w poszczególnych stanach³¹.

Rychło jednak zaniechano reform, prezydent wykazał słabość wobec Kongresu i ustępował mu, zwiększając jego wpływy, co oznaczało pogłębienie partykularyzmu władzy ustawodawczej. Wykorzystały to poszczególne ugrupowania polityczne i wielki kapitał do zaspokojenia własnych interesów. Racje państwowe i potrzeby społeczne zeszły na dalszy plan. W rezultacie prezydent Taft przeszedł do obozu skrajnych konserwatystów. Promował wraz ze swoim sekretarzem stanu, Philanderem C. Knoxem, ekspansję kapitału amerykańskiego. „Zastąpienie kul dolarami” okazało się bardzo skutecznym posunięciem³².

²⁹ *Ibidem*, s. 252–253.

³⁰ P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 251; L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 273.

³¹ Tekst poprawki, [w:] P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 376–377.

³² *Ibidem*, s. 265–266; L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 301.

Postęp monopolizacji przyspieszył wzrost gospodarczy, ale bezwzględny wyścig właścicieli trustów i koncernów o jak największe zyski wzmógł nastroje antykapitalistyczne. W tej sytuacji prezydent Woodrow Wilson (1913–1921) zdecydował się na przeprowadzenie reform gospodarczo-społecznych. W grudniu 1913 r. podpisał ustawę o utworzeniu systemu rezerw federalnych. Federal Reserve System (*fed*) stał się w rzeczywistości bankiem centralnym Stanów Zjednoczonych. Konserwatyści i część bankierów oskarżali Wilsona, że wprowadza „socjalizm” do gospodarki amerykańskiej. W 1935 r. rozszerzono kompetencje *fed* w zakresie ustalania stóp procentowych i regulowania podaży pieniądza. Utworzenie *fed* wzmocniło władzę centralną w Stanach Zjednoczonych, która uzyskała wpływ na regulowanie działalności banków i politykę monetarną. W 1913 r. w USA funkcjonowało siedem tysięcy banków bez żadnej kontroli władz lokalnych i federalnych³³.

Podstawą polityki wewnętrznej Wilsona była realizacja koncepcji ekonomicznej nazywanej „Nową Wolnością”. Daleko idące decyzje dotyczyły obniżenia taryf celnych. Dotychczasowe były wysoce protekcyjistyczne. Zmniejszenie stawek celnych służyło interesom konsumentów oraz zwiększyło konkurencję na rynku amerykańskim. W 1913 r. Kongres przyjął ustawę o obniżeniu taryf z 40 do 26%.

Kongres, przy poparciu administracji Wilsona, wzmocnił ustawodawstwo antytrustowe, zwłaszcza *Ustawę Shermana*. Nowe ustawy czyniły przedstawicieli korporacji odpowiedzialnymi za kryminalne przestępstwa firm. Ponadto koncerny, które naruszyły interesy słabszych firm mogły być pociągnięte do odpowiedzialności karnej. Duży wpływ na przygotowanie i realizację programu „Nowa Wolność” wywarli sędzia Sądu Najwyższego Luis D. Brandeis i płk Edward M. House, bogaty polityk z Teksasu³⁴.

³³ P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów...*, s. 274.

³⁴ L.D. Brandeis pomógł opracować program „Nowa Wolność”. Przekonał W. Wilsona, że rząd powinien mieć możliwość ingerencji w sprawach gospodarczych. Początkowo prezydent nie zgadzał się z tym poglądem. E.M. House’a łączyła z prezydentem głęboka przyjaźń i więź intelektualna. Nie zajmował on żadnego oficjalnego stanowiska w administracji Wilsona. Był szarą eminencją Białego Domu, wspierał prezydenta w działalności reformatorskiej (L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 327–332; A.L. George, *Woodrow Wilson and Colonel House*, New York 1964).

Polityka interwencyjna administracji Wilsona nie zaszkodziła gospodarce amerykańskiej. W latach 1860–1914 produkcja przemysłowa w Stanach Zjednoczonych wzrosła 18-krotnie. Udział w światowej produkcji przemysłowej zwiększył się z około 23% w 1870 r. do około 36% w 1913 r. W przededniu pierwszej wojny światowej stały się one największym mocarstwem gospodarczym świata³⁵.

Wraz z szybko rozwijającym się przemysłem pojawiła się nowa kwestia społeczna. Rosnące zapotrzebowanie na siłę roboczą pokrywał w znacznej mierze napływ robotników z Europy. Emigranci mieli w Ameryce na ogół lepsze warunki bytowe niż na ziemi ojczystej, ale znajdowali się w gorszej sytuacji niż robotnicy miejscowi. Nieznajomość języka angielskiego przez przybyszów z Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej oraz odmiennych niż europejskie realiów społecznych ułatwiała przedsiębiorcom wyzysk robotników. Kwestię robotniczą komplikował dodatkowo brak jednolitego ustawodawstwa socjalnego. W każdym prawie stanie obowiązywał inny czas pracy i zróżnicowane ustalenia płacowe. Przeciętny dzień pracy trwał 12 godzin³⁶.

W latach sześćdziesiątych robotnicy zaczęli domagać się skrócenia dnia pracy. Utworzony w 1866 r. pierwszy związek pracowniczy w Stanach Zjednoczonych – Narodowa Unia Pracy wysunęła jako główny postulat programowy wprowadzenie 8-godzinnego dnia pracy. Trzy lata później powstał Szlachetny Zakon Rycerzy Pracy, który proponował zastąpienie produkcji kapitalistycznej wytwórczością prospołeczną. W 1886 r. zorganizowano Amerykańską Federację Pracy, będącą ogólnokrajowym zrzeszeniem związków zawodowych. Federacja podjęła walkę o prawa pracownicze³⁷.

W latach siedemdziesiątych powstała pierwsza partia robotnicza – Socjalistyczna Partia Pracy (w 1877 r.), natomiast w 1897 r. Amerykańska Partia Socjaldemokratyczna, przemianowana w 1901 r. na Amerykańską Partię Socjalistyczną. Wysunęła ona hasło: „Socjalizm przeciwko kapitalizmowi”³⁸.

Aktywizacja klasy robotniczej w Stanach Zjednoczonych przyniosła niespotykana falę strajków. W latach 1880–1886 odnotowano cztery tysiące strajków,

35 W. Aksforth, *A Short History of the International Economy since 1850*, London 1977, s. 21–23.

36 J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 210.

37 *Dictionnaire...*, s. 226–227.

38 J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 211.

wzięło w nich udział 1,5 mln robotników. Mimo silnego oporu pracodawców amerykańskich ruch robotniczy osiągnął spore sukcesy. W 1886 r. w niektórych gałęziach przemysłu wprowadzono 8-godzinny dzień pracy, a w innych nastąpiło jego skrócenie do 10 lub 9 godzin³⁹. W dużo gorszym położeniu znajdowali się farmerzy amerykańscy. Rolników, zdanych na własne siły, nie było komu bronić. W drugiej połowie XIX w. rozpoczęła się ich walka o przetrwanie. Pomór bydła i susza w 1886/1887 r. zagroziła podstawom egzystencji rodzin na wsi. Władze federalne i stanowe zaangażowane w działania na rzecz wielkiego biznesu, wykazywały brak zrozumienia dla spraw rolnictwa⁴⁰.

Mechanizacja rolnictwa oraz jednoczesny stały spadek cen płodów rolnych doprowadziły do zadłużenia farmerów. W 1910 r. ogólne zadłużenie hipoteczne farm wynosiło 1700 mln dol. Od końca XIX w. zmniejszyła się średnia i drobna własność ziemska. Rozległe obszary rolne przejmowały wielkie spółki, zwłaszcza kolejowe i ubezpieczeniowe⁴¹.

Farmerzy, niezadowoleni z panujących stosunków, zaczęli tworzyć własne organizacje. Były to początkowo lokalne kółka samopomocowe i samokształceniowe, które z czasem zaczęły organizować spółdzielnie zakupu i sprzedaży. W 1867 r. powstała ogólnokrajowa „Farma Narodowa”, która po ośmiu latach liczyła już 800 tys. członków. W 1884 r. utworzono dwie wielkie organizacje – „Sojusz Południowy” i „Narodowy Sojusz Farmerów Północno-Zachodnich”. Początkowo zajmowały się one działalnością spółdzielczą i oświatową, następnie podjęły działalność polityczną. W końcu XIX w. farmerzy, chcąc działać skuteczniej, założyli Partię Ludową Stanów Zjednoczonych⁴².

Aktywizacja klasy robotniczej, działalność związków zawodowych, stowarzyszeń obywatelskich i wspólnot religijnych wpłynęły na postęp demokratyzacji i poprawę warunków bytowych społeczeństwa. Znikły ograniczenia aktywnego uczestnictwa w życiu politycznym, związane z cenzusem majątkowym. Frekwencja wyborcza przekraczała często 80%. Narodziła się masowa demokracja⁴³. W Stanach Zjednoczonych wykształciła się silna *middle class* o charakterystycznej specyfice i odmienności mieszczańskich praktyk życiowych

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ H. Brogan, *Historia Stanów...*, s. 466–470.

⁴¹ J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 208.

⁴² *Ibidem*, s. 212.

⁴³ J. Osterhammel, *Historia XIX wieku...*, s. 831.

i światopoglądów. Zainicjowano szeroko zakrojone programy socjalne, które przestały mieć charakter lokalny. Skarb państwa przeznaczal na nie znaczne pieniądze. Poprawila się jakość życia społeczeństwa amerykańskiego (lepsze wyżywienie, większa dbałość o zdrowie). Narodził się ruch towarzystw opieki społecznej w ubogich dzielnicach miast. Organizowano zbiórki żywności, żłobki, przedszkola i przychodnie zdrowia. W 1900 r. działało około sto takich towarzystw. Polityka władz federalnych była racjonalna, ponieważ dalsze pogłębienie dysproporcji majątkowych mogło doprowadzić do groźnych zaburzeń społecznych⁴⁴.

Wraz z rozwojem gospodarki rósł w szybkim tempie dochód narodowy. W 1820 r. PKB na jednego mieszkańca wynosiło 1200 dol. (w przeliczeniu na wartość dolara w 1990 r.), w 1870 r. – 2400 dol., a w 1913 r. – 5300 dol.⁴⁵ Pod względem zamożności Stany Zjednoczone wyprzedziły zdecydowanie wszystkie kraje europejskie. Niemal połowa ludności uzyskała pewne minimum majątkowe i posiadała znaczną część kapitału narodowego⁴⁶. W 1860 r. najzamożniejsze 10% ludności USA dysponowało mniej więcej połową dochodu narodowego, a około 1900 r. posiadało dwie trzecie z niego. Na jeden procent najbogatszych amerykańskich rodzin przypadało 40% PKB. W okresie 1900–1914 nierówności majątkowe pogłębiły się jeszcze⁴⁷.

Największy udział w bogactwie narodowym mieli przedsiębiorcy i posiadacze ziemscy, stosunkowo dobrze zarabiali wykwalifikowani robotnicy. W okresie 1890–1914 realne płace amerykańskich robotników wzrosły o 37%, czyli rocznie powyżej 1,5%, co zrównało ich wzrost z wysokością rocznych przyrostów PKB na mieszkańca. W najgorszym położeniu znajdowali się emigranci dopiero przybyli na ziemię amerykańską i ludność murzyńska. Murzyni byli za biedni, aby kupować ziemię (zdarzały się tylko bardzo nieznaczne wyjątki). Przemieszczali się do miast, gdzie często ledwie wegetowali. W 1910 r. populacja murzyńska liczyła około 9,8 mln, co stanowiło ponad 10% ogółu ludności⁴⁸.

44 D.E. Shi, *Historia Stanów Zjednoczonych*, Poznań 2002, s. 820–821.

45 J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarki światowe. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 130 i 154.

46 T. Petty, *Kapitał w XXI wieku*, Warszawa 2015, s. 430–431.

47 J. Osterhammel, *Historia XIX wieku...*, s. 293.

48 J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 206–207.

Generalnie poziom i jakość życia społeczeństwa amerykańskiego uległy wyraźnej poprawie. Na początku XIX w. tylko Stany Zjednoczone wśród państw zachodnich były w stanie zapewnić swoim obywatelom więcej niż minimalne spożycie żywności. W wieku XIX Ameryka Północna była wolna od głodu. W końcu tego wieku władze federalne uznały zdrowie za najwyższą wartość. Rozbudowano sieć szpitali, pojawiły się szczepionki, zadbano o polepszenie stanu sanitarnego miast i miejsc pracy. W efekcie w Stanach Zjednoczonych zmniejszyła się śmiertelność⁴⁹. Z inicjatywy państwa podjęto akcję budowy domów, uruchomiono kredyty konsumpcyjne, przyznawano różne subwencje i urządzano tereny do gier sportowych⁵⁰.

Wielu autorów ocenia bardzo pozytywnie ustrój i władzę oraz wzajemne relacje państwo i społeczeństwa w Stanach Zjednoczonych w XIX i na początku XX wieku. René Rémond podkreśla, że USA, jako pierwsze państwo w nowożytnym świecie, dało przykład harmonii między społeczeństwem i systemem politycznym. Jürgen Osterhammel zwraca natomiast uwagę, że procesy demokratyzacji i tworzenia państwa opiekuńczego były silniejsze niż przejawy dyskryminacji rasowej. Thomas Piketty stwierdził dobitnie, że Stany Zjednoczone są synonimem wielkiego skoku w dziedzinie sprawiedliwości społecznej⁵¹.

49 J. Osterhammel, *Historia XIX wieku...*, s. 233, 238 i 275.

50 *Dictionnaire...*, s. 226–227.

51 R. Rémond, *Le XIXe siècle, 1815–1914*, t. II, Paris 1974, s. 68; J. Osterhammel, *Historia XIX wieku...*, s. 233, 238 i 855; T. Piketty, *Kapitał w XXI wieku...*, s. 431.

Rozdział II

Powrót Rzeszy do Cesarstwa Niemieckiego. Powstanie Austro-Węgier

W XVIII wieku Niemcy były rozbite na liczne państwa i księstwa. W tym czasie pierwsze miejsce zajmowała jeszcze monarchia austriacka. Rosła jednak szybko potęga Prus. Król pruski, Fryderyk Wilhelm I (1713–1740) umocnił finanse państwa i rozbudował armię¹.

W czasie wojen z Napoleonem nasiliły się nastroje patriotyczne. Ujawniła się tendencja do utworzenia jednego państwa niemieckiego. Uwieńczeniem jej było utworzenie w 1815 r. Związku Niemieckiego oraz Reichstagu – parlamentu niemieckiego. Związek obejmował 34 państwa i cztery wolne miasta. Poszczególne państwa Związku miały dużą samodzielność. Centralne władze nie dysponowały większymi uprawnieniami. Sejm związkowy i Wyższa Rada zajmowały się sprawami drugorzędnymi².

W łonie Związku Niemieckiego rywalizowały ze sobą dwa obszary: państwa południowe ciążyły ku Austrii, a państwa północne – ku Prusom. Państwa południowe przodowały w sferze przemian społecznych. Najwcześniej uchwały konstytucję (Księstwo Sasko-Weimarskie – 1816 r., Bawaria i Badenia – 1818 r., Wirtembergia – 1819 r., Księstwo Hesji-Darmstadt – 1820 r.). W państwach północnych wzmacniano władzę i starano się ożywić gospodarkę.

¹ „W ten sposób państwo pruskie wyrosło na twór mający w pierwszym rzędzie służyć wojsku, w związku z czym wszyscy, od prostego chłopca do szlachcica mieli ćwiczyć się w karności i posłuszeństwie wobec brutalnego, tępego władcy, o którym słusznie powiedział historyk polski Szymon Askenazy, że jego ponurą duszę kaprała przeszywały niejednokrotnie błyski wyraźnego szaleństwa. Istotnie, czytając pamiętniki jego córki Wilhelminy, trudno obronić się przed stwierdzeniem, że ten tyran całej rodziny, oscylując między biciem kijem swych dorosłych dzieci a laniem łez w momentach nieoczekiwanego wzruszenia, otoczony gronem – jak ich sam nazwał – huncwotów ministrów, sprzedających go bezczelnie niemal na jego oczach, nie był człowiekiem normalnym”. W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981, s. 385.

² M. Dubiecki, *Rys dziejów najnowszych od roku 1815 po 1875. Z krótkim rzutem oka na dzieje lat 1876–1878*, Wilno 1880, s. 11–12.

Formalny prymat w Związku przyjęła Austria, ale jej próby zdominowania władzy centralnej doprowadziły do unicestwienia parlamentu i całego Związku Niemieckiego³.

Okres napoleoński pozostawił po sobie trwałe ślady, na obszar Niemiec napłynęły prądy liberalne. Na początku XIX w. światłe grupy, wywodzące się z elit niemieckich, przystąpiły do reformowania gospodarki. Najwcześniej reformy podjęto w Prusach, które po przegranej wojnie i w efekcie blokady kontynentalnej znalazły się w trudnej sytuacji finansowej⁴.

Wybitny reformator Prus Heinrich Friedrich Karl Stein przeprowadził istotne reformy agrarne oraz związane z ordynacją miejską i reorganizacją urzędów. Największe znaczenie miało uwłaszczenie chłopów (edykty z 1807, 1811, 1816, 1821, 1827, 1850 oraz 1857 r.). Chłopi otrzymali ziemię na własność i zniesione zostały powinności feudalne. Reforma agrarna umocniła pozycję obszarników (junkrów) pruskich. Przejęli oni około 1/3 ziemi chłopskiej⁵. Zmieniono też ustrój najwyższych władz państwowych (utworzono rząd z kanclerzem na czele), rozpoczęto reorganizację administracji i wprowadzono nowy system podatkowy⁶. Reformy te zapoczątkowały pruską drogę do kapitalizmu.

Ważnym etapem na drodze prowadzącej do gospodarki rynkowej na ziemiach niemieckich było utworzenie Niemieckiego Związku Celnego w 1834 r. Poza jego granicami pozostały kraje północno-zachodnie, związane gospodarczo z Anglią. Wstępowały one stopniowo do Związku Celnego w następnych dziesięcioleciach. Utworzenie Związku Celnego miało wprawdzie podłoże gospodarcze, ale w późniejszych latach wywarło wpływ na stosunki polityczne i przyczyniło się do zjednoczenia Niemiec pod przewodnictwem Prus⁷.

W latach 1815–1848 rząd pruski reprezentował interesy konserwatystów. Klasą rządzącą pozostali wielcy właściciele ziemscy. Wszelką opozycję władze tłumili za pomocą cenzury i policji. Kurs polityczny uległ zaostrzeniu po 1833 r.

³ J. Myszczyński, *Wpływ kolei żelaznych na wzrost gospodarczy Niemiec (1840–1913)*, Łódź 2013, s. 106–108.

⁴ A. Czubiński, *Wybrane problemy historii Niemiec w XIX i XX w.*, Poznań 1990, s. 52; W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 460.

⁵ W. Grabska, *Ekonomiczna ekspansja Niemiec na wschód w latach 1870–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 8.

⁶ *Ibidem*, s. 460–464,

⁷ *Ibidem*, s. 489–490.

Przyłączenie uprzemysłowionej Nadrenii-Westfalii do Prus wyraźnie wzmocniło pozycję państwa⁸.

Mimo nacisku z zewnątrz (ostoją absolutyzmu monarszego było Święte Przymierze, tj. sojusz Rosji, Austrii i Prus) i wewnętrznej polityki reakcyjnej władcy południowoniemieccy nie byli w stanie obalić pozycji burżuazji, jaką ta zdobyła w okresie napoleońskim⁹.

Opozycja burżuazyjna w Niemczech domagała się konstytucji liberalnej na wzór francuskiej bądź angielskiej. Była jednak zbyt słaba i zróżnicowana politycznie, aby ten cel osiągnąć¹⁰. Wielkie nadzieje wiązała burżuazja pruska z wstąpieniem na tron Fryderyka Wilhelma IV (1840–1861). Liczyła na demokratyzację ustroju, ponieważ brak wpływu na losy państwa nie pozwalał jej na pełne wykorzystanie możliwości ekonomicznych. Król dopiero po siedmiu latach panowania zwołał na wspólne zebranie wybranych przez sejmy stanowe delegatów, którzy powołali tak zwany „sejm zjednoczeniowy”. Był to pierwszy w dziejach Prus parlament, który reprezentował jednak niewielką tylko część społeczeństwa, a król przyznał mu jedynie głos doradczy. Niemniej zasada praworządności była w państwach niemieckich w dużej mierze respektowana¹¹.

Rządy w Austrii również cechowała polityka antyliberalna i konserwatywna. Cały ten okres nazwano erą Metternicha, mimo że w większym stopniu

⁸ „Najbardziej znani junkrzy pruscy zapomnieli już, że przeciwstawiali się kiedyś absolutyzmowi Hohenzollernów, czasem (na Górnym Śląsku) angażowali się w przemyśle, ale przede wszystkim zarządzili swoimi majątkami i najbliższą okolicą, mało poza nią sięgając zainteresowaniami. Ukochali armię i żyli w przekonaniu, że nikt nie zdoła im dorównać. Inaczej było w południowych i zachodnich państwach Rzeszy. Im mniejsze było księstwo, tym większe szanse oddziaływania arystokracji na władzę, szerszy świat. Sporo było też quasi suwerennych poddanych bezpośrednio samego cesarza, którego władza była w znacznej mierze fikcyjna. Jeszcze inną grupę stanowiła arystokracja austriacka spoglądająca na całą Północ, na połę według niej barbarzyńską, z wyższością bywalców stolicy cesarstwa”. W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 439.

⁹ M. Żywczyński, *Historia powszechna, 1789–1870*, Warszawa 1990, s. 253–254.

¹⁰ „Rodzący się liberalizm w Niemczech miał złożony charakter. Z jednej strony domagano się zniesienia różnych ograniczeń wewnętrznych, które ułatwiłyby rozwój przemysłu, a z drugiej – dążono do silniejszego powiązania państw niemieckich, licząc na poprawę konkurencyjności w walce z zagranicznymi towarami”. W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 488–489.

¹¹ J. Osterhammel, *Historia XIX w. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013, s. 794.

odpowiedzialni za politykę wewnętrzną państwa byli, jeszcze bardziej konserwatywni od swojego ministra, cesarz Franciszek I oraz klika arystokratów. Reakcyjne rządy krępowały całe życie polityczne, gospodarcze i umysłowe kraju. Policja i cenzura uniemożliwiały wszelką swobodę działania i krytyki. Nad szkołami wszystkich stopni rozciągnięto ścisły nadzór¹². Narastały też problemy związane z kwestią narodową (Węgrzy, Włosi, Czesi, Polacy). Nie przeprowadzono reform gospodarczych i nadal utrzymywała się pańszczyzna.

Sytuacja wewnętrzna skomplikowała się jeszcze bardziej za panowania Fryderyka I (1835–1848), kiedy rządy w imieniu cesarza sprawowała konferencja państwowa, złożona z arcyksięcia Ludwika oraz dwóch ministrów – Metternicha i hr. Franciszka Kolorata. Kryzys wewnętrzny w Austrii pogłębił się. Narastało niezadowolenie w środowisku wiejskim. Chłopi ciągle oczekiwali uwłaszczenia. Stosunki feudalne panowały w większej części monarchii Habsburgów. Najgorzej żyli włościanie w Krainie i w Galicji, gdyż zboże było tutaj najtańsze, a małe, wręcz karłowate gospodarstwa (około 60% gospodarstw poniżej pięciu hektarów) nie były w stanie wyżywić szybko przyrastającej ludności. Sytuacja ta prowadziła do zaostrzenia walki klasowej na wsi¹³.

Na obszarze Niemiec również narastały ekonomiczne przesłanki wybuchu rewolucji. Po 1830 r. kraje niemieckie weszły w okres industrializacji. Przejściu do systemu fabrycznego towarzyszył upadek rzemiosła, co wywołało nędzę i rozgoryczenie wśród rzemieślników i chałupników. W szczególnie ciężkim położeniu znaleźli się tkacze płótna w Nadrenii i na Śląsku. Tracili oni zamówienia, ponieważ bawełna wypierała wyroby z płótna. Pieniądzy brakowało nawet na żywność. Zdesperowani tkacze wywołali w 1844 r. powstanie, krwawo stłumione przez wojsko¹⁴. Egzystencja rzemieślników i rękodzielników pogorszyła się jeszcze bardziej w latach 1846–1848, ponieważ wzrosły koszty utrzymania.

Kryzys społeczny nie ominął także wsi niemieckiej. Na znacznym obszarze Niemiec występowały nadal relikty feudalizmu (prawa policyjne, liczne opłaty na rzecz dworu, wyznaczanie rekrutów). Reforma agrarna realizowana stopniowo od 1807 r. była korzystna przede wszystkim dla obszarników (junkrów).

¹² M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 325; G. Bertier de Sauvigny, *Metternich et son temps*, Paris 1959.

¹³ W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 486.

¹⁴ *Ibidem*, s. 486–487.

Wielu chłopów, nie mogąc podołać ciężarom pieniężnym związanym z należnościami za przyjęcie ziemi na własność, musiało pozbywać się swych gruntów. Bezrolni poszukiwali pracy w folwarkach, w miastach lub emigrowali. Najtrudniejsza sytuacja wytworzyła się na przeludnionych obszarach południowych Niemiec¹⁵. Po roku 1846 zanosilo się na wybuch rewolucji agrarnej. W tym czasie z powodu nieurodzaju tysiące chłopów przemieszczały się do miast, powiększając tu liczbę głodującego plebsu¹⁶.

W tej sytuacji wybuch rewolucji lutowej (1848 r.) we Francji pobudził do działania buntujące się masy w krajach niemieckich i w monarchii habsburskiej. W marcu wrzenie rewolucyjne ogarnęło południowe i zachodnie Niemcy, doszło też do zaburzeń w Berlinie; w maju wybuchło powstanie w Wiedniu, a w czerwcu w Pradze.

Poszczególne grupy społeczne wysuwały zróżnicowane żądania. Burżuazja domagała się rozszerzenia prawa wyborczego i udziału we władzy, chłopci – zniesienia pańszczyzny, studenci i inteligencja – autonomii uczelni i zniesienia cenzury, rzemieślnicy, robotnicy i plebs miejski – głównie doraźnej poprawy warunków życia (postulaty socjalne)¹⁷.

W pierwszym okresie Wiosny Ludów poszczególne rządy ustępowały powstańcom. Przykładem stosowanej demokracji mogą być wybory do sejmiku frankfurckiego. Był to pierwszy w historii parlament ogólnoniemiecki. W Wiedniu obalono Metternicha i reakcyjną grupę rządzącą. Parlament ogólnoaustriacki (Reichstag) podjął m.in. sprawę uwłaszczenia chłopów¹⁸.

Wiosną 1849 r. wszystkie powstania zostały stłumione. Nastąpił powrót do dawnego systemu rządów. Wiosna Ludów nie okazała się kompletną klęską, ponieważ zachowały się trwałe jej osiągnięcia. Do nich należy zaliczyć przede wszystkim ostateczną likwidację pańszczyzny (uwłaszczenie chłopów w monarchii habsburskiej), utrzymanie się ustroju parlamentarnego w Prusach, nowe – bardziej demokratyczne – ordynacje wyborcze oraz rozbudzenie świadomości społecznej i narodowej¹⁹.

15 Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871), Poznań 2014, s. 288.

16 M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 324.

17 F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006, s. 417.

18 M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 423.

19 *Ibidem*, s. 422–424; J. Pajewski, *Niemcy w czasach nowożytnych (1517–1939)*, Poznań 1947.

Na początku lat sześćdziesiątych XIX w. Prusy wygrały walkę o hegemonię w Niemczech. W 1862 r. kanclerzem został Otto Bismarck. Był on z pochodzenia i przekonania junkrem pruskim „do szpiku kości”, zdecydowanym konserwatystą i wrogiem liberałów. Jego poczynaniom przyświecała zasada: „siła ponad prawem”. Bismarck starał się o utrzymanie autorytetu króla wobec parlamentu, a w rzeczywistości zredukował rolę tego ostatniego prawie do zera. Przez pewien czas rządził bez zatwierdzania budżetu przez sejm. W latach 1862–1866 ignorował niemal wszystkie uchwały parlamentu. Liberalna burżuazja niemiecka wyrzekła się dawnych ideałów i udzieliła poparcia „żelaznemu” kanclerzowi, przyczyniając się do utrwalenia ustroju, opartego na junkierstwie i militarystyce²⁰.

Po zwycięskich wojnach z Danią (1864 r.) i Austrią (1866 r.) nowy Reichstag, złożony w większości z konserwatystów i liberałów uchwalił projekt konstytucji (1867 r.). Ustawa zasadnicza sankcjonowała utworzenie państwa związkowego (a nie związku państw), w którym Prusy miały głos decydujący. Władza ustawodawcza należała do rady związkowej (Bundestagu) i sejmu (Reichstagu), a władzę wykonawczą sprawował kanclerz (został nim Bismarck), który był odpowiedzialny przed królem. Monarcha posiadał ogromną władzę, dysponował bowiem prawem absolutnego *veto* przeciwko wszelkim zmianom konstytucji oraz zmianom prawa w dziedzinie wojska, marynarki i ceł. Był też wodzem naczelnym wojsk Związku²¹.

Likwidacja pozostałości feudalnych, utworzenie Związku Celnego oraz większy udział we władzy burżuazji spowodowały przyspieszenie przemian kapitalistycznych na obszarze krajów niemieckich. Od początku lat sześćdziesiątych XIX w. gospodarka niemiecka nabrała rozpędu, a „nakręcał” ją głównie przemysł ciężki (górnictwo i hutnictwo – trzecia pozycja w świecie) oraz zbrojenia. Dynamicznie rozwijały się zwłaszcza trzy okręgi przemysłowe: Zagłębie Ruhry, Zagłębie Saary i Górny Śląsk. Do 1870 r. zbudowano w Niemczech fundamenty nowoczesnego przemysłu²². Na przyspieszenie uprzemysłowienia wpłynął postęp techniczny i technologiczny. Początkowo Niemcy korzystali z osiągnięć rewolucji przemysłowej w Anglii, później zaczęli stosować własne innowacje. Pierwsza faza industrializacji rozpoczęła się po roku 1831.

²⁰ M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 501.

²¹ K. Koranyi, *Historia powszechna państwa i prawa*, t. IV, Warszawa 1967, s. 287.

²² W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej*, Warszawa 1970, s. 270–271.

Do roku 1870 produkcja przemysłowa w związku niemieckim zwiększyła się trzykrotnie²³.

Wzrost ekonomiczny przekładał się na poprawę stopy życiowej. Dochód narodowy na mieszkańca wzrósł w Niemczech z około 1112 dol. w 1820 r. do około 1913 dol. w 1870 r. i był on większy niż m.in. we Francji, w Szwecji i Norwegii. Bogaciła się głównie burżuazja wspierana przez polityków konserwatywnych, co powodowało rosnące niezadowolenie wśród wyzyskiwanych robotników²⁴.

Śladem Niemiec nie poszła monarchia habsburska. System feudalny, a zwłaszcza jego relikty, trwał tu długo. Stopień uprzemysłowienia, liczony w produkcji na mieszkańca, w latach sześćdziesiątych XIX w. był zbliżony do Włoch i Hiszpanii, a dużo niższy niż w Szwajcarii, Szwecji i Danii. Rolnictwo na znacznym obszarze Austro-Węgier miało charakter ekstensywny. W związku z powyższym poziom życia w monarchii podnosił się bardzo powoli. PKB na mieszkańca wzrósł zaledwie z około 1295 dol. w 1820 r. do około 1572 dol. w 1870 r. Warunki bytowe ludności były stosunkowo dobre w Austrii, Czechach i na Węgrzech, dużo zaś gorsze w Galicji, Krainie, Sławonii i Wojwodinie²⁵.

Głębokie zmiany ustrojowe w Austrii zapoczątkował tzw. dyplom październikowy z 1860 r. Władza ustawodawcza w monarchii została podzielona na państwową, realizowaną przez wiedeński parlament (Reichstag), oraz krajową, która została przekazana sejmom 17 krajów. Prawa uchwalone przez sejmy obowiązywały tylko w danym kraju. Patent lutowy z 1861 r. precyzował dokładnie kompetencje władzy krajowej. Od tego roku cesarstwo zaczęło się stopniowo przekształcać w federację autonomicznych krajów.

W 1867 r. powstały Austro-Węgry z przekształcenia cesarstwa austriackiego na podstawie ugody, która zapewniała odrębność państwa węgierskiego w stosunku do innych części monarchii habsburskiej. W dokumencie tym ustalono tzw. sprawy wspólne. Zaliczono do nich m.in. sprawy zagraniczne, zagadnienia dotyczące urzędzeń wojskowych, łącznie z marynarką wojenną, kwestie

²³ *Ibidem*, s. 188–189; J. Myszczyński, *Wpływ kolei żelaznych...*, s. 108.

²⁴ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 130; Prusy w dobie kształtowania się..., s. 672–676.

²⁵ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 130.

skarbowe całego państwa²⁶. Do załatwiania spraw wspólnych powołano tzw. delegację. Do delegacji parlamenty austriacki i węgierski wybierały corocznie po 60 członków, natomiast kraje koronne: Czechy – 10, Galicja – 7, pozostałe kraje od 1 do 4.

W grudniu 1867 r. austriacki parlament uchwalił ustawy zasadnicze zwane konstytucją grudniową. Konstytucja zapewniała wszystkim mieszkańcom państwa prawa i wolności obywatelskie. Stanowiła dowód liberalizacji w cesarstwie habsburskim. W 1907 r. wprowadzono powszechne, bezpośrednie, równe i tajne głosowanie w wyborach. Parlament w Cesarstwie Austro-Węgierskim, zwany Radą Państwa, dysponował niewielką władzą. Cesarz Franciszek Józef nie tylko panował, ale i rządził. Decydował osobiście o nominacjach na premiera i ministrów w Austrii. Rząd pozostawał u władzy, póki cieszył się jego zaufaniem. Władzę wykonawczą powierzono trzem ministerstwom: spraw zagranicznych, wojny i skarbu. Sojusz z Niemcami z 1879 r. oraz napływ kapitału niemieckiego coraz silniej uzależniały monarchię habsburską od Niemiec²⁷.

Poszczególne kraje koronne miały swoje sejmy krajowe. W Galicji funkcjonował Sejm Krajowy na podstawie dyplomu cesarskiego z 1860 r. i patentu z 1861 r. Od 1867 r. istniało liczne Koło Poselskie w austriackim parlamencie. Od 1896 r. wybierano do niego 78 posłów w Galicji, a od 1907 r. nawet 106 na 516 posłów ogółem.

Sejm krajowy składał się ze 161 posłów, z czego 12 zasiadało w nim z racji piastowanych stanowisk (byli to tzw. wiryliści), a 149 pochodziło z wyborów. Obowiązywał system kurialny. Cztery kurie reprezentowały poszczególne grupy interesów. Szczególnie uprzywilejowana była kuria wielkiej własności ziemskiej – 0,4% ogółu wyborców wybierało 44 posłów. Ustawy krajowe wymagały aprobaty cesarza. Do kompetencji parlamentu galicyjskiego należały: kwestie związane z ustrojem rolnym, rolnictwem i dziedzinami pokrewnymi, instytucjami publicznymi oraz całokształt ustawodawstwa gminnego i szkolnego. Sejm krajowy dzielił swoje kompetencje z Wydziałem Krajowym, który był organem przygotowawczym sejmu, wykonawczym oraz kontrolującym samorząd terytorialny²⁸.

²⁶ K. Koranyi, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 1976, s. 356.

²⁷ K. Koranyi, *Historia powszechna państwa...*, t. IV, s. 321–322.

²⁸ A. Chwalba, *Historia Polski, 1795–1918*, Kraków 2005, s. 496–497.

Na lata 1867–1914 przypada okres dualizmu w dziejach monarchii habsburskiej, tj. podziału państwa na dwie części – austriacką i węgierską. Wielonarodowe cesarstwo było terenem nieustannych konfliktów. Niemcy i Węgrzy byli narodami rządzącymi. Do narodów współrządzących zalicza się Polaków, Czechów, Włochów i Chorwatów. Mieli oni duży wpływ na sytuację we własnych krajach, a także na wiele spraw w całej monarchii. Natomiast Ukraińcy, Rumuni, Słoweńcy, Serbowie i Słowacy nie brali udziału w rządach²⁹.

Na Węgrzech, w Czechach i w Galicji Dużą rolę polityczną odgrywali posiadacze ziemscy. Przedstawiciele arystokracji zajmowali czołowe stanowiska w Cesarstwie Austro-Węgierskim. Burżuazja miała największe wpływy w Austrii i w Czechach³⁰.

Cesarz Franciszek Józef powoływał początkowo do rządu liberałów niemieckich, reprezentujących głównie wielką burżuazję. Za ich sprawą wprowadzono m.in. nadzór państwa nad całym szkolnictwem (z wyjątkiem nauczania religii), nowy kodeks karny, sądy przysięgłych i zniesiono tzw. prawa o lichwie. Po kryzysie ekonomicznym z 1873 r. i sprzeciwie liberałów wobec okupacji Bośni cesarz postawił na rządy konserwatystów. Premier, hrabia Edward Taaffe powołał rząd oparty na koalicja konserwatystów niemieckich, polskich i czeskich. Podstawę koalicji zwanej „żelaznym pierścieniem” stanowili wielcy właściciele ziemscy. Popierała ją też część drobnomieszczaństwa i bogaci chłopcy³¹.

W rządzie tym ministerstwo skarbu objął Polak, profesor ekonomii Uniwersytetu Krakowskiego, Julian Dunajewski. W ciągu dziesięciu lat urzędowania (1880–1891) uzdrowił finanse Austrii: zlikwidował chroniczny dotąd deficyt, osiągnął równowagę budżetową, a w niektórych latach – nawet nadwyżki. Sprawując tak skutecznie funkcję ministra skarbu zdobył wysoką polityczną pozycję w Cesarstwie Austro-Węgierskim. Po Dunajewskim tekę ministra skarbu piastowali również Polacy – Leon Biliński, Witold Korytkowski i Wacław Zalewski³².

Wpływ arystokracji polskiej na politykę Austrii osiągnął apogeum, kiedy prezesem rady ministrów został konserwatywny polityk galicyjski hrabia Kazimierz Badeni (1895–1897). Wówczas ministrem skarbu był L. Biliński,

²⁹ J. Pajewski, *Historia powszechna*, Warszawa 1994, s. 114.

³⁰ *Ibidem*, s. 115.

³¹ *Ibidem*, s. 116.

³² A. Chwalba, *Historia Polski...*, s. 498.

a ministrem spraw zagranicznych hrabia Agenor Gołuchowski (1895–1906). Rząd Badeniego dokonał zmiany ordynacji wyborczej, wprowadzając piątą kurię głosowania. Dzięki temu do parlamentu (w wyborach z 1897 r.) weszli pierwsi posłowie socjalistyczni³³.

Rozwój przemysłu i będące jego konsekwencją powiększenie się grupy proletariatu, zaowocowało powstaniem pierwszych organizacji robotniczych. W 1878 r. Czesi utworzyli partię socjaldemokratyczną, w 1888 r. zrobili to Austriacy, w 1890 r. Węgrzy, a w 1892 r. Polacy w Galicji. Postępowała radykalizacja społeczeństwa, zwłaszcza w części austriackiej, oraz nasiliły się tarcia narodowościowe. W tej sytuacji cesarz Franciszek Józef wyraził zgodę na nową ordynację wyborczą (1906 r.). W 1907 r. odbyły się wybory powszechne. Do parlamentu weszło 87 socjaldemokratów³⁴.

Kwestia społeczna w Cesarstwie Austro-Węgierskim była bardzo skomplikowana. Konflikt narodowościowy łączył się często ze społecznym. Pozycja polityczna i położenie materialne były biegunowo odmienne w przypadku szlachty polskiej i chłopów ukraińskich w Galicji Wschodniej, węgierskich właścicieli ziemskich i włościan rumuńskich czy słowackich w Siedmiogrodzie, niemieckich fabrykantów i robotników w Czechach. W Cesarstwie zdecydowanie większa część ludności zajmowała się rolnictwem. Uwłaszczenie chłopów przeprowadzono późno (1848 r.). W jego wyniku doszło do rozwarstwienia wsi. Obok nielicznej grupy zamożnych włościan pojawiła się wielka masa biedoty i bezrobotnych chłopów. Na znacznych obszarach monarchii jeszcze długo utrzymywały się pozostałości feudalne, m.in. w Galicji i w krajach bałkańskich. Na Węgrzech panowały półfeudalne stosunki. Szlachta dominowała w sejmie, biedni chłopcy nie mieli nic do powiedzenia. Większą część produkcji rolnej przeznaczano na eksport. Postęp industrializacji największy był w Austrii i Czechach. Ukształtowała się w tych krajach bogata warstwa burżuazji. W Galicji gospodarka przyspieszyła w latach 1900–1914, głównie dzięki rozwojowi drobnego przemysłu i wydobywaniu ropy naftowej. Negatywne skutki gospodarki monopolistycznej odczuli przede wszystkim drobna burżuazja i rzemieślnicy³⁵.

Konflikty narodowościowe i opóźniona industrializacja wpłynęły na powolne tempo wzrostu dochodu narodowego. W okresie 1870–1913 Austro-Węgry

³³ *Ibidem*; J. Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim, 1848–1918*, Warszawa 1996.

³⁴ K. Koranyi, *Historia powszechna państwa...*, t. IV, s. 322.

³⁵ J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 115.

spadły z 13 na 14 miejsce w światowym rankingu uwzględniającym PKB na mieszkańca (w 1913 r. – 2793 dolary o sile nabywczej z 1990 r.). Wskaźnik ten w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii był prawie dwukrotnie wyższy. Znaczne środki finansowe w cesarstwie pochłaniało utrzymanie armii i rozbudowanej administracji³⁶.

W sytuacji, kiedy pozycja polityczna i gospodarcza Austro-Węgier słabła, jednoczące się Niemcy stawały się pierwszym mocarstwem europejskim. Po zwycięstwie nad Francją (1870–1871) Rzesza uzyskała bogatą w surowce Alzację i część Lotaryngii oraz olbrzymią kontrybucję wojenną w wysokości pięciu miliardów franków w zlocie. Przemysłowcy niemieccy zakładali, przy poparciu państwa, przedsiębiorstwa o najwyższym standardzie technicznym³⁷.

Zjednoczenie Niemiec (18 stycznia 1871 r.) stanowiło dalszy, rewolucyjny postęp w stosunku do czasów, gdy Niemcy były rozbite na 33 państwa. Powstała wielka Rzesza jako państwo federalne. Na jej czele stanął król pruski, Wilhelm I, przyjmując tytuł cesarza niemieckiego³⁸.

Konstytucję Rzeszy uchwalił parlament (Reichstag) 16 kwietnia 1871 r. Przygotowując ją wzorowano się ściśle na konstytucji Związku Północnoniemieckiego, co zapewniało całkowitą przewagę Prusom. Rzesza stała się federacją 25 państw: czterech królestw, sześciu wielkich księstw, dwunastu księstw i trzech wolnych miast. Rządy poszczególnych państw były reprezentowane w Radzie Federalnej, dysponując liczbą głosów stosowną do swej wielkości. Rada Federalna miała łącznie z parlamentem władzę ustawodawczą. Parlament mógł być wcześniej rozwiązany na mocy uchwały Rady i przy zgodzie cesarza³⁹.

Parlament niemiecki miał ograniczone kompetencje. Nie decydował o nominacji kanclerza i sekretarza stanu (ministrów). Ustawy i budżet wymagały wspólnej uchwały Bundesratu i Reichstagu. Na mocy konstytucji wprowadzono w Niemczech powszechne głosowanie. W wyborach do parlamentu Rzeszy czynne prawo wyborcze mieli tylko mężczyźni po ukończeniu 25. roku życia, a bierne po 30. roku.

Polacy w zaborze pruskim mieli od 1848 r. stałą reprezentację w Landtagu (parlamencie regionalnym). W roku 1863 Koło Polskie liczyło 26 posłów.

³⁶ A. Maddison, *The World Economy, Millennial Perspective*, Paris 2002, s. 23–24.

³⁷ S. Pollard, C. Holmes, *Documents of European History*, t. II, London 1969, s. 75–86.

³⁸ J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, s. 230–231.

³⁹ K. Koranyi, *Historia powszechna państwa...*, t. IV, s. 315–316.

W 1889 r. liczba posłów spadła do 15. Rosła natomiast grupa parlamentarzystów polskich w Reichstagu – z 13 w 1871 r. do 20 w 1907 r. W sprawach dotyczących Polaków decydujące znaczenie miał pruski Landtag. Koło Polskie zajmowało stanowisko głównie w sprawach polskich, zwłaszcza gdy zaistniała potrzeba wyrażenia sprzeciwu wobec antypolskiego kursu rządu niemieckiego⁴⁰.

Cesarz niemiecki posiadał dużą władzę. Reprezentował Rzeszę na zewnątrz, sprawował naczelne dowództwo nad armią, mianował i zwalniał urzędników państwowych, zwoływał, odraczał i zamykał posiedzenia Rady Związku i parlamentu oraz ogłaszał ustawy⁴¹.

Szerokie uprawnienia skupiał w swoim ręku kanclerz Rzeszy, mianowany przez cesarza. Był on kierownikiem polityki wewnętrznej i zagranicznej, równocześnie zwierzchnikiem całej administracji państwowej. Kanclerz był odpowiedzialny wyłącznie przed cesarzem. Rzesza nie miała rządu odpowiedzialnego przed parlamentem⁴².

Prawie całą dziedzinę polityki wewnętrznej pozostawiono w kompetencji państw związkowych. Ustawy Rzeszy miały pierwszeństwo przed ustawami państw związkowych, co stwarzało możliwość rozszerzenia uprawnień władz centralnych. Dotyczyło to zwłaszcza skarbowości⁴³. Duży zakres władzy cesarza i kanclerza oraz liczna armia pruska zapewniły Prusom odgrywanie decydującej roli w Rzeszy.

Zjednoczone Niemcy, wzmocnione politycznie i gospodarczo po wygranej wojnie z Francją, miały dogodne warunki do dalszego rozwoju ekonomicznego. Sprzyjał im też nowy układ kształtujący się od 1870 r. – gospodarka monopolistyczna. Na jej podstawie Rzesza rozbuduje siłę militarną państwa i będzie parła do następnej wojny.

Na lata 1871–1890 przypada era rządów kanclerza Otto von Bismarcka. Rozbudował on armię i zdobył pierwsze dla Niemiec kolonie w Afryce. W polityce wewnętrznej podjął walkę z opozycją katolicką, tzw. Kulturkampf oraz z socjalistami (ustawy antysocjalistyczne), a w celu pozyskania klasy robotniczej przeprowadził reformy społeczne, m.in. dotyczące skrócenia dnia pracy. Cechował go bezwzględny stosunek do Polaków, co przejawiało się w „rugach pruskich”

⁴⁰ *Ibidem*, s. 316; A. Chwalba, *Historia Polski...*, s. 440–450.

⁴¹ K. Koranyi, *Historia powszechna państwa...*, t. IV, s. 315–316.

⁴² *Ibidem*, s. 316.

⁴³ J. Krasuski, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. IV, Warszawa 1967, s. 232.

i w utworzeniu Komisji Kolonizacyjnej. Zagadnienia powyższe zostaną rozwinięte w dalszej części opracowania.

Po zjednoczeniu nadal najsilniejszą warstwą społeczną w Niemczech byli junkrzy pruscy. Sprawowali oni kluczowe stanowiska w wojsku, dyplomacji, w administracji i na dworze cesarskim. Ich cechą charakterystyczną był skrajny konserwatyzm i militaryzm. Junkrzy wpłynęli na upowszechnienie światopoglądu wojskowego w życiu społecznym i politycznym kraju⁴⁴.

Burżuazja niemiecka stosunkowo późno uzyskała wpływ na politykę rządu. W przeciwieństwie do burżuazji francuskiej nie odsunęła warstwy szlacheckiej od władzy. Wybrała działalność gospodarczą i bogacenie się, opierając się na współpracy junkiersko-burżuazyjnej. Rozwój gospodarki monopolistycznej, ożywionej półmiliardowymi ratami francuskiego złota w latach 1871–1873, wpłynął na wzrost jej pozycji w państwie niemieckim⁴⁵.

W pierwszych latach istnienia Rzeszy dwa konflikty wstrząsnęły państwem i społeczeństwem: Kulturkampf i walka z socjaldemokracją. Kościół katolicki w protestanckich Prusach znajdował się w korzystniejszym położeniu niż Kościół katolicki w Bawarii.

Żądania Centrum (stronnictwa zwolenników katolicyzmu) uchwalenia podobnych swobód w całym cesarstwie dały Bismarckowi i liberałom asumpt do walki z katolicyzmem. Atak przeprowadzono dwoma torami: niemieckimi i pruskim. Parlament Rzeszy zatwierdził w 1871 r. ustawę, tzw. paragraf ambony, wprowadzając karę do dwóch lat twierdzy na duchownych, którzy występowali przeciw rządowi; w 1872 r. ustawę o usunięciu z Niemiec zakonu jezuitów i w 1875 r. ustawę dotyczącą obowiązkowych ślubów cywilnych. Z ustaw pruskich daleko idące skutki miało prawo o nadzorze szkolnym z 1872 r., na mocy którego proboszczom w Prusach – zarówno katolickim, jak i protestanckim – odebrano funkcję inspektorów szkolnych. W latach

⁴⁴ Oto jak ocenił postawę i działania junkrów wybitny polski socjolog Stefan Czarnowski: „Junkrowie pruscy, opanowawszy z dawna całą pruską biurokrację, wojsko i politykę, są póty pewni swego stanu posiadania póki obecna ordynacja wyborcza do sejmu nie będzie zdemokratyzowana. Dziś konserwatyści, reprezentujący właśnie specyficzne junkierskie interesy, trzęsą Sejmem. Oni to, wraz z nacjonalistami, tzw. stronnictwem narodowo-liberalnym, uchwalają wszystkie prawa przeciwpolskie”. „Tygodnik Polski” 1913, nr 29, cyt. za S. Czarnowski, *Dzieła*, t. V, Warszawa 1956, s. 41.

⁴⁵ *Prusy w dobie kształtowania się...*, s. 412–423.

1873–1875 parlament pruski uchwalił trzy ustawy antykościelne. Wprowadzały one obowiązkowe egzaminy państwowe dla księży (z filozofii i historii literatury niemieckiej) oraz prawo rządowego weta przy obsadzaniu stanowisk kościelnych⁴⁶.

Początkowo opór społeczności katolickiej był bardzo silny. Represje rządowe zrobiły jednak swoje i duchowieństwo w olbrzymiej większości zaakceptowało ustawodawstwo Kulturkampf. Po kilku latach społeczeństwo pogodziło się również z ograniczeniem pozycji Kościoła w państwie. Niektóre ustawy antykościelne z czasem uchylono, część z nich zachowano, m.in. utrzymano śluby cywilne i nadzór państwa nad szkołami. Na zaprzestanie walki z Kościołem wpłynęło w dużej mierze zerwanie sojuszu Bismarcka z narodowymi liberałami. Podjęcie nowej polityki gospodarczej, przyspieszenie industrializacji i zbrojeń, doprowadziło rząd do zbliżenia z konserwatystami.

Największe napięcia wywołał Kulturkampf w zaborze pruskim. Czynniki wyznaniowych splótł się tu z narodowym. Społeczeństwo polskie walczyło nie tylko o pozycję Kościoła katolickiego, ale także przeciwko germanizacji. W 1884 r. Prusacy utworzyli Niemiecki Związek Marchii Wschodniej, nazywany Hakatą (HKT) od nazwisk założycieli (Hansemana, Kennemana, Tiedemana). Hakata przystąpiła do walki z polskością, zajmowała się też gospodarczym wzmocnieniem żywiołu niemieckiego na ziemiach polskich⁴⁷.

Pod koniec Kulturkampf u nasilił się konflikt rządu z socjaldemokracją. Rosły szeregi socjalistów i związkowców. Władze państwowe i burżuazja obserwowały z niepokojem ten stan rzeczy. Na anomalie życia społecznego pierwsi zwrócili uwagę intelektualiści z kół uniwersyteckich. Był to tzw. socjalizm z katedry. Socjaliści z katedry domagali się reform społecznych i zerwania z liberalną zasadą nieinterwencji państwa. W 1875 r., na zjeździe w Gotha, doszło do zjednoczenia frakcji socjaldemokratycznej i utworzenia Socjalistycznej Partii Robotniczej Niemiec. Program jej opierał się na ideologii marksistowskiej. Socjaldemokracja niemiecka była świetnie zorganizowana, aparat jej obejmował całe państwo. W wyborach do sejmu w 1877 r. zajęła czwarte miejsce wśród ugrupowań politycznych⁴⁸.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 98–99; K. Koranyi, *Powszechna historia...*, s. 316–317.

⁴⁷ A. Chwalba, *Historia Polski...*, s. 446–450.

⁴⁸ J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 102; *Prusy w dobie...*, s. 672–680.

W tej sytuacji Bismarck uznał, że państwo jest zagrożone. Kanclerz obawiał się rewolucji i w związku z tym nie zawahał się podjąć radykalnych środków. W 1878 r. parlament uchwalił ustawę wyjątkową przeciwko socjalistom. Na mocy tej ustawy rozwiązano 332 organizacje robotnicze, 1500 działaczy skazano na karę więzienia, zakazano wydawania 1300 druków. Represje nie złamały jednak niemieckiej socjaldemokracji. Liczba posłów socjalistycznych w parlamencie wzrosła z 17 w 1881 r. do 35 w 1890 r. W 1890 r. uzyskali oni 1 427 000 głosów, a w 1912 r. 4 250 000 (jedną trzecią ogółu głosów)⁴⁹.

W łonie burżuazji doszło do przewartościowania poglądów w kwestii społecznej. Rząd i stronnictwa burżuazyjne oceniły negatywnie prawo przeciwko socjalistom. W 1890 r. parlament uchylił ustawę wyjątkową skierowaną na walkę z ruchem socjalistycznym. Bismarck planował odebranie praw wyborczych socjalistom, ale utracił poparcie nawet konserwatystów i zmuszony został do dymisji⁵⁰. Po odejściu „żelaznego” kanclerza z polityki odrodziły się związki zawodowe, zalegalizowane późno, bo w 1890 r. W 1913 r. zrzeszały trzy miliony członków.

Rząd i cesarz Wilhelm II, biorąc pod uwagę sytuację społeczno-polityczną kraju, opowiedzieli się za rozszerzeniem ustawodawstwa socjalnego. Następca Bismarcka, kanclerz Leo von Caprivi zrezygnował z polityki antysocjalistycznej i wyszedł naprzeciw postulatam robotników. Kolejno parlament uchwalił następujące ustawy: w 1883 r. ustawę o przymusowym ubezpieczeniu od choroby, w 1884 r. – od nieszczęśliwych wypadków, w 1888 r. – od starości i inwalidztwa, w 1889 r. – o wypoczynku niedzielnym, zakazie zatrudnienia w fabrykach dzieci do lat 13 i maksymalnym, 11-godzinnym dniu pracy dla kobiet⁵¹. Największe osiągnięcia na drodze reform socjalnych w Europie odnotowano właśnie w cesarstwie niemieckim. W przypadku Niemiec silna władza państwowa wykazywała się dużą racjonalnością.

W drugiej połowie XIX w. i na początku wieku XX, wzrosły znacząco dochody ludności. W okresie 1871–1919 przeciętne zarobki mieszkańców Rzeszy zwiększyły się przeszło dwukrotnie. Element drobnomieszczański, tj. rzemieślnicy, drobni kupcy i niżsi urzędnicy, miał zapewniony względny dobrobyt.

49 K. Koranyi, *Historia powszechna państwa...*, t. IV, s. 317–318.

50 J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 103.

51 *Ibidem*, s. 104.

Potwierdza to wzrost liczby płatników podatku dochodowego. W latach 1896–1914 powiększyła się o 56,2% najniższa kategoria płatników (roczny dochód od 900 do 3000 marek). Dobrze zarabiali majstrzy fabryczni i niezle robotnicy wykwalifikowani. Wysokie dochody osiągnęli wyżsi urzędnicy i kadra oficerska⁵². Najniższe zarobki były nieopodatkowane.

Szybko powiększała się ludność Rzeszy. W latach 1900–1905 notowano dwa miliony urodzeń rocznie. Obniżyła się wydatnie śmiertelność. Przeciętna długość życia wydłużyła się z 37 lat w latach siedemdziesiątych XIX w. do 50 lat w roku 1910. Ludność Niemiec zwiększyła się w tym czasie z 41 mln do 67,8 miliona w 1914 r. (doszło przy tym 1,5 mln z Alzacji i Lotaryngii)⁵³. Dynamiczny rozwój przemysłu w Niemczech doprowadził do zmiany struktury gospodarczej kraju. Nastąpił duży wzrost wytwórczości przemysłowej. W 1882 r. zatrudnionych w rolnictwie było 42,5% ludności, a w 1907 r. już tylko 28,6%⁵⁴.

W latach 1870–1913 Niemcy osiągnęły najwyższe tempo rozwoju przemysłowego w Europie (5,5-krotny wzrost). Przed wybuchem pierwszej wojny światowej stały się najpotężniejszym mocarstwem gospodarczym w Europie i największą potęgą militarną. Zbrojenia nakręcały koniunkturę i miały wpływ na wzrost dochodu narodowego. W omawianym okresie wzrósł on prawie dwukrotnie. W przeliczeniu PKB na mieszkańca Rzesza awansowała na 9. miejsce w świecie, wyprzedzając m.in. Argentynę, Danię, Francję i Szwecję⁵⁵.

W tej sytuacji znaczna część społeczeństwa niemieckiego popierała politykę nacjonalistyczną i imperialistyczną rządu, propagowaną głównie przez kancleża Capriviego.

⁵² W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 598.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 101.

⁵⁵ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 153–154.

Rozdział III

System władzy w Anglii

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. dokonał się dalszy postęp demokratyzacji życia politycznego w Wielkiej Brytanii. W pierwszej połowie XIX w. proces ten napotykał liczne przeszkody. Po wojnach napoleońskich kraj przeżywał poważne trudności wewnętrzne. Od 1814 r. do Wielkiej Brytanii zaczęło napływać tanie zboże z Ameryki Północnej i Rosji. Cena zboża na rynku brytyjskim spadła o przeszło połowę. Rząd torysowski Roberta Liverpoola, broniąc interesów właścicieli ziemskich, wprowadził cła zaporowe na import zboża. Jednocześnie rozpoczął się kryzys w przemyśle i pojawiło się duże bezrobocie. Ponadto rząd zredukował większą część niepotrzebnej już armii. Zwolnieni z wojska żołnierze poszukiwali pracy. Wszystkie te okoliczności doprowadziły do ostrych wystąpień antyrządowych i rozruchów w wielu miastach. Przeciwnicy władzy domagali się reformy parlamentu i zniesienia ceł na importowane zboże (chleb był wówczas podstawą wyżywienia)¹.

Władze, obawiając się eskalacji buntu zawiesiły prawa *Habeas Corpus*, które zakazywały więzić obywatela angielskiego dłużej niż dobę bez sądu i zabroniły masowych zebrań. Mimo tej decyzji w 1819 r. doszło do olbrzymiej demonstracji. Wojsko rozpendziło zgromadzonych, było wielu zabitych i rannych, w tym kobiety i dzieci.

W latach następnych, mimo tarć politycznych, rząd zdecydował się na kilka ustępstw korzystnych dla społeczeństwa, m.in. na zmniejszenie ceł ochronnych, złagodzenie prawa karnego, ułatwienie emigracji do kolonii. Poważniejsze zmiany ustrojowe dokonały się dopiero pod wpływem kryzysu gospodarczego w latach 1825–1829 oraz wydarzeń rewolucyjnych z 1830 r. we Francji i w Belgii².

Pod wpływem tych wydarzeń nowy wigowski rząd Karola Greya przeprowadził w 1832 r. pierwszą reformę parlamentarną. Reforma ta odebrała prawo udziału w wyborach do Izby Gmin przedstawicielom małych miasteczek. Uzyskane w ten sposób mandaty przyznano ludnym hrabstwom i większym

¹ M. Żywczyński, *Historia powszechna, 1789–1870*, Warszawa 1990, s. 296–298.

² *Ibidem*, s. 297–298.

miastom. W hrabstwach prawo wyborcze posiadali odtąd właściciele gruntu dającego dziesięć funtów czystego dochodu rocznie oraz dzierżawcy, którzy płacili czynsz ponad 50 funtów. W okręgach miejskich prawo wyborcze otrzymali właściciele nieruchomości przynoszących co najmniej dziesięć funtów dochodu rocznie. Po reformie liczba wyborców zwiększyła się z 1/30 do 1/20 ogółu ludności³.

Władzę w Anglii sprawowała burżuazja, z którą współrządziła arystokracja ziemiska. Należy zaznaczyć, że szlachta angielska nie miała takich uprzedzeń klasowych, jak szlachta w kontynentalnej Europie Zachodniej. Brytyjcy właściciele ziemscy żyli nie tylko z renty dzierżawnej, ale czerpali też dochody z handlu, przemysłu i bankowości. Reforma wyborcza z 1832 r. złamała przewagę oligarchii arystokratycznej w parlamencie. Jednym z jej następstw było przekształcenie się ugrupowań torysów i wigów w stronnictwa polityczne.

Na bazie dawnych stronnictw wyłoniły się w Anglii partie polityczne i związki zawodowe. W 1834 r. powstała Partia Konserwatywna (Party Konserwatyw), będąca kontynuatorką stronnictwa torysów (zaplecze arystokratyczno-ziemiańskie). Zwiększyła swe wpływy dążąc do obrony interesów związanych z przemysłem i handlem. Jej podstawowe cele programowe były następujące: obrona tradycyjnych wartości w życiu społecznym oraz pozycji monarchii i Kościoła anglikańskiego; stopniowe wprowadzanie ograniczonych reform politycznych i społecznych⁴.

W połowie XIX w., wykorzystując zaplecze społeczne wigów, ukształtowała się Partia Liberalna (Liberal Party). Duży wpływ na jej powstanie miało wejście do parlamentu liberałów z warstw średnich. Partia Liberalna reprezentowała interesy ekonomiczne części arystokracji i wielkich właścicieli ziemskich oraz burżuazji związanej z rozwojem przemysłu. W przeciwieństwie do Partii Konserwatywnej była bardziej wrażliwa na problemy społeczne, opowiadała się za wolnym handlem, stopniowym rozszerzeniem prawa wyborczego, równouprawnieniem religii oraz swobodą wypowiedzi⁵. W 1881 r. powstała Federacja Demokratyczna, przekształcona trzy lata później w Federację Socjaldemokratyczną. Była to próba rozwiązania kwestii społecznej ze strony kół

³ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. IV, Warszawa 1967, s. 276.

⁴ A. Palmer, *The Penguin Dictionary of Twentieth – Century History, 1900–1989*, London 1963, s. 107.

⁵ *Ibidem*, s. 252.

intelektualnych. Program Federacji zmierzał do ustanowienia ośmiogodzinnego dnia pracy, nacjonalizacji banków i kolei, przyjęcia progresywnego podatku dochodowego⁶.

W 1900 r. utworzono w Wielkiej Brytanii Partię Pracy (Labour Party), będącą federacją związków zawodowych i organizacji socjalistycznych. Partia Pracy podjęła energiczne działania mające na celu wprowadzenie do parlamentu przedstawicieli robotników i radykalnej inteligencji. Z czasem stała się drugą siłą w parlamencie, zastępując na trwałe Partię Liberalną. Inicjowała i popierała reformy socjalne⁷.

Działalność partii radykalnych wpłynęła na aktywizację ruchu związkowego. W Anglii w latach 1858–1867 powstały liczne związki zawodowe, *trade-unions*. W końcu wieku XIX organizuje się nowy unionizm, który zrzesza przede wszystkim robotników najgorzej zarabiających. W 1890 r. związki zawodowe w Anglii liczyły ponad 200 tys. członków. W 1898 r. utworzono Powszechną Federację Związków Zawodowych⁸.

Inspirowani przez działaczy związkowych robotnicy niewykwalifikowani i bezrobotni wzniesli liczne strajki (1888–1889). Położenie tych grup w końcu XIX w. było często rozpaczliwe. Ponad 30% mieszkańców Londynu nie miało zapewnionego minimum egzystencji.

Wybory parlamentarne w styczniu 1906 r. przyniosły wielkie zwycięstwo liberałów i bardzo dobry wynik Partii Pracy (wprowadziła do Izby Gmin 29 posłów). Rząd liberalny skupił się na rozwiązaniu nabrzmiałej kwestii społecznej. Został uchwalony pakiet praw socjalnych. W 1906 r. zniesiono dotychczasową odpowiedzialność finansową związków zawodowych za straty, które przedsiębiorca mógł ponieść z powodu strajku kierowanego przez związek. W 1908 r. wprowadzono 8-godzinny dzień pracy w górnictwie. W 1909 r. ustalono minimalną płacę dla kobiet w niektórych działach przemysłu. Ponadto wprowadzono emerytury robotnicze w wysokości pięciu szylingów tygodniowo dla osób ubogich, które ukończyły 70 lat. W 1911 r. przyjęto ustawę o państwowym ubezpieczeniu zdrowotnym⁹.

6 J. Pajewski, *Historia powszechna, 1871–1918*, Warszawa 1994, s. 124.

7 *Ibidem*, s. 261; A. Palmer, *The Penguin Dictionary...*, s. 242–243.

8 J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 125; A. Palmer, *The Penguin Dictionary...*, s. 391–392.

9 J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 261.

W drugiej połowie XIX w. zarówno liberałowie, jak i konserwatyści wykazywali duże zrozumienie dla konieczności przeprowadzenia reform ustrojowych i gospodarczo-społecznych. Różnili się już nie tyle w kwestii zasad i programów, ile raczej taktyką w swej działalności. Najbardziej zaangażowani w tej sprawie byli trzej wybitni mężowie stanu: Benjamin Disraeli (konserwatysta), William Gladstone (liberał) i David Lloyd George (liberał).

B. Disraeli, człowiek o szerokich horyzontach i zręczny polityk, będąc premierem przeprowadził w 1867 r. drugą reformę parlamentarną. Uznał, iż wobec szybkiego rozwoju gospodarczego i rosnącego dochodu narodowego oraz wzrostu świadomości społeczeństwa angielskiego, dotychczasowy system wyborczy, oparty na wysokim cenzusie majątkowym, jest nie do utrzymania.

W wyniku reformy z 1867 r. obniżony cenzus majątkowy wyborców spowodował, że prawo głosu uzyskali drobnomieszcianie i część najlepiej sytuowanych robotników. Dzięki temu liczba wyborców wzrosła w hrabstwach o 50%, a w miastach o 200–300%¹⁰.

W latach 1874–1880, pełniąc ponownie funkcję premiera, Disraeli skoncentrował się na reformach społecznych. Najważniejsze dotyczyły zmian w ustawodawstwie pracy, rozszerzenia praw robotników, ochrony zdrowia oraz rozwoju budownictwa w dzielnicach robotniczych. Wtedy przeszła ustawa zakazująca zarobkowego zatrudnienia dzieci w wieku od 10 do 14 lat bez świadectwa szkoły podstawowej. Ubodzy rodzice, którzy nie byli w stanie płacić za naukę, uzyskali prawo do opłat administracyjnych (*Ustawa o ubogich*). Z kolei ustawa o prawach pracowniczych zezwalała robotnikom na zrzeszanie się i ułatwiała organizowanie strajków bądź pikiet. Ustawa *O domach mieszkalnych rzemieślników* uruchomiła proces zastępowania ruder i nędznych chałup budownictwem na wysokim poziomie. Zadbano także o zdrowie publiczne, zapewniając odpowiednie standardy sanitarne i higieniczne. Ustawa dotycząca sprzedaży żywności zakazywała obrotu artykułami, które zawierały składniki szkodliwe dla zdrowia¹¹.

¹⁰ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 278–279. W miastach prawa wyborcze uzyskali właściciele i dzierżawcy domów, którzy płacili czynsz co najmniej w wysokości dziesięciu funtów rocznie; na wsi właściciele gruntów z dochodem co najmniej pięciu funtów rocznie oraz wszyscy mieszkańcy płacący podatki gminne od 12 funtów w górę (J.Z. Kędzierski, *Dzieje Anglii 1485–1939*, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 229).

¹¹ J.Z. Kędzierski, *Dzieje Anglii...*, s. 234 i 250.

Wybitnym reformatorem był również Gladstone. Jego dziełem była trzecia reforma parlamentarna (1884 r.). Obniżyła ona jeszcze bardziej cenzus majątkowy i przyznała prawo wyborcze wszystkim mężczyznom mieszkającym w domach, płacącym czynsz w wysokości co najmniej dziesięciu funtów rocznie. Reforma ta zerwała z dotychczasową zasadą, w myśl której prawo wyborcze było przywilejem hrabstwa lub miasta i wprowadziła zasady tworzenia równych okręgów mandatowych, przyznając mieszkańcom prawo głosu. Spowodowało to wyraźny wzrost liczby uprawnionych do głosowania. Na siedem milionów dorosłych mężczyzn żyjących wówczas w Anglii czynne prawo wyborcze uzyskało pięć milionów¹².

Dzięki tej zmianie zwiększyły się wpływy przedstawicieli robotników w parlamencie. W 1893 r. do Izby Gmin weszło 15 robotników, a 1906 r. – aż 50. Kobiety nie uzyskały wówczas praw wyborczych, dopiero w 1918 r. przyznano im czynne prawo wyborcze¹³.

W. Gladstone, będąc premierem, przeforsował w parlamencie wiele ważnych reform gospodarczo-społecznych. Rewolucja przemysłowa, a w jej następstwie rozwój gospodarki rynkowej wymusił zmiany w administracji centralnej i lokalnej. Służba państwowa wymagała w nowych warunkach specjalizacji, fachowości i wydajności. W roku 1870 Gladstone wprowadził egzamin dla wszystkich ubiegających się o posady państwowe. Szkolono urzędników nie tylko w zakresie fachowej wiedzy, ale nacisk położono także na traktowanie obywateli podmiotowo. Urzędnik miał dołożyć wszelkich starań, aby pomóc petentowi w załatwieniu sprawy, tym bardziej gdy była ona trudna. W podobnym duchu dokonano zmian w administracji samorządowej. Pieczę nad nią sprawował Urząd do Spraw Samorządu (1871 r.). Władza lokalna została przejęta przez wybieralne rady hrabstw. Wcześniej w administracji lokalnej głos decydujący mieli sędziowie pokoju. Reformy w sądownictwie znosiły odrębność sądów centralnych, a ustanowiony Sąd Apelacyjny stał się instancją odwoławczą i kasacyjną¹⁴.

Rewolucyjne reformy upowszechniły edukację szkolną. W 1880 r., za premiera Gladstone'a, wprowadzono przymus nauki w szkołach podstawowych.

¹² K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 212; J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 123.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ J.Z. Kędzierski, *Dzieje Anglii...*, s. 239; K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 312–313.

Szkoły te utrzymywały się z funduszków samorządowych. Dotychczas funkcjonowało szkolnictwo prywatne, z rosnącą pomocą państwa i samorządów. W okresie 1870–1890 liczba dzieci uczęszczających do szkół podstawowych wzrosła prawie czterokrotnie¹⁵.

Ambitne reformy socjalne Gladstone'a miały również na uwadze dbałość o zdrowie i odpoczynek robotników. W 1871 r. z trzech instytucji: rady „Prawa Ubogich”, departamentu samorządu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i departamentu medycznego przy Radzie Królewskiej utworzono jedną, z której powstało później Ministerstwo Zdrowia. Anglia, jak niewiele państw na świecie, miała mało świąt państwowych (tylko trzy). Parlament uznał za uzasadnioną potrzebę odpoczynku dla urzędników bankowych, możliwość sprawdzania ksiąg bankowych i uchwalił cztery dni wolne w roku. Zamknięte banki uniemożliwiały prowadzenie biznesu i szybko wolne dni „bankowe” stały się powszechne¹⁶.

Reformy socjalne kontynuował minister skarbu Lloyd George. W 1908 r. przeforsował w parlamencie wprowadzenie państwowych rent starczych. Na osobę, która ukończyła 70 lat przeznaczono pięć szylingów tygodniowo. Dysponujący dochodami (z różnych źródeł) powyżej dziesięciu szylingów tygodniowo nie byli uprawnieni do pobierania renty. Zasiłek z tytułu ubezpieczenia otrzymywali niezdolni do pracy z powodu choroby, macierzyństwa lub w efekcie bezrobocia¹⁷.

Reformy socjalne oraz wyścig zbrojeń morskich z Niemcami wymagały zwiększenia wydatków budżetowych. Kanclerz skarbu państwa Lloyd George, przedstawiciel lewego skrzydła liberałów, jesienią 1909 r. przedłożył parlamentowi projekt budżetu, który zdecydowanie różnił się od poprzednich ustaw budżetowych. Opierał się bowiem na nowym systemie podatkowym. Płatnicy

¹⁵ J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 127; J.Z. Kędziński, *Dzieje Anglii...*, s. 233–234.

¹⁶ J.Z. Kędziński, *Dzieje Anglii...*, s. 244.

¹⁷ Na fundusze ubezpieczeniowe mężczyźni płacili 4 pensy tygodniowo, kobiety 3 pensy. Pracodawca przekazywał 3 pensy, państwo 2 pensy. Zasiłki tygodniowe wynosiły 10 szylingów dla mężczyzny, 7 dla kobiety. Dodatek macierzyński wypłacano jednorazowo w wysokości 30 szylingów. Opieka lekarska, w tym szpitale i sanatoria, miała być bezpłatna. Na fundusz na wypadek bezrobocia pracownik przekazywał 2 szylingi tygodniowo, pracodawca 5 szylingów, państwo jedną trzecią całej kwoty funduszu. Zasiłek ustalono na 7 szylingów tygodniowo i nie mógł być wypłacany dłużej niż 15 tygodni w roku (*ibidem*, s. 391).

najniżej opodatkowani otrzymali zniżki (700 tys. osób), ulgi związane były z posiadaniem dzieci. Podwyższono natomiast stawki podatku dochodowego i spadkowego, wprowadzając zarazem progresję. Nowy system odczuli najbardziej wielcy właściciele ziemscy. Duża część zamożniejszych wyborców odwróciła się od liberałów, którzy stracili sporo mandatów. Ustawa przeszła dzięki wsparciu, jakiego liberałom udzieliła Partia Pracy i posłowie irlandzcy¹⁸. Nawarstwiające się problemy finansowe doprowadziły do sporu Izby Gmin z Izłą Lordów z powodu odrzucenia przez tę ostatnią ustawy skarbowej. W 1911 r. Izba Gmin podjęła decyzję, która pozwalała przedłożyć królowi ustawę do podpisu, nawet bez akceptacji Izby Lordów. Było to poważne ograniczenie kompetencji Izby Wyższej¹⁹.

W omawianym okresie, obok kwestii robotniczej, poważnych trudności przysparzał władzom brytyjskim problem irlandzki. Irlandczycy musieli znosić ucisk społeczny (angielscy właściciele ziemscy), polityczny (surowe rządy angielskie) i religijny (upośledzenie prawne katolickich chłopów). Podjęli oni walkę, która przyniosła im dość korzystną reformę rolną. Nie udało się jednak rozwiązać unii z Wielką Brytanią. W wyborach do parlamentu angielskiego w 1886 r. do Izby Gmin weszła zwarta grupa Irlandczyków. Posłowie irlandzcy stali się przysłowiowym języczkiem u wagi, mając głos rozstrzygający w wielu ważnych sprawach. Kwestia irlandzka zaostrzyła się na początku XX w. Ruch niepodległościowy dążył do autonomii Irlandii. Nie udało się jej jednak uzyskać przed wybuchem pierwszej wojny światowej²⁰.

Pokój, bezpieczeństwo i dobrobyt charakteryzowały Wielką Brytanię w wieku XIX. Z wyjątkiem wojny krymskiej (1853–1856) Anglicy powstrzymywali się od udziału w zmaganiach państw kontynentalnych.

W XIX w. Anglia uzyskała zdecydowaną przewagę nad innymi państwami kapitalistycznymi, stała się pierwszym mocarstwem gospodarczym świata. Kraj bogacił się głównie z handlu, zwłaszcza zagranicznego, dochodów przynoszonych przez flotę handlową, inwestycji zagranicznych (do 1875 r. Anglicy zainwestowali za granicą około pół miliarda funtów szterlingów) oraz zysków z międzynarodowych banków i towarzystw ubezpieczeniowych. Dochody

¹⁸ *Ibidem*, s. 383.

¹⁹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 313–314.

²⁰ T.A. Jackson, *Walka Irlandii o wolność*, Warszawa 1955; S. Grzybowski, *Historia Irlandii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.

z eksploatacji imperium kolonialnego stanowiły dodatkowe, ale nie najważniejsze, źródło wpływów²¹.

Demokratyzacja władzy wpłynęła pozytywnie na redystrybucję dochodu narodowego. W latach 1820–1870 Wielka Brytania wyprzedzała zdecydowanie wszystkie kraje europejskie w wysokości PKB na mieszkańca. W tym okresie wzrósł on z 1756 do 3263 dol. (dolar w sile nabywczej z 1990 r.). Jedynie Irlandia po kryzysie w 1846 r. przeżywała ciężkie chwile (aż do 1869 r.), w trudnym położeniu znaleźli się zwłaszcza właściciele ziemscy i chłopci²².

W latach 1870–1913 Wielka Brytania traciła stopniowo pozycję lidera w dziedzinie produkcji przemysłowej. Jej udział w światowej wytwórczości przemysłowej spadł z około 32% w 1870 r. do 14% w 1913 r. Była ciągle mocarstwem gospodarczym, ale wyprzedzały ją Stany Zjednoczone (36% światowej produkcji w 1913 r.) i Niemcy (prawie 16%). Wielka Brytania pozostawała nadal największą potęgą handlową (15% udział w handlu światowym) i finansową świata. Utworzyła gigantyczne imperium kolonialne. W 1914 r. 59% kolonii przypadało Wielkiej Brytanii. Dochody z kolonii zasilają finanse państwa i podnosiły dobrobyt obywateli. W XIX wieku 18 mln Anglików opuściło Wyspy Brytyjskie, niosąc postęp gospodarczy i cywilizacyjny w posiadłościach zamorskich. Należy jednak wyraźnie powiedzieć, że rozwój gospodarki angielskiej i wysoką stopę życiową Anglicy osiągnęli dzięki systemowi rynkowemu, który stworzyli na Wyspach Brytyjskich²³.

Znaczący wpływ na politykę wewnętrzną i zagraniczną kraju wywarła królowa Wiktorja (1819–1901). Mimo ustalonego systemu gabinetowego królowa nie ograniczała się jedynie tylko do „panowania”, ale miała też duży udział w rządzeniu krajem i wielkim imperium. Jej głównym doradcą był wybitny polityk Benjamin Disraeli²⁴.

W okresie 1870–1913 PKB Wielkiej Brytanii powiększył się prawie dwukrotnie. W przeliczeniu na mieszkańca kraj ten plasował się w 1913 r. na czwartym miejscu w świecie z dochodem 5032 dolary (siła nabywcza dolara z 1990 r.). Główni beneficjenci wzrostu PKB to wielka burżuazja oraz

²¹ A. Lubbe, *Imperium europejskie? Ekspansja Europy a powstanie gospodarki światowej*, Warszawa 1982, s. 57–59.

²² A. Maddison, *Monitoring the World Economy, 1820–1992*, Paris 2000, s. 23–24.

²³ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 142 i 145; J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 134.

²⁴ G.M. Trevelyan, *Historia społeczna Anglii. Od Chaucera do Wiktorii*, Warszawa 1961.

właściciele i pracownicy banków oraz dużych spółek. Regres przeżywali przedsiębiorcy familijni i posiadacze ziemscy. Stopa życiowa robotnika angielskiego była wyższa niż robotnika na kontynencie. Jednak w pierwszej dekadzie XX w. wzrost cen spowodował spadek płac realnych. Wywołało to falę strajków w latach 1910–1912²⁵.

Wielka Brytania utraciła wprawdzie status pierwszego mocarstwa w świecie, ale w omawianym okresie (XIX i początek XX w.), kraj ten uczynił dalszy postęp w zakresie rozwoju gospodarczego i poprawy stopy życiowej ogółu społeczeństwa. Postęp ów dokonał się głównie dzięki aktywności sektora prywatnego. Jak wyliczył Thomas Piketty, majątek publiczny kreował przeciętnie w ostatnich stuleciach 50% dochodu narodowego netto, natomiast majątki prywatne w Wielkiej Brytanii zapewniły przyrost dochodu na poziomie 700–800%²⁶.

Praca ludzka, zwłaszcza kwalifikowana, stawała się głównym czynnikiem kształtującym dochód narodowy. W wieku XIX w Wielkiej Brytanii dochody z kapitału (czynsze, zyski, dywidendy, odsetki) stanowiły około 40%, a z pracy najemnej i nienajemnej – około 60%. W okresie 1910–1950 dochody z kapitału spadły do około 30%, a z pracy sięgnęły blisko 70%²⁷.

Ważną rolę w rozwoju gospodarki rynkowej odegrała wolna konkurencja. Wpływała na obniżanie cen, poprawę jakości towarów i lepszą obsługę klientów. W Londynie już od XVII w. przedsiębiorstwa handlu detalicznego opierały działalność na tej racjonalnej zasadzie²⁸.

Praca była główną domeną działalności robotników i chłopów. W związku z tym przyjrzyjmy się bliżej ich aktywności w tym zakresie oraz warunkom w jakich żyli. Po przewrocie przemysłowym płace robocze nominalnie wzrosły, ale z powodu podwyżek cen żywności płace realne uległy zmniejszeniu.

²⁵ A. Maddison, *Monitoring the World...*, s. 23 – 24; J. Z. Kędziński, *Dzieje Anglii...*, s. 376–377.

²⁶ J. Piketty, *Kapitał w XXI w.*, Warszawa 2015, s. 156–157.

²⁷ *Ibidem*, s. 247.

²⁸ Kupcy londyńscy prowadzili między sobą walkę konkurencyjną i poświęcali wiele uwagi stosowaniu metod przyciągających klientów. Ich racjonalne postępowanie prowadziło do oszczędności, doskonalenia rachunkowości oraz zwiększania ilości przeznaczonych na sprzedaż towarów. Ten racjonalizm gospodarczy był całkowicie sprzeczny z dawną etyką ekonomiczną (J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. II, Warszawa 1961, s. 419).

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. zarobki robotników stopniowo rosły. Po drugiej reformie parlamentarnej (1867 r.) do Izby Gmin weszli przedstawiciele robotników i drobnomieszczaństwa, co umożliwiło skuteczną walkę o wyższe płace i lepsze warunki pracy. Od tego czasu parlamentarzyści świata pracy, wspomagani przez strajkujących robotników, wywalczyli skrócenie dnia pracy i podwyżki płac. Pierwsze zwycięstwa nastąpiły w latach siedemdziesiątych, a następne w okresie 1911–1912²⁹. Osiągnięciem była też ustawa zakazująca zatrudniania dzieci, które nie ukończyły szkoły podstawowej³⁰. Duży postęp osiągnięto w dziedzinie kultury oraz powszechnej edukacji zawodowej i uniwersyteckiej. Zadbano również o zdrowie i warunki mieszkaniowe robotników.

Udział w tych przemianach miały związki zawodowe, różnego rodzaju stowarzyszenia i ruch robotniczy. Władze angielskie wyraziły formalną zgodę na tworzenie zrzeszeń pracowniczych już w latach trzydziestych XIX w. W rzeczywistości nie podjęły one jednak konkretnej działalności aż do połowy XIX w.³¹ Brytyjskie związki zawodowe zabiegały przede wszystkim o interesy pracownicze i zdecydowanie odżegnywały się od polityki i walki klasowej. Przywódcy i władze związkowe strzegli wartości konserwatywnych i wiktoriańskich ideałów pracy, byli nastawieni mediacyjnie i często niechętni strajkom. Dużą skuteczność strajkową umożliwiały zasobne kasy związkowe. Składki związkowe były bardzo wysokie. Długotrwałe strajki pochłaniały ogromne kwoty finansowe. W 1911 r. strajk pracowników w Anglii północno-wschodniej (trwał 14 tyg.) kosztował związek 900 tys. funtów, strajk tkaczy w 1912 r. – 1,25 mln

²⁹ Najpierw długi, 5-miesięczny strajk mechaników w południowo-wschodniej Anglii o 9-godzinny dzień pracy zakończył się zwycięstwem. Pod wpływem sukcesu strajkujących mechaników fala strajków ogarnęła większą część Wielkiej Brytanii. W południowej Walii górnicy uzyskali 10% podwyżki płac. W latach 1911–1912 strajkowali marynarze, stoczniowcy, dokerzy, górnicy, kolejarze i tkacze. Wojsko strzelało do robotników, ale w poszczególnych branżach podniesiono płace robocze (J.Z. Kędziński, *Dzieje Anglii...*, s. 376–377).

³⁰ W XVIII w. dzieci mające 6–7 lat pracowały w fabrykach. Najbardziej wyzyskiwane były dzieci z gminnych zakładów opiekuńczych. W połowie XIX w. dzieciom (8–13 lat) skrócono czas pracy z 8 do 6 i pół godziny (J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza...*, s. 467 i 472).

³¹ R. Cameron, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 1993, s. 231–232.

funtów³². Dysponowanie tak znacznymi finansami świadczy o wzroście możliwości klasy robotniczej, zwłaszcza robotników wykwalifikowanych.

W dużo gorszym położeniu znajdowało się rolnictwo (farmerzy). Akcja ogradzania zachwiała pozycję gospodarstw farmerskich. Następnie napływ taniego zboża, głównie amerykańskiego, obniżył opłacalność produkcji rolnej. System oparty na dzierżawach uniemożliwił wykształcenie się samodzielnej klasy chłopskiej. Jego podstawą stał się robotnik rolny. W latach siedemdziesiątych rolnik produkował dwa razy więcej niż przedtem, ale cena pszenicy spadła z 56 szylingów i 9 pensów w 1877 r. do 31 szylingów w 1886 r. Robotnik rolny zarabiał o 50% mniej niż w innych rozwiniętych krajach Europy Zachodniej. Robotnicy rolni uzyskali prawa wyborcze dopiero w 1884 r.³³

³² J.Z. Kędzierski, *Dzieje Anglii...*, s. 342–343, 347, 371 i 374.

³³ *Ibidem*, s. 348–349, 350–351, 353.

Rozdział IV

Zmienne losy demokracji francuskiej

W kilka lata po rewolucji burżuazyjnej władzę we Francji przejął Dyrektoriat, a następnie Napoleon Bonaparte, który w 1804 r. koronował się na cesarza Francuzów. Mimo że pełnił władzę absolutną utrwalił podstawowe zasady rewolucji burżuazyjnej. W podbitych krajach wprowadził głębokie zmiany ustrojowe. Na obszarze Włoch utworzył demokratyczne Republikę Liguryjską, Republikę Cispadańską i Republikę Cisalpińską. Wpłynął również na demokratyzację ustroju w Szwajcarii i zapoczątkował przemiany kapitalistyczne w Prusach i Księstwie Warszawskim¹.

Napoleon wprowadzał konstytucje na wzór francuskiej we Włoszech, w Westfalii, Bawarii, Neapolu, Hiszpanii i w Księstwie Warszawskim. To samo dotyczyło też kodeksu cywilnego zwanego Kodeksem Napoleona, który utrzymał się w wielu krajach jeszcze długo po jego upadku. W całej prawie napoleońskiej Europie utrwalono francuski model państwa oparty na równości wszystkich wobec prawa. Znoszono prawa i przywileje feudalne oraz korporacje cechowe. Burżuazja uzyskała możliwość awansu politycznego i ekonomicznego².

W latach 1815–1848 do władzy we Francji powróciła dynastia Burbonów. W kraju pogłębił się podział społeczeństwa na dwa wrogie sobie obozy: monarchistyczno-klerykałny i liberalno-rewolucyjny. Król Ludwik XVIII, obawiając się wstrząsów rewolucyjnych, nie powrócił do *ancien régime*'u. Jego następca, Karol X, był przeciwnikiem konstytucji i uznał za konieczne walkę z liberalizmem, oparcie się na arystokracji i Kościele. Rządy Karola X ostatecznie zraziły burżuazję do Burbonów, co przyczyniło się do radykalizowania francuskiej opozycji liberalnej. W walce politycznej nie brały udziału niższe warstwy społeczeństwa. Chłopi akceptowali porządek monarchistyczny, gdyż republika kojarzyła im się z terrorem i rekwizycjami. Położenie materialne robotników, uzależnione od przedsiębiorców, było zawycząj ciężkie³.

1 M. Żywczyński, *Historia powszechna, 1789–1870*, Warszawa 1990, s. 116–118.

2 R. Price, *Historia Francji*, Poznań 2001, s. 148–150.

3 M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 258–260.

W 1846 r. Francja weszła w fazę groźnego kryzysu wewnętrznego, spowodowanego nadprodukcją i nieurodzajem w 1846/1847 r. Przymusowe bankructwa manufaktur i fabryk zachwiały pozycją burżuazji finansowej. Pojawiło się bezrobocie, rosły ceny żywności. Niedostatek najbardziej odczuli drobnomieszczanie i robotnicy. Tymczasem rząd nie podejmował żadnych środków zaradczych⁴.

Dnia 22 lutego 1848 r. rozpoczęły się manifestacje antyrządowe (brały w nich udział robotnicy, rzemieślnicy, studenci). Dwa dni później doszło do walk z wojskiem. Ludwik Filip abdykował. Powstańcy utworzyli rząd prowizoryczny, w którego skład weszli republikanie, jeden socjalista i jeden robotnik. Rząd proklamował republikę, przyjął zasadę powszechnego głosowania, zniósł karę śmierci i niewolnictwo w koloniach oraz ogłosił wolność prasy i zgromadzeń⁵.

W kwietniu odbyły się pierwsze w historii Francji demokratyczne wybory. Wielkie zwycięstwo odniosła burżuazja, do parlamentu weszło tylko kilku socjalistów. Robotnicy w czerwcu wzniesli powstanie, ale osamotnieni, ponieśli druzgocącą klęskę. Liberalna burżuazja, po krwawej masakrze robotników paryskich, ostatecznie zerwała z ruchem robotniczym. W obawie przed żądaniami ludu, jej przedstawiciele aprobowali nawet dyktaturę wojskową. Wielka burżuazja wspierała monarchię, a drobnomieszczanie starali się strzec praw narodu⁶.

W listopadzie 1848 r. uchwalono nową konstytucję. Lęk przed rewolucją oraz niechęć do powrotu monarchii wpłynęły na decyzję dotyczącą ukonstytuowania silnej władzy ustawodawczej. Utworzono jedną izbę prawodawczą. Wprowadzono powszechne głosowanie, licząc na pozyskanie konserwatywnych chłopów. Prezydentem został wybrany, w grudniu 1848 r., Ludwik Napoleon Bonaparte⁷. W październiku 1852 r., w wyniku plebiscytu, został ogłoszony cesarzem Francji. Napoleon III wybór zawdzięczał masom chłopskim i większości burżuazji. Widziano z nim władcę, który zapewni Francji spokój wewnętrzny i nie dopuści do rewolucji socjalnej. Ruch rewolucyjny znalazł więc swój finał w postaci monarchii absolutnej. Dyktatorskie rządy Napoleona III

⁴ *Ibidem*, s. 367.

⁵ *Ibidem*, s. 368.

⁶ P. Miquel, *Histoire de la France*, t. II, Paris 1976, s. 23.

⁷ *Ibidem*, s. 24.

po 1860 r. spotkały się silną opozycją i zmusiły go do pewnych ustępstw liberalno-parlamentarnych⁸.

Demokratyzacja ustroju wpłynęła korzystnie na rozwój gospodarki rynkowej (kapitalistycznej) we Francji. W latach sześćdziesiątych XIX w. wzrosło tempo produkcji przemysłowej i wynosiło 3,5% rocznie; dla porównania do 1830 r. było to około 2% rocznie. W tym okresie produkcja wyrobów *per capita* dorównała, a w niektórych latach przewyższała wskaźniki dotyczące Anglii⁹.

Dochód na jednego mieszkańca i cały cykl rozwoju gospodarczego zależał w znacznej mierze od warunków produkcji rolnej. Rolnictwo zapewniało ludności żywność, a przemysłowi niektóre surowce. Największe osiągnięcia odnotowano w hodowli zwierząt gospodarskich. We wszystkich podstawowych rodzajach hodowli Francja zajmowała pierwsze miejsce w Europie.

Dochód narodowy Francji w przeliczeniu na jednego mieszkańca rósł powoli, zgodnie z przyrostem gospodarczym. W latach 1825–1834 na mieszkańca przypadało rocznie 325,6 franków, a w okresie 1865–1874 602 franki¹⁰. W 1870 r. Francja znalazła się na dziesiątym miejscu w świecie pod względem PKB na jednego mieszkańca, osiągając wskaźnik 1858 dolarów (siła nabywcza z 1990 r.). Francję wyprzedzały w Europie: Wielka Brytania, Holandia, Belgia, Szwajcaria, Dania i Niemcy¹¹.

W XIX w., zwłaszcza w jego drugiej połowie, ścierały się ze sobą różne prądy ideologiczne. We Francji upowszechniła się w tym okresie ideologia liberalna. Pierwszy liberalizm – „mieszczański” – był końcowym etapem walki z arystokratycznym *ancien régime*, buntem przeciw tradycyjnym przywilejom. Liberalowie głosili wolność słowa, prasy, zebrań publicznych, swobody gospodarczej i religijnej. Państwo – ich zdaniem – powinno ograniczyć się tylko do pilnowania porządku i mienia obywateli¹².

Rewolucje francuskie były tragicznym doświadczeniem nie tylko dla arystokracji i duchowieństwa, ale także dla burżuazji. Obawiano się powtórzenia podobnych wystąpień rewolucyjnych, które wiązano z utratą własności prywatnej,

8 M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 394.

9 M. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 114–115.

10 R. Price, *Historia Francji...*, s. 153.

11 J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 130.

12 F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006, s. 356.

terrorem, anarchią i wojnami. Na tym podłożu wykształciła się w XIX w. ideologia konserwatywna. Jej zwolennicy akceptowali ustrój stanowy, nierówność ekonomiczną i nieograniczoną władzę monarchów jako porządek ustanowiony przez Boga. Pojawił się w tym okresie radykalny prąd – socjalizm, wspierany przez znaczną część społeczeństwa. Szerzył się też nacjonalizm, który wywołał we Francji falę antysemityzmu¹³.

Z tego tygła ideologicznego utworzy się w przyszłości państwo konstytucyjne, które zapewni podstawowe wolności, zwiększy zakres władzy ustawodawczej i sądowniczej, przy jednoczesnym ograniczeniu władzy wykonawczej¹⁴.

Przegrana Francji w wojnie z Prusami (1870–1871), upokarzające warunki pokoju (strata Alzacji i Lotaryngii, olbrzymia kontrybucja w wysokości pięciu miliardów franków w złocie) oraz obawy republikanów dotyczące możliwości odbudowy monarchii, zrodziły w marcu 1871 r. ruch komunardów w Paryżu. Wielkie miasta, ze stolicą na czele, powstały przeciwko rządowi pod hasłem ukarania zdrajców i kontynuowania walki z Prusami¹⁵. Podstawę społeczną Komuny Paryskiej tworzyli robotnicy, większość drobnej burżuazji i część rewolucyjnie usposobionej inteligencji. Odłam większościowy dążył do zasadniczej przebudowy ustroju i ustanowienia pełnej autonomii komun dla wszystkich miejscowości we Francji. „Mniejszość” opowiadała się za reformami społecznymi i gospodarczymi, a Komuna miała być tylko miejską władzą Paryża¹⁶.

Komuna Paryska, mimo krótkiego okresu istnienia (72 dni), przystąpiła do realizacji programu społecznego. Ustalono m.in. minimum pracy robotnika oraz wprowadzono kontrolę dyrekcji w większych przedsiębiorstwach przemysłowych. W końcu maja 1871 r. wojska rządowe stłumiły krwawo ruch komunardów. Represje, jakie nastąpiły po zdobyciu Paryża (odwet za rozstrzelanie zakładników ze strony rządowej) pogłębiły jeszcze przepaść, jaka dzieliła robotników i burżuazję¹⁷.

Po upadku Komuny Francja stanęła przed dylematem wyboru ustroju. Większość monarchistyczna w Zgromadzeniu Narodowym systematycznie malała.

¹³ *Ibidem*, s. 357.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ S. Czarnowski, *Dzieła*, t. V, Warszawa 1956, s. 22.

¹⁶ J. Pajewski, *Historia powszechna, 1871–1918*, Warszawa 1994, s. 138.

¹⁷ *Ibidem*, s. 139; P. Miquel, *Histoire de la France...*, s. 92–95.

Rosła natomiast pozycja polityczna republikanów, co wskazywało na ewolucję poglądów społeczeństwa w kierunku rozwiązań republikańskich. Burżuazja francuska miała świeżo w pamięci radykalizm ludu paryskiego¹⁸.

W 1873 r. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło ustroj republikański. Jego podstawą były trzy ustawy konstytucyjne z roku 1875: ustawa o organizacji władz publicznych, ustawa o organizacji senatu i ustawa o stosunkach między władzami publicznymi. Władzę ustawodawczą sprawowały Izba Deputowanych i Senat. Prawa wyborcze przysługiwały jedynie mężczyznom. Izba Deputowanych i Senat stanowiły Zgromadzenie Narodowe, któremu przysługiwało prawo zmiany konstytucji i wybór prezydenta republiki. Na czele państwa stał prezydent republiki wybierany na siedem lat przez Zgromadzenie Narodowe. Prezydent mianował ministrów oraz innych wyższych urzędników i oficerów. W kraju utrzymał się ustanowiony przez Napoleona podział na departamenty, okręgi i gminy. Ustawa z grudnia 1905 r. wprowadziła zasadę rozdziału Kościoła od państwa¹⁹.

Konstytucja z 1875 r. utrzymała się przez rekordowo długi okres, tj. przez 65 lat. Doszło w tym czasie do jej dwóch nowelizacji. Nowelizacja z 1884 r. miała istotny wpływ na utrwalenie podstaw ustrojowych. Stanowiła bowiem, że ustroj republikański nie może być przedmiotem rewizji konstytucyjnej i że członkowie rodzin dawniej panujących nie mogą obejmować stanowiska prezydenta. Znosiła ponadto instytucję dożywotnich senatorów²⁰.

Konstytucji wprawdzie nie zmieniano, ale tworzono obok ustawy zasadniczej praktykę konstytucyjną. W ten sposób uznano, że prawo prezydenta do rozwiązywania Izby wygasło wskutek jego niestosowania. Przyczyniło się to do niestabilności rządów Trzeciej Republiki. Żaden rząd Trzeciej Republiki nie utrzymał się dłużej niż trzy lata, przeciętne trwanie gabinetu wynosiło cztery miesiące²¹.

¹⁸ J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 143.

¹⁹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. IV, Warszawa 1967, s. 308–309.

²⁰ J. Baszkiewicz, *Francja nowożytna. Szkice z historii wieków XVII–XX*, Poznań 2002, s. 296–297.

²¹ Ostatni raz z tego prawa skorzystał prezydent Patrice Mac-Mahon w 1877 r. Próbował powstrzymać falę republikanizmu i antyklerykalizmu. Podejmował brutalne działania wspierające ugrupowania prawicowe i ingerował w kampanię wyborczą. Żaden następny z rządów Trzeciej Republiki nie odważył się na podobne praktyki (*ibidem*, s. 295).

Korupcja i afery wśród polityków, „republika koleśków”, antysemityzm i szerzący się nacjonalizm nie zahamowały jednak trendu demokratyzacji²². Postęp uwidocznił się w programie socjalnym, możliwościach awansu klasy średniej, edukacji powszechnej i rozwoju kultury. Demokraci francuscy uważali, że oświata jest fundamentem demokratyzacji. Demokratyzacja realizowała się według nich w instytucjach i sferze obywatelskiej. Narastało przeświadczenie, że chłop, rzemieślnik czy kolejarz nie może rządzić państwem, ale każdy wyborca powinien kontrolować swojego posła, a niekiedy nawet ministra. Opinia publiczna zaczęła wpływać na decyzję rządzących²³.

Charakterystyczną cechą życia politycznego we Francji był brak zwartych organizacji partyjnych, takich jakie działały ówczesnie w Wielkiej Brytanii i Niemczech. Scenę polityczną zajmowało kilka orientacji – monarchistów, republikańców i prawicy francuskiej. Kierunek reprezentujący wielką burżuazję nosił miano lewicy republikańskiej. Najliczniejszym i najbardziej wpływowym ugrupowaniem w parlamencie do końca XIX w. byli radykałowie, reprezentujący drobną burżuazję, rzemieślników, postępową inteligencję i drobnych „ciułaczy”. Kulturowali tradycje jakobińskie, byli zwolennikami ideologii republikańskiej i antyklerykalnej. Dążyli do demokratyzacji instytucji państwowych i społeczeństwa oraz podniesienia wartości elementu społecznego tudzież wolnej jednostki²⁴.

Wzrost klasy robotniczej i trudne warunki jej egzystencji doprowadziły do utworzenia w 1879 r. Francuskiej Partii Robotniczej. Partia przyjęła radykalny program. Wysunięto m.in. postulat uspołecznienia środków produkcji i udziału robotników w życiu politycznym. W następnych latach doszło do rozłamu we francuskim ruchu robotniczym. Pojawił się odłam tzw. possybilistów (zwolennicy reform ograniczonych, ale możliwych) oraz odłam blankistów (zapowiadali zdobycie władzy siłą). W 1905 r. nastąpiło zjednoczenie rozbitego ruchu robotniczego w jedną partię socjalistyczną, której program zapowiadał zdobycie władzy i utworzenie społeczeństwa kolektywistycznego, czyli komunistycznego. Dzieło zjednoczenia było w dużej mierze zasługą wybitnego działacza, mówcy i pisarza – Jean’a Jaurésy²⁵.

22 S. Czarnowski, *Dzieła...*, s. 24–26.

23 J. Baszkiewicz, *Francja nowożytna...*, s. 306–312; S. Czarnowski, *Dzieła...*, s. 25.

24 J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 147.

25 *Ibidem*.

Pod koniec XIX w. dokonała się gwałtowna ewolucja prawicy francuskiej w kierunku nacjonalizmu. Podłożem tego była agresywna, imperialistyczna polityka Niemiec i obawy znacznej części społeczeństwa dotyczące możliwości wybuchu nowej rewolucji. Duży wpływ na pobudzenie nastrojów nacjonalistycznych miała sprawa Dreyfusa. W 1894 r. kapitan Alfred Dreyfus, Alzatzczyk pochodzenia żydowskiego, został niewinnie skazany na degradację i dożywotnie zesłanie pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Niemiec. Zmiana postawy znacznej części społeczeństwa francuskiego znalazła wyraz w powstaniu ugrupowań prawicowych: Ligi Patriotów, Akcji Francuskiej, Ligi Ojczyzny i Ligi Antysemitów²⁶.

Związki zawodowe były we Francji prawnie zakazane do 1882 r. Dopiero w 1886 r. powstała Narodowa Unia Związków Zawodowych. W następnym roku utworzono pierwsze kasy zapomogowe. W 1895 r. powołano Generalną Konfederację Pracy (CGT). W roku 1913 Konfederacja zrzeszała milion robotników. CGT przyjęła zasadę, która stanowiła, że głównym orężem walki o prawa pracownicze będzie organizowanie strajków generalnych. Związki francuskie, w przeciwieństwie do angielskich, przyjęły dziedzictwo socjalistów i rewolucjonistów²⁷.

Związki zawodowe i partie socjalistyczne podjęły walkę o poprawę doli ludności robotniczej. Położenie robotników było niezmiernie ciężkie, ponieważ we Francji późno uchwalono ustawodawstwo socjalne²⁸. Czas pracy w przemyśle wynosił od 10 do 13 godzin dziennie. Przestrzegany wcześniej odpoczynek niedzielny zniesiono w 1881 r., gdyż uznano go za obyczaj rzekomo klerykalny. Wejście do rządu w 1899 r. działacza socjalistycznego, Alexandra Milleranda, wpłynęło na poprawę położenia klasy robotniczej. Jako minister przemysłu i handlu przystąpił do wprowadzania w życie reform socjalnych. Najważniejsze znaczenie miała ustawa z 1900 r., która ustalała dopuszczalną długość dnia roboczego do 11 godzin dla wszystkich pracowników bez różnicy płci²⁹.

²⁶ *Ibidem*, s. 150–151; P. Miquel, *Histoire de la France...*, s. 120–122.

²⁷ M. Niveau, Y. Crozet, *Histoire des faits économiques contemporains*, Paris 2008, s. 192–193; R. Cameron, *Historia gospodarcza świata*, Warszawa 1996, s. 232.

²⁸ We Francji już w pierwszej połowie XIX w. organizowano stowarzyszenia wzajemnej pomocy. Dzięki nim udało się w niektórych branżach uzyskać wyższe płace bądź uniemożliwić ich obniżkę. Rząd zwalczał działalność kas wzajemnej pomocy i wydał przeciw nim specjalne ustawy (J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. II, Warszawa 1961, s. 491).

²⁹ J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 155–156.

Dalsze ustępstwa rządu na rzecz robotników wymusiła wielka fala strajków. W początkach XX w. we Francji strajkowało najwięcej robotników w porównaniu z innymi krajami Europy Zachodniej. W 1905 r. zatwierdzono 8-godzinny dzień pracy w kopalniach, w 1906 r. – przymusowy odpoczynek niedzielny a w 1910 r. – emerytury robotnicze³⁰.

Państwo socjalne we Francji aktywizuje się dopiero w końcu XIX w. i na początku wieku XX. Francja wyróżniała się skrajnym stopniem skomplikowania przepisów socjalnych. Z biegiem czasu nadrobiła zaległości w tej dziedzinie. Na początku XX w. emerytury we Francji były przeszło dwukrotnie większe niż w większości krajów europejskich. Środki budżetowe przeznaczone na zdrowie i edukację nie przekraczały w XIX wieku 1–2% dochodu narodowego i były zbliżone do wskaźników w innych cywilizowanych państwach europejskich. W następnych dziesięcioleciach wykazywały jednak trend rosnący i w początkach XX w. wносиły 10–15% PKB, tak jak w najlepiej rozwiniętych państwach Zachodu. Średnia długość życia zwiększyła się z 60 lat w XIX w. do 70 lat w XX w.³¹

W dużo gorszym położeniu, w porównaniu z mieszczanami i robotnikami, znajdowała się ludność wiejska (w 1872 r. 69% ogółu zatrudnienia, w 1900 r. 59%). Ubóstwo na wsi nie było mniejsze niż w przypadku biedoty miejskiej. Jednakże chłopów nie miał kto bronić. Wzrost wielkiej własności ziemskiej spowodował wyludnienie wsi. Do miast przenosili się bezrolni, którzy stanowili około połowę ludności zatrudnionej w rolnictwie. W efekcie chłopci przestali popierać monarchistów i zaczęli oddawać głosy na kandydatów republikańskich³².

W latach 1870–1914 sprawowanie rządów we Francji nie było łatwe. Komuna Paryska, walka polityczna i strajki, wszystko to komplikowało sytuację wewnętrzną kraju. Ponadto społeczeństwem wstrząsały afery gospodarcze, korupcja i spory na linii państwo–Kościół. Jeszcze przed sprawą Dreyfusa wybuchła tzw. afera panamska. Podczas budowy Kanału Sueskiego wyszły na jaw nadużycia finansowe, popełnione przez członków dyrekcji, a przede wszystkim okoliczności przekupywania polityków i parlamentarzystów. Daleko idące skutki wywołała opozycja katolików przeciw republice. Katolicy w większości

³⁰ *Ibidem*, s. 156.

³¹ J. Piketty, *Kapitał XXI w.*, Warszawa 2015, s. 589–591 i 478.

³² J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 146.

byli monarchistami i z wyraźną niechęcią tolerowali rządy republikańców. W związku z tym doszło do ataku lewicy republikańskiej na instytucje kościelne. W 1905 r. państwo przestało uznawać istnienie Kościoła jako instytucji prawnej, a większa część majątku kościelnego uległa konfiskacie. Do wielkiego zamieszania przyczynił się też atak lewicy na armię. Szerząc hasłami pacyfistycznymi wpłynęła ona na zmianę programu nauczania w szkołach („mniej o wojnach”) oraz na uchwalenie ustawy o ograniczeniu służby wojskowej do dwu lat (1905 r.)³³.

W okresie 1870–1913, mimo zawirowań wewnętrznych, utraty Alzacji i Lotaryngii (region obfity w surowce i rozwinięty przemysł ciężki) oraz spłaty wielkiej kontrybucji na rzecz Niemiec, gospodarka francuska przyspieszyła. W tym czasie nastąpił trzykrotny wzrost produkcji przemysłowej. Szybki rozwój banków (znacznie silniejszy niż przemysłu) pomnażał wielkie dochody burżuazji finansowej. Obfitość pieniądza stworzyła korzystne warunki do eksportu kapitału. Francja była drugim, po Wielkiej Brytanii, eksporterem kapitału w świecie (głównie do Europy Wschodniej i Afryki). Jej pozycja finansowa pozwalała na skuteczne działania w wyścigu kolonialnym. Francuskie Imperium kolonialne (drugie po Wielkiej Brytanii) rozszerzono w latach 1880–1920 o 4/5 ogólnej powierzchni. Dochody z kolonii i handlu zagranicznego stanowiły ważny czynnik kształtujący dochód narodowy. W latach 1870–1913 roczne tempo przyrostu PKB wynosiło ponad 1,5% i było równe wzrostom w Danii, Niemczech, Szwecji i Szwajcarii, ale niższe od wskaźników Argentyny, Kanady i Stanów Zjednoczonych. Natomiast w przeliczeniu PKB na mieszkańca Francję w 1913 r. wyprzedzało 11 krajów. W porównaniu z rankingiem z 1870 r. nastąpił spadek o dwie pozycje³⁴.

W ostatnim ćwierćwieczu XIX w. kapitalizm wolnokonkurencyjny zaczął ustępować miejsca kapitalizmowi monopolistycznemu. Nastąpiła koncentracja produkcji i kapitału. W konsekwencji ukształtowała się grupa oligarchii finansowej. Z czasem upowszechniła się masowa sprzedaż akcji, które trafiały do rąk drobnych „ciułaczy”, wpływając na poprawę ich sytuacji materialnej. Wzrost stopy życiowej odczuli też technicy i wykwalifikowani robotnicy.

Z biegiem czasu rosła wartość pracy, zwłaszcza wysoko kwalifikowanej. W XIX w. dochody z kapitału (czynsze, zyski, dywidendy, odsetki) stanowiły

³³ *Ibidem*, s. 157–158.

³⁴ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 153–154.

30%, a z pracy 70% dochodu narodowego; natomiast w latach 1900–1940 było to odpowiednio 20 i 80% PKB³⁵.

Od czasów *belle époque* do wybuchu pierwszej wojny światowej zmniejszyły się we Francji nierówności majątkowe. Francuski dług publiczny stanowił w XIX w. bardzo pewną lokatę i przyczynił się do wzmocnienia prywatnych majątków, które generowały *gros* PKB (przeciętnie kilkanaście razy więcej niż sektor publiczny). Ponadto dochody z kapitału, dzięki kontroli społecznej, były coraz lepiej użytkowane³⁶. Druga połowa XIX w. i początek XX w. były okresem postępu technicznego i wspaniałych osiągnięć w dziedzinie nauki, literatury i sztuki francuskiej³⁷.

³⁵ J. Piketty, *Kapitał XXI w. ...*, s. 247.

³⁶ *Ibidem*, s. 163, 334–336 i 667.

³⁷ P. Miquel, *Histoire de la France...*, s. 143–145.

Rozdział V

Rosja w okowach caratu

Początek XIX w. był dla Rosji pomyślny. Aleksander I Romanow (cesarz Rosji od 1801 r., król Królestwa Polskiego od 1825 r.), rozpoczął swe panowanie od liberalizacji władzy. Zniesione zostały zakazy cenzury, reaktywowano samorząd szlachecki, nawiązano liczne kontakty międzynarodowe, przeprowadzono reformy oświatowe (zorganizowano szkolnictwo różnych stopni, tworzone uniwersytety). Królestwu Polskiemu car nadał liberalną konstytucję, z którą się jednak później nie liczył¹.

Po klęsce Napoleona w Rosji (1812 r.) Aleksander I, owiany legendą zwycięzcy, uwierzył w swą specjalną misję odrodzenia świata. Po dyskusjach z teologami i mistykami wpadł na pomysł utworzenia federacji państw rządzących się zasadami etyki chrześcijańskiej. Z tych marzeń nic nie wyszło, ale jego inicjatywa zorganizowania Świętego Przymierza zakończyła się powodzeniem².

W ostatnim dziesięcioleciu swego panowania Aleksander I dokonał poważnego zwrotu w polityce wewnętrznej. Mniej interesował się najważniejszymi sprawami państwowymi. Dotychczasowy liberalizm, szczerzy czy pozorny, ustąpił miejsca brutalnej reakcji. Represjami kierował oddany carowi, ulubiony przez niego faworyt – Aleksy Arakczejew. Był on w praktyce drugim władcą Rosji. „Zasłynął” jako wielki despota i okrutnik³.

Władza roztoczyła nadzór policyjny nad szkolnictwem. Nastąpił powrót do ostrej cenzury, która tępiła wszelkie śmielsze myśli w literaturze i prasie. Absolutyzm carski i brak zmian postępowych w zacofanym ustroju feudalnym doprowadziły do powstania tajnych związków opozycyjnych⁴. Ferment ogarnął

¹ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. II, Warszawa 1985, s. 87–96; M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 501–505.

² M. Żywczyński, *Historia powszechna, 1789–1870*, Warszawa 1990, s. 252–254.

³ Wprowadził on nieludzki system kar w wojsku i osiedlach wojskowych. Okrutne „pędzenie przez różgi” kosztowało życie tysięcy żołnierzy. Odpowiedzią były bunt osadników wojskowych, które brutalnie tłumiono, i straszliwe represje (L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 125–128).

⁴ W 1816 r. powstał tajny Związek Ocalenia Publicznego. W 1818 r. przekształcił się on w Związek Dobra Publicznego, który opowiadał się za republikańską formą

rozległe obszary wiejskie. Do największego buntu doszło w drugim dziesięcioleciu XIX w. w dorzeczu dolnego Donu. Udział w nim wzięło kilkadziesiąt tysięcy chłopów. Powstanie zostało krwawo stłumione i nastąpił powrót do dawnego, samowładczego systemu⁵.

Przejęcie władzy przez Mikołaja I Romanowa (cesarz Rosji od 1825 r.) rozpoczęło się od tłumienia buntu wojskowego w grudniu tegoż roku (stąd nazwa dekabryści) w Petersburgu. Spiskowcy uznali, że dobrym momentem na dokonanie zamachu będzie przejęcie tronu przez Mikołaja, brata Aleksandra. Powstanie dekabrystów było pierwszym zbrojnym wystąpieniem w Rosji przeciwko absolutyzmowi carskiemu. Do wspólnej walki ze spiskowcami rosyjskimi przygotowywali się przywódcy polskiej organizacji niepodległościowej, Towarzystwa Patriotycznego, które chciało się przeciwstawić despotycznej władzy wielkiego księcia Konstantego w Królestwie Polskim⁶.

Reżim mikołajowski był kontynuacją poprzednich rządów. Car wzmocnił system policyjny (obawa przed spiskami i buntami) rozbudował osłabioną poprzednio biurokrację carską i utworzył system nadzoru nad życiem całego kraju⁷. W ostatnich latach sprawowania władzy przez Mikołaja I wzrosła radykalizacja społeczeństwa rosyjskiego, zwłaszcza gdy zaczęły napływać wiadomości o Wiosnie Ludów w Europie w 1848 r. Mikołaj I zdecydował się wówczas ograniczyć samowolę obszarników, wspierać bezrolnych i małorolnych oraz zredukować wysyłki chłopów na Sybir.

Mimo reżimu carskiego, co jest godne podkreślenia, w długim okresie panowania Mikołaja I (30 lat) odnotowano wielkie osiągnięcia w dziedzinie literatury i kultury. Tworzyli w tym czasie tacy wybitni poeci i pisarze, jak: Aleksander Puszkina, Michaił Lermontow, Mikołaj Gogol, Fiodor Dostojewski, Iwan Turgeniew, Lew Tołstoj i Aleksander Hercen⁸. Wnieśli oni duży wkład w rozwój świadomości społeczeństwa rosyjskiego.

rządów. W 1821 r. w miejsce tych organizacji utworzono w Talczyne radykalny republikański Związek Południowy, a w Petersburgu bardziej umiarkowany Związek Północny, opowiadające się za monarchią konstytucyjną (M. Żywczyński, *Historia powszechna...*, s. 256).

⁵ L. Bazylow, *Historia Rosji...*, s. 127–128.

⁶ A. Chwalba, *Historia Polski, 1795–1918*, Kraków 2005, s. 266.

⁷ M. Heller, *Historia imperium...*, s. 544–545.

⁸ F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006, s. 557.

W drugiej połowie XIX w. mnożyły się w Rosji bunty i powstania. W latach 1851–1855 odnotowano ich aż 474. Pod ich wpływem car Aleksander II (cesarz Rosji od 1855 r.) przeprowadził szereg reform liberalnych: w 1861 r. – uwłaszczone chłopów, w 1864 r. – utworzono ziemstwa i zreformowano ustroj sądowy, w 1870 r. – ustanowiono dumę miejską (radę miejską), a w 1874 r. zatwierdzono reformę wojskową⁹.

Uwłaszczenie włościan w 1861 r. i przyznanie im praw osobistych było pewnym osiągnięciem, ale nie spowodowało w większym stopniu poprawy ich egzystencji materialnej. Koszty uwłaszczenia były olbrzymie. Do 1908 r. chłopci musieli wpłacić do kasy państwowej 964 mln rubli¹⁰.

Ziemstwa były organami samorządu (gubernialnego, powiatowego i gminnego). Utworzenia ziemstw odmówiono Królestwu Polskiemu oraz guberniom bałtyckim, litewskim i białoruskim. Do rad miejskich wybierano również drobnych podatników (trzecia kuria). Czas służby wojskowej skrócono z 25 do 6 lat (w armii lądowej), zniesiono też kary cielesne (w praktyce często nie przestrzegano tego zakazu)¹¹.

Liberalizacja władzy, w dużej mierze formalna, nie wpłynęła na wzrost stopy życiowej społeczeństwa rosyjskiego, nie zadowoliła chłopów, mieszczan i części inteligencji. Rządzić było znacznie trudniej niż władać (kłopoty z nadmiernie rozbudowaną biurokracją, szerzącą się korupcją, patologie społeczne – pijaństwo, rozboje)¹². W Rosji pogłębiły się nastroje rewolucyjne. W drugiej połowie XIX w. pojawiły się radykalne organizacje antycarskie. W 1876 r. powstała Ziemia i Wola (Ziemia i Wolność) o programie „narodnickim” (ludowcowym). Narodnicy próbowali wznieść wystąpienia chłopskie. Z Ziemi i Woli wyłoniła się grupa terrorystyczna, która organizowała zamachy na gubernatorów i żandarmów.

Władze rozprawiały się bezwzględnie z narodnikami, działaczami ruchu robotniczego i studentami. Po uwłaszczeniu chłopów do pracy w rolnictwie zatrudniano najemników, którzy ciężko harowali za mizerne wynagrodzenie. Robotnikom przemysłowym zakazano samowolnie porzucać pracę. Tymczasem carat nie zmieniał kursu w polityce wewnętrznej. W 1881 r. Aleksander II wydał

⁹ J. Pajewski, *Historia powszechna, 1871–1918*, Warszawa 1994, s. 84.

¹⁰ L. Bazylow, *Historia Rosji...*, s. 385; F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji...*, s. 556.

¹¹ J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 84–85.

¹² M. Heller, *Historia imperium...*, s. 596.

manifest o nienaruszalności samowładztwa. W tym samym roku, w szóstym zamachu terrorystycznym, bomba pozbawiła go życia¹³.

Następca Aleksandra II, Aleksander III (cesarz od 1881 r.) zaniechał całkowicie reformatorskiej polityki ojca z lat 1861–1870. Charakterystyczną cechą jego rządów był autokryzm i represje. Reakcyjny system nie uległ zmianie po wstąpieniu na tron Mikołaja II (cesarz od 1894 r.). Nowy car był człowiekiem o ciasnych horyzontach umysłowych, nie akceptował nawet skromnego współudziału społeczeństwa w zarządzaniu państwem¹⁴.

W tych warunkach radykalizował się ruch społeczny. Przewodnictwo w nim przejęli od inteligencji demokratycznej działacze wywodzący się z proletariatu. W 1888 r. Gieorgij Plechanow założył pierwszą rosyjską organizację marksistowską – Wyzwolenie Pracy. Wyzyskiwani robotnicy, inspirowani przez działaczy partyjnych, wzniesli liczne strajki¹⁵.

W końcu XIX w. liderem rosyjskiego ruchu robotniczego został Włodzimierz Iljicz Uljanow – Lenin. Z jego inicjatywy utworzono w Petersburgu Związek Walki o Wyzwolenie Klasy Robotniczej. Pięć lat później doszło do zjednoczenia rozproszonych grup socjalistycznych i zawiązano Socjaldemokratyczną Partię Robotniczą Rosji. W 1903 r., na drugim zjeździe partii w Londynie, większość zdobyli zwolennicy Lenina, nazywani odtąd bolszewikami (*bolsze* – więcej), w przeciwieństwie do będących w mniejszości mienszewików (*miensze* – mniej). W programie jako ostateczny cel wyznaczono rewolucję socjalistyczną, a na „bliższą metę” – obalenie caratu i ustanowienie republiki¹⁶.

Pod koniec XIX w. władze carskie, w obliczu narastającego niezadowolenia wśród chłopów, robotników, inteligencji, a nawet w kołach dworskich, podjęły akcję szybkiego uprzemysłowienia kraju. Państwo wspierało rozwój przemysłu, wprowadzając taryfę protekcyjną w handlu zagranicznym, a także udzielając zamówień w zakresie rozbudowy kolejnictwa wyłącznie fabrykom krajowym. Polityka uprzemysłowienia przyniosła pozytywne efekty. Powstały liczne fabryki i kopalnie. Przyspieszony proces industrializacji rozpoczął się od 1890 r. W ciągu dziesięciu lat produkcja przemysłowa

¹³ *Ibidem*, s. 85.

¹⁴ J. Sobczak, *Cesarz Mikołaj II. Liberal z usposobienia, autokrata na tronie*, Toruń 2003.

¹⁵ *Ibidem*, s. 89–90.

¹⁶ P. Johnson, *Historia świata (od roku 1917)*, Londyn 1989, s. 61–66.

w Rosji wzrosła o 256%, a w okresie 1900–1913 aż o 300%. Koniunkturę stymulowały inwestycje kolejowe. W 1913 r. Rosja zajmowała drugie miejsce w świecie, po Stanach Zjednoczonych, pod względem długości linii kolejowych (ponad 70 tysięcy km). Jednak dochód *per capita* stanowił tylko około 50% PKB, jaki osiągały w tym czasie Niemcy i Francja, a około jednej trzeciej dochodu w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. W 1913 r. Rosja była poza dwudziestką państw o najwyższym PKB na jednego mieszkańca. Po boomie przemysłowym nadeszła wielka recesja na początku XX w., a następnie klęska w wojnie z Japonią (1904–1905) i rewolucja burżuazyjna 1905–1906 r.¹⁷

W tym czasie wzrosło znaczenie burżuazji, która była jednak siłą reakcyjną i politycznie niedojrzałą. Powiększyła się liczba proletariatu i ubogich chłopów. Warstwy te stanowiły prawie 80% ogółu społeczeństwa rosyjskiego. Rząd, aby zrównoważyć budżet (stan chroniczny) zwiększał podatki i forsował eksport. Zboże wywożono za granicę po bardzo niskich cenach, co godziło przede wszystkim w chłopów rosyjskiego. Sytuację na wsi pogorszyła klęska głodu, która nawiedziła Rosję w 1891 r. Budżet zasilany też dochody ze sprzedaży wódki („pijany budżet”). Rozpivano zwłaszcza wieś rosyjską¹⁸.

Wzrost gospodarczy konsumowali głównie bogata burżuazja, wielcy właściciele ziemscy i liczny aparat władzy carskiej. „Doły” społeczne były niesłychanie wyzyskiwane. Charakterystyczne, że władze państwowe nie tylko nie przeciwstawiły się tej drastycznej eksploatacji, ale z zasady we wszelkich sporach i konfliktach wspierały pracodawców i właścicieli ziemskich. Robotnicy w Rosji byli bezbronni. Związki zawodowe były nielegalne aż do pierwszej wojny światowej. Zakazano też organizowania strajków¹⁹.

Na początku XX w. rozpoczęły się w Rosji wielkie zmiany polityczno-ustrojowe. Przegrana wojna z Japonią (1904–1905) pogłębiła kryzys gospodarczo-społeczny i obnażyła w pełni słabość systemu władzy carskiej.

Po „krwawej niedzieli” (22 stycznia 1905 r.) w Rosji wybuchła rewolucja. Car Mikołaj II, aby uśmierzyć protesty i pozyskać poparcie klas posiadających,

¹⁷ R. Cameron, *Historia gospodarcza świata*, Warszawa 1996, s. 287–290; J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 141 i 154.

¹⁸ J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 81.

¹⁹ R. Cameron, *Historia gospodarcza...*, s. 233.

zdecydował się na zachowawcze przemiany ustrojowe. W sierpniu 1905 r. ukazem carskim powołał I Dumę (parlament), która nie naruszała jednak podstaw samowładztwa²⁰.

Ordynacja wyborcza, oparta na systemie czterech kurii (ziemskiej, miejskiej, gminnej i robotniczej) zapewniała ziemiaństwu 15-krotnie większą liczbę wyborców niż chłopom i 45-krotnie większą niż robotnikom. Prawa wyborcze mieli mężczyźni, którzy ukończyli 25. rok życia. Do kompetencji Dumy należały głównie sprawy ustawodawcze i budżet. I i II Duma funkcjonowały krótko (około pół roku). III Dumę powołano w 1907 r. na podstawie nowej ordynacji wyborczej, która zapewniała w parlamencie dominację obszarników i wielkiej burżuazji. Akty przez nią uchwalane umożliwiły rządowi zdławienie rewolucji. Kadencja III Dumy zakończyła się w 1912 r.²¹

Duma różniła się zdecydowanie od parlamentów zachodnioeuropejskich. Ich funkcjonowanie wynikało z różnic programowych, społecznych i politycznych. Decyzje większości były przekazywane do wykonania rządowi. W Dumie zaś poszczególne frakcje różniły się tylko stopniem powiązania z biurokracją, a ustawy i rozporządzenia podejmował rząd podporządkowany władzy carskiej, która dążyła do osiągnięcia własnych celów²².

Jej działalność skoncentrowała się na reformach agrarnych, które podjął w latach 1906–1911 premier rządu carskiego Piotr A. Stołypin. Reformy wzmacniały pozycję bogatych chłopów. Chodziło o to, aby uszczuplając wpływy wielkich właścicieli ziemskich, uczynić włościan podporą caratu. Przemiany kapitalistyczne przyspieszył dekret, który zezwalał na podział wspólnoty chłopskiej i przekształcenie jej w indywidualną własność. W latach 1870–1917 przeszło dwa miliony gospodarzy przejęło na własność prawie 19 mln ha gruntów wspólnotowych. Ubodzy włościanie, którzy nie uzyskali przydziału, szukali pracy w mieście lub wędrowali na Syberię. W latach 1907–1914 przemieściło się tam ponad trzy miliony chłopów²³.

Reforma stołypinowska zjednała jedynie część chłopów dla władzy carskiej, a zmiany w strukturze wsi zaostriżyły dodatkowo przeciwieństwa klasowe

20 J. Pajewski, *Historia powszechna...*, s. 246–257.

21 *Ibidem*; K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. IV, Warszawa 1967, s. 325–329.

22 S. Czarnowski, *Dzieła*, t. V, Warszawa 1956, s. 19.

23 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa...*, s. 329–330.

w społeczności wiejskiej. W tym samym czasie wzrosła aktywność strajkowa w zakładach przemysłowych. W okresie 1912–1913 wybuchło przeszło 20 tys. strajków, a w pierwszym półroczu 1914 r. – około czterech tysięcy²⁴.

W wybranej w 1912 r. IV Dumie nasiliły się, zwłaszcza w pierwszych latach pierwszej wojny światowej, postępowe tendencje reformatorskie. Car jednak nie wyraził zgody na reformy i w lutym 1917 r. wydał ukaz rozwiązujący parlament.

Ponownie wybuchła rewolucja (lutowa), a próba zdławienia jej siłą doprowadziła do powstania dwuwładzy – Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich oraz Rządu Tymczasowego, złożonego z przedstawicieli burżuazji i obszarników. Po kilku miesiącach dwuwładzy, w październiku 1917 r. doszło do starcia sił rewolucyjnych z Rządem Tymczasowym²⁵. W wyniku rewolucji październikowej władzę w Rosji przejęli bolszewicy. Na czele Rady Komisarzy Ludowych stanął Włodzimierz Lenin. Pod jego kierownictwem przystąpiono natychmiast do wprowadzania systemu komunistycznego według modelu nakreślonego przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa²⁶.

W zmianach ustrojowych w Rosji uczestniczyli aktywnie Polacy. Do I Dumy weszło 55 posłów z Królestwa Polskiego (głównie przedstawiciele endecji), którzy stanowili 10% ogółu jej członków. Utworzyli oni Koło Polskie. Polacy dążyli do przywrócenia Królestwu autonomii. Wstępem do niej miała być pełna polonizacja szkolnictwa. W kolejnych wyborach do Dumy zmniejszono liczbę posłów polskich i ograniczono ich kompetencje. Odgrywali oni marginalną rolę²⁷.

W końcu wieku XIX w. i na początku XX w całej Europie, z wyjątkiem Francji, Szwajcarii i Portugalii, utrzymywał się ustrój monarchiczny. Monarchie europejskie miały jednak różne oblicza: od monarchii parlamentarnej (Wielka Brytania) do monarchii absolutnej (Rosja). Parlamentaryzm angielski służył za wzór wielu państwom. Model angielski usiłowały zaszczepić na swój grunt niektóre państwa. Udało się to ostatecznie przeprowadzić w krajach skandynawskich, Belgii, Holandii, Hiszpanii i w Portugalii. Swoisty układ stosunków polityczno-gospodarczych nie pozwolił na wprowadzenie systemu dwupartyjnego we Francji.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, s. 331–332.

²⁶ J. Skodlarski, *Historia gospodarcza*, Warszawa 2012, s. 317–318.

²⁷ J. Buszko, *Historia Polski, 1864–1948*, Warszawa 1978, s. 152–153.

Podsumowanie części trzeciej

W omawianym okresie pierwszą potęgą świata stały się Stany Zjednoczone. Mimo trudności i zawirowań wewnętrznych postępowała w tym kraju demokratyzacja ustroju, rosła szybko gospodarka i dochód narodowy.

W pierwszej połowie XIX w. prezydenci amerykańscy, zwłaszcza Tomasz Jefferson i Andrew Jackson, sprawowali rządy w pełni samodzielne, ale dbali o interesy społeczeństwa. Zwiększył się w tym okresie udział we władzy instytucji demokratycznych. Sąd Najwyższy uwolnił się od wpływów politycznych i pełnił funkcję Trybunału Konstytucyjnego. Departament skarbu uniezależnił się od kół finansowych. Wojna secesyjna, zniesienie niewolnictwa w 1865 r. i emancypacja ludności murzyńskiej po 1870 r. (uzyskała ona prawo głosowania) zmieniły oblicze polityczne i społeczne Stanów Zjednoczonych.

Druga połowa XIX w. stała pod znakiem zmagania władz federalnych i Kongresu z przedstawicielami wielkiego kapitału o demokrację. Od lat siedemdziesiątych XIX w. decydujący wpływ na władzę uzyskał wielki biznes. Rząd federalny wspierał rozwój przemysłu i handlu. W okresie 1820–1870 dokonał się szybki wzrost gospodarki, ale pogłębiły się nierówności udziału różnych grup społeczeństwa w dochodzie narodowym. Nasiliły się konflikty na tle rasowym. Kongres starał się zwalczać przeciwników równouprawnienia, m.in. Ku-Klux-Klan. W latach siedemdziesiątych, za prezydentury Richarda Hayes'a, uczyniono mały krok naprzód w kierunku demokratyzacji władzy. Kongres zakazał urzędnikom federalnym udziału w działalności politycznej i w akcjach wyborczych. Nie udało się jednak ograniczyć wpływów wielkiego biznesu.

Po okresie demokratyzacji ustroju nastąpił powrót do dominacji polityki konserwatywnej. Rząd popierał zdecydowanie oligarchię finansową oraz dawał przyzwolenie na dyskryminację rasową i stosowanie przemocy. Politykę tę preferowała administracja kierowana przez prezydenta Grovera Clevelanda, zwłaszcza w okresie jego drugiej kadencji. Po próbach reform w pierwszej kadencji „zmienił on front” i stanął po stronie przedsiębiorców, podejmując bezwzględne działania przeciw protestującym robotnikom i farmerom. Politykę wewnętrzną Clevelanda kontynuowali prezydenci Benjamin Harrison i William McKinley. Wspierana przez nich monopolizacja przyspieszyła wzrost gospodarczy, ale brutalna ekspansja koncernów i trustów doprowadziła do bankructwa

tysiące małych przedsiębiorstw. Liczne strajki robotników w obronie interesów świata pracy zakończyły się niepowodzeniem.

Diametralna zmiana polityki wewnętrznej nastąpiła za rządów prezydenta Teodora Roosevelta, który wzmocnił władzę federalną i ograniczył wpływy oligarchii finansowej. Stał zdecydowanie na gruncie kapitalizmu monopolistycznego, ale masowe protesty robotników i pracodawców zagrożonych bankructwem skłoniły go do walki z potężnymi koncernami i trustami. Działania te okazały się jednak mało skuteczne. Administracja prezydenta Roosevelta podjęła interwencję w sprawach gospodarczych i społecznych. Największe efekty osiągnięto w zakresie praw pracowniczych i pomocy socjalnej.

Na daleko idące reformy gospodarczo-społeczne zdecydował się prezydent Woodrow Wilson. Dotyczyły one m.in. systemu bankowego i handlu zagranicznego. Przeprowadzono je w interesie ogółu społeczeństwa. Realizacja programu „Nowa Wolność” ukróciła bezkarność koncernów.

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. narodziła się w Stanach Zjednoczonych powszechna demokracja. Ugruntowała się możliwość uczestnictwa w życiu politycznym i udziału w działalności gospodarczej obywateli ze wszystkich warstw społecznych. Wzrosła zamożność społeczeństwa amerykańskiego. Na początku wieku XX dwie trzecie rodzin dysponowały około połową dochodu narodowego, ale 1% był w posiadaniu aż 40% PKB. Generalnie poziom i jakość życia uległy w Stanach Zjednoczonych wyraźniej poprawie, podobnie jak wzajemne relacje państwa ze społeczeństwem.

Niemcy po zjednoczeniu osiągnęły pod berłem Prus status drugiego mocarstwa świata. Początkowo przewodnictwo w Rzeszy należało do Austrii. Prusy po jej pokonaniu w 1866 r., zdążyły zdecydowanie do zjednoczenia kraju. Reformy gospodarcze i militaryzacja państwa zapewniały im prymat w Związku Niemieckim. W latach 1815–1848 rządy konserwatywne wspierały interesy junkrów, a dopiero za panowania Fryderyka Wilhelma IV doszło do pewnej demokratyzacji władzy. Powołano wówczas pierwszy w dziejach Prus parlament, o bardzo ograniczonych jednak kompetencjach. Władze państwowe, preferując obszarników, pozostawiły bezrobotnych samym sobie (pojawiało się ich dużo po reformach agrarnych), a także nie uchroniły przed upadkiem rzemiosła i tkactwa płóciennego.

W pierwszej połowie XIX w. rządy w Austrii zdominowali konserwatywni władcy: cesarze Franciszek I i Ferdynand I oraz ich ministrowie Klemens Lothar

von Metternich-Winneburg i hrabia Franciszek Kolovrat. Podporządkowali oni władzy centralnej życie polityczne, gospodarcze i umysłowe kraju. Podtrzymywali też stosunki feudalne, co pogłębiło zacofanie gospodarcze i budziło niezadowolenie społeczne. W tej sytuacji jest zrozumiałe, że w państwach tych narastały przesłanki wybuchu rewolucji. Wiosna Ludów pozostawiła po sobie trwałe ślady korzystne dla poszczególnych społeczeństw. Zachowały się pierwsze swobody liberalne. W Prusach utrzymał się ustrój parlamentarny, a w Austrii uwłaszczono chłopów.

W latach sześćdziesiątych XIX w. Prusy, po zwycięskich wojnach z Danią i Austrią wygrały walkę o hegemonię w Niemczech. Rozpoczęła się „era” rządów kanclerza Otto Bismarcka. Utrwalił on ustrój oparty na junkierstwie i militarystyce. Zachowane zostały pozory prawa. Powołano nowy Reichstag i uchwalono konstytucję. Rolę parlamentu zredukowano prawie do zera. W drugiej połowie XIX w. gospodarka pruska gwałtownie przyspieszyła. Impuls do tego dały przede wszystkim przemysł ciężki i zbrojenia. Rósł w szybkim tempie dochód narodowy. Wzrost stopy życiowej w Prusach był szybszy niż we Francji, w Szwecji i Norwegii. Większość dochodów przejmowała burżuazja.

W 1867 r. powstały Austro-Węgry. Uchwalono konstytucję, która zapewniała wszystkim mieszkańcom Cesarstwa prawa i wolności obywatelskie. Parlament dysponował niewielką władzą. Cesarz Franciszek Józef nie tylko pannał, ale i rządził. Wpływ na władzę centralną mieli głównie Niemcy i Węgrzy, do narodów współrządzących należeli Polacy, Czesi, Włosi i Chorwaci. Uchwalono bardziej demokratyczną ordynację wyborczą i przeprowadzono pierwsze powszechne wybory.

W ostatnim dwudziestoleciu XIX w. uzdrowiono finanse w Cesarstwie Austro-Węgierskim. Była to w znacznej mierze zasługa polskich ministrów skarbu – Juliana Dunajewskiego, Leona Bilińskiego, Witolda Korytkowskiego i Wacława Zalewskiego.

Największy postęp w zakresie industrializacji osiągnęła Austria i Czechy. Wykształciła się w tych krajach bogata warstwa burżuazji. Pozostałości feudalne utrzymywały się najdłużej w Galicji i w krajach bałkańskich, a półfeudalne – na Węgrzech. Do dużego rozwarstwienia doszło na obszarach wiejskich Cesarstwa. Wyłoniła się tam nieliczna grupa zamożnych chłopów i wielka masa biedoty oraz bezrobotnych. Poziom życia w Austro-Węgrzech rósł bardzo powoli. W okresie 1870–1913 Cesarstwo spadło z 13 na 14 miejsce w światowym rankingu PKB *per capita*.

Po zwycięstwie Prus nad Francją (1870–1871) powstała wielka Rzesza. Król pruski, Wilhelm I, przyjął tytuł cesarza niemieckiego. Parlament niemiecki, podporządkowany cesarzowi i kanclerzowi Rzeszy, miał ograniczone kompetencje. Władzę faktyczną sprawowali cesarz Wilhelm I i kanclerz Bismarck.

W latach siedemdziesiątych dwa konflikty wewnętrzne wstrząsnęły państwem – Kulturkampf i walka rządu z socjaldemokracją. Ograniczona została pozycja Kościoła w państwie. Represje podjęte wobec działaczy robotniczych nie złamały natomiast niemieckiej socjaldemokracji.

Rząd i cesarz Wilhelm II, biorąc pod uwagę sytuację społeczno-polityczną kraju, zdecydowali się na rozszerzenie ustawodawstwa socjalnego. Parlament uchwalił m.in. ustawę o ubezpieczeniu od choroby i nieszczęśliwych wypadków, od starości i inwalidztwa, o zakazie zatrudniania w fabrykach dzieci do lat 13 i maksymalnym, 11-godzinnym dniu pracy dla kobiet. W Cesarstwie niemieckim reformy socjalne poszły znacznie dalej niż w innych państwach Europy Zachodniej.

Finansowanie reform umożliwiał wzrost dochodu narodowego. W latach 1870–1913 powiększył się on prawie dwukrotnie. Poprawę zamożności odczuła większość społeczeństwa niemieckiego. W przeliczeniu PKB na mieszkańca Rzesza wyprzedziła wiele rozwiniętych krajów Zachodu, m.in. Danię, Francję i Szwecję. Znaczna część społeczeństwa, zadowolona z warunków bytowych, popierała niebezpieczną dla świata politykę nacjonalistyczną i imperialistyczną rządu.

Parlamentaryzm angielski był wzorem dla innych państw europejskich. Brytyjski model ustrojowy adaptowały m.in. Belgia, Holandia, Hiszpania i kraje skandynawskie. Na początku XIX w., mimo trudności wewnętrznych po wojnach napoleońskich, dokonał się w Anglii dalszy postęp demokratyzacji. Uchwalono ustawy, które były korzystne dla społeczeństwa: złagodziły prawo karne, zmniejszyły cła importowe (w interesie konsumentów), ułatwiały emigrację do kolonii.

Pod wpływem rewolucji we Francji i w Belgii (1830 r.) oraz kryzysu ekonomicznego, rząd brytyjski przeprowadził pierwszą reformę parlamentarną (1832 r.). W jej rezultacie o 10% zwiększyła się liczba wyborców, co złamało przewagę oligarchii arystokratycznej w parlamencie. W Anglii władzę zyskała burżuazja, dopuszczając do współrządzenia szlachtę. Szlachta angielska nie miała takich uprzedzeń klasowych jak szlachta w kontynentalnej Europie Zachodniej.

Charakterystyczną cechą życia polityczno-społecznego w Wielkiej Brytanii było funkcjonowanie partii politycznych o różnych poglądach – od lewicy po prawicę oraz licznych związków zawodowych. Pod ich wpływem przeprowadzono w drugiej połowie XIX i na początku XX w. daleko idące reformy ustrojowe i społeczne.

Istotny postęp demokratyzacji systemu rządzenia spowodowała druga reforma parlamentarna (1867 r.). Obniżyła cenzus majątkowy wyborców, co zwiększyło ich liczbę w hrabstwach o 50%, a w miastach aż o 200–300% (w zależności od ich wielkości). Trzecia reforma parlamentarna (1884 r.) obniżyła jeszcze bardziej cenzus majątkowy i wprowadziła zasadę tworzenia równych okręgów mandatowych, co było wcześniej przywilejem hrabstw lub miast.

W omawianym okresie przeprowadzono w Wielkiej Brytanii reformy, które miały doniosłe znaczenie dla gospodarki i społeczeństwa. Były one dziełem wybitnych premierów i ich gabinetów: Benjamina Disraeliego, Williama Gladstone'a i Davida Lloyd George'a.

Z ich inicjatywy i przy poparciu zwolenników przeprowadzenia reform (z różnych partii politycznych) parlament uchwalił szereg ustaw ustrojowych regulujących prawa pracownicze oraz zatwierdził zmiany w ustawodawstwie społecznym i socjalnym.

Istotne znaczenie dla rozwoju demokracji miało zwłaszcza osłabienie pozycji Izby Lordów, ustanowienie sądu apelacyjnego, reforma samorządów (większa rola obywateli) oraz ustawa o prawach pracowniczych, zezwalająca robotnikom na zrzeszanie się i łatwiejsze organizowanie strajków czy pikiet.

Duży postęp cywilizacyjny zapewniły ustawy dotyczące spraw społecznych i socjalnych, zwłaszcza: o przymusie nauki w szkołach podstawowych finansowanych przez samorzady, dotycząca budowy domów dla rzemieślników, o państwowych rentach starczych i utworzeniu centralnej organizacji do spraw zdrowia oraz ustawa ubezpieczeniowa.

Powyższe zmiany dokonały się pod wpływem większego udziału drobnomieszczaństwa i robotników w parlamencie oraz działalności związków zawodowych. Brytyjskie związki zabiegały przede wszystkim o interesy pracownicze i zdecydowanie odżegnywały się od polityki i walki klasowej. Walczyły skutecznie o wyższe płace, skrócenie dnia roboczego i lepsze warunki pracy.

Demokratyzacja władzy w Wielkiej Brytanii wpłynęła pozytywnie na re-dystrybucję dochodu narodowego. W latach 1820–1870 Anglia wyprzedzała

zdecydowanie wszystkie kraje europejskie w dochodzie narodowym *per capita*. W okresie 1870–1913 dwukrotny wzrost PKB na mieszkańca pozwolił, mimo zmierzchu potęgi imperialnej, na utrzymanie pozycji lidera w Europie.

W największym stopniu z dobrej koniunktury korzystała wielka burżuazja i oligarchia finansowa. Zmniejszyły się dochody przedsiębiorców rodzinnych i posiadaczy ziemskich. Stopa życiowa robotnika angielskiego była wyższa niż robotnika w rozwiniętych krajach europejskich, ale na początku XX w. wzrost cen spowodował spadek płac realnych. Pozytywnym trendem było zwiększenie dochodów z pracy, zwłaszcza wysoko kwalifikowanej, co świadczyło o zdecydowanej przewadze monopolistycznej gospodarki rynkowej nad sektorem publicznym.

W dużo gorszym położeniu, w porównaniu z uprzemysłowionymi krajami Europy Zachodniej, znalazło się rolnictwo i farmerzy. Wydajność produkcji rolnej rosła, ale ceny płodów rolnych, zwłaszcza pszenicy, miały tendencję spadkową.

W XIX w. system demokracji we Francji kształtował się w trudnych warunkach. Po upadku Napoleona nastąpił powrót do władzy dynastii Burbonów, a wraz z nim podział społeczeństwa na dwa wrogie sobie obozy: monarchistyczno-klerykalny i liberalno-radykalny. Burżuazja, ograniczana przez władców (Ludwika XVIII i Karola X), odstąpiła od monarchii. Radykalizowały się stopniowo francuska opozycja liberalna i niższe warstwy społeczeństwa. Kryzys ekonomiczny w 1846 r. i nieurodzaj 1846/1847 r. były bezpośrednią przyczyną wybuchu rewolucji lutowej w 1848 r.

Wiosna Ludów spowodowała zmianę ustroju. Proklamowano republikę, a demokratyczne wybory przyniosły zwycięstwo burżuazji, ukonstytuowała się silna władza ustawodawcza, na czele z prezydentem – Ludwikiem Napoleonem Bonaparte. Stan przejściowy trwał krótko (1848–1852). Powrót do cesarstwa w 1852 r. rozpoczął rządy dyktatorskie Napoleona III, które trwały osiem lat. W roku 1860 opozycja wymusiła pewne ustępstwa liberalno-demokratyczne.

Demokratyzacja ustroju wpłynęła korzystnie na rozwój gospodarki rynkowej. Wzrosło tempo produkcji przemysłowej, a poziom produkcji rolnej był wyższy niż w innych krajach Europy Zachodniej. Dochód narodowy rósł wprawdzie powoli, ale w PKB *per capita*, Francja wyprzedziła w Europie Holandię, Belgię, Szwajcarię, Danię i Niemcy (1870 r.).

Po przegranej wojnie z Prusami (1870–1871) i upadku Komuny Paryskiej (1871 r.) Zgromadzenie Narodowe uchwaliło wprowadzenie ustroju republikańskiego. Ustrój wprowadzony konstytucją z 1875 r. utrzymał się przez 65 lat, ale rządy nie były stabilne (żaden nie funkcjonował dłużej niż trzy lata). Mimo różnych trudności wewnętrznych trend demokratyzacji nie został zahamowany. Postęp uwidocznił się w sferze społecznej, edukacji powszechnej, kulturze i w rozwoju instytucji obywatelskich.

We Francji funkcjonowały partie prawicowe i radykalne. Prawicowe ewoluowały w kierunku nacjonalizmu, radykalne w stronę socjalizmu. Związki zawodowe, prawnie zakazane do 1884 r., podjęły aktywną i skuteczną działalność wraz z utworzeniem Generalnej Konfederacji Pracy (CGT). Centrala ta stała się wielką siłą – w 1913 r. zrzeszała milion robotników. Walka związków zawodowych i ruchu robotniczego o prawa pracownicze i o reformy socjalne zakończyła się sukcesem. Do największych osiągnięć należy zaliczyć skrócenie dnia pracy i uchwalenie emerytur robotniczych (dwukrotnie wyższe niż w większości krajów europejskich). Związki francuskie miały inny charakter niż zrzeszenia angielskie (walka o prawa i interesy pracownicze), przyjęły bowiem dziedzictwo rewolucjonistów i socjalistów. Uboga wieś francuska znajdowała się w trudnym położeniu. Chłopów nie miał kto bronić. Bezrolni stanowili około 50% ludności zatrudnionej w rolnictwie.

Prawdziwa rewolucja dokonała się stosunkach Kościoła z państwem. W odpowiedzi na opozycję katolików wobec republiki wypowiedziany został w 1905 r. konkordat. Państwo przestało uznawać Kościół za instytucję prawną. Większa część majątku kościelnego została skonfiskowana.

Mimo napięć wewnętrznych gospodarka francuska przyspieszyła. W latach 1870–1913 produkcja przemysłowa wzrosła trzykrotnie, ale dochód narodowy w przeliczeniu na mieszkańca rósł powoli. W 1913 r. Francję wyprzedzało 11 państw. Pozytywnym zjawiskiem było zmniejszenie się nierówności majątkowych i zwiększenie dochodów z pracy (70%, o 10% więcej niż w Anglii). Majątki prywatne generowały kilkanaście razy więcej PKB niż sektor publiczny.

W czasie, gdy na zachodzie Europy i w Stanach Zjednoczonych władza się demokratyzowała, w Rosji utrzymywał się absolutyzm carski. Okresową liberalizację systemu wymuszały zagrożenia, które mogły doprowadzić do utraty władzy. Aleksander I Romanow przeprowadził początkowo szereg reform

w duchu demokratycznym. Jednak brak postępu gospodarczo-społecznego (wzrost niezadowolenia zwłaszcza wśród chłopstwa) oraz powstanie tajnych związków opozycyjnych spowodowały zwrot w jego polityce wewnętrznej. Car odpowiedział na pretensje represjami, co doprowadziło do buntów i powstań. W największym powstaniu wzięło udział kilkadziesiąt tysięcy chłopów. Bunt dekabrystów był pierwszym zbrojnym wystąpieniem przeciwko absolutyzmowi carskiemu.

Mikołaj I, w obawie przed buntami i spiskami wzmocnił system policyjny. Pod wpływem Wiosny Ludów ograniczył samowładztwo – ukrócił samowolę obszarników i otoczył opieką najbiedniejszy chłopów. Charakterystycznym zjawiskiem było to, iż mimo reżimu carskiego, odnotowano wielkie osiągnięcia w dziedzinie literatury i kultury.

W drugiej połowie XIX w. (panowanie Aleksandra II) Rosja doczekała się poważnych reform liberalno-ustrojowych i gospodarczych (w sądownictwie, administracji, w samorządach i w rolnictwie – uwłaszczenie chłopów). Przemiany te nie naruszyły jednak systemu carskiego. Reformy nie wpłynęły zwłaszcza na gubernatorów w odległych prowincjach. Liberalizacja władzy nie wpłynęła na poprawę położenia materialnego społeczeństwa rosyjskiego. W drugiej połowie XIX w. nasiliły się w Rosji nastroje rewolucyjne. Aktywną działalność podjęła organizacja narodników Ziemia i Wolność. Wyłoniona z niej grupa terrorystyczna organizowała zamachy na gubernatorów oraz wyższych przedstawicieli administracji i policji. Uwieńczeniem tych akcji był udany zamach na Aleksandra II.

W ostatnim ćwierćwieczu XIX w. do walki z carem włączyli się działacze wywodzący się z proletariatu. Geоргij Plechanow założył pierwszą organizację marksistowską – Wyzwolenie Pracy. W końcu wieku kierownictwo rosyjskiego ruchu robotniczego przejął Włodzimierz Lenin. Socjaldemokracja pod jego kierownictwem postawiła sobie za cel obalenie caratu i ustanowienie republiki (cel bliższy), a ostatecznie – rewolucję socjalistyczną.

W ostatnim dziesięcioleciu XIX w. władze carskie, w obliczu narastającego niezadowolenia w społeczeństwie, przystąpiły do pobudzania koniunktury gospodarczej. W wyniku przyspieszonej industrializacji produkcja przemysłowa w Rosji rosła w tempie około 21% rocznie (w latach 1890–1900), przyspieszając w okresie 1900–1913 do 25% rocznie. Dochód narodowy powiększał się jednak stosunkowo wolno. W przeliczeniu na mieszkańca stanowił on tylko około 50% PKB, jaki osiągały w tym czasie Niemcy i Francja oraz około jednej trzeciej

dochodów Wielkiej Brytanii. Wzrost dochodów konsumowała głównie wielka burżuazja, właściciele ziemscy i liczny aparat władzy carskiej. Chłopi, robotnicy i biedota miejska żyli na skraju nędzy i bez perspektyw na poprawę swego położenia. Niezadowolona z władzy była też większość inteligencji, studenci i światła część kół dworskich.

W tych warunkach dojrzała sytuacja do wybuchu rewolucji (1905 r.). Car Mikołaj II, uśmierzając protesty, zdecydował się na zachowawcze przemiany ustrojowe. Ukazem carskim powołano I Dumę (parlament), a następnie II, III i IV Dumę. Weszli do niej przedstawiciele chłopów i robotników, ale zdominowali ją obszarnicy i wielka burżuazja. Działalność parlamentu była krokiem naprzód w kierunku demokratyzacji ustroju w Rosji, nie naruszała jednak podstaw samowładztwa. Nasilenie się postępowych tendencji reformatorskich skłoniło cara do rozwiązania parlamentu.

Ponowny wybuch rewolucji (luty 1917 r.) doprowadził do powstania dwuwładzy – Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich oraz Rządu Tymczasowego (burżuazyjno-obszarniczego). Starcie się tych dwóch sił doprowadziło do rewolucji październikowej 1917 r. Władzę przejęli bolszewicy. Na czele Rady Komisarzy Ludowych stanął Lenin. Rozpoczął się okres nieludzkiego systemu władzy radzieckiej.

W omawianym okresie (wiek XIX i początek XX) wzrosła świadomość społeczna. Ludzie musieli w swoich wyborach uwzględniać w większym stopniu postęp gospodarczo-społeczny oraz dostęp do oświaty i kultury. W demokracjach zachodnich zmniejszyła się rola czynnika przemocy i przymusu. Czynniki te dominowały natomiast w systemie rządów carskich oraz we władzy absolutnej w Prusach. W XX wieku przemoc i przymus odegrały negatywną rolę w Związku Sowieckim i w Rzeszy niemieckiej.

Nie zmniejszył się też wpływ ideologii na postawę społeczeństw. Wzrosło znaczenie ideologii związanych z gospodarką. Ekonomię wspomagały liberalizm, konserwatyzm, nacjonalizm i socjalizm.

Władze państwowe w wielu krajach stanęły w obronie słabszych firm i ich pracowników przed niebywałą ekspansją kapitału monopolistycznego. W Stanach Zjednoczonych Kongres i rząd federalny podjęły zdecydowaną walkę z koncernami i trustami. W Anglii, we Francji i w Cesarstwie Niemieckim przeprowadzono szereg reform w interesie społeczeństwa. Polityka w tym wydaniu wzmocniła i państwo i społeczeństwo. Rządy absolutne w Rosji i Prusach

wykazywały się natomiast postawą aspołeczną. W sytuacji pogłębiania się nierówności majątkowych państwo, samorządy i różne instytucje obywatelskie zwiększyły pomoc socjalną dla najbiedniejszych warstw społecznych. Ustawodawstwo socjalne zostało najbardziej rozbudowane w Cesarstwie Niemieckim, we Francji i w Wielkiej Brytanii.

CZĘŚĆ CZWARTA

OKRES MIĘDZYWOJENNY (1918–1939)

Rozdział I

Demokracja amerykańska

W pierwszych dniach pierwszej wojny światowej Stany Zjednoczone ogłosiły neutralność. Prezydent Woodrow Wilson wezwał wszystkich obywateli amerykańskich, aby byli „bezsronni” wobec stron konfliktu. Władze obawiały się bowiem, że wojna w Europie może osłabić jedność narodową Ameryki.

Pełnej neutralności nie udało się jednak zachować. Wielkie firmy i banki amerykańskie, powiązane z gospodarką brytyjską i francuską, podjęły dostawy towarów i udzielanie kredytów państwom koalicji. Obie partie (republikanie i demokraci) oraz większość społeczeństwa była nadal przeciwna włączeniu się Stanów Zjednoczonych do wojny na kontynencie europejskim. Uczestnicząc w wojnie zdecydowanie przeciwstawiali się przede wszystkim Niemcy amerykańscy (około cztery miliony), niechętni jej byli Irlandczycy i Żydzi. Wśród Polaków przeważały tendencje antyniemieckie¹.

Dopiero, kiedy niemiecka łódź podwodna storpedowała okręt amerykański „Vigilantie”, władze USA zdecydowały się na wypowiedzenie wojny Niemcom (6 kwietnia 1917 r.), a następnie Austro-Węgrom (7 grudnia 1917 r.). Od tego momentu pomoc amerykańska państwom koalicji ruszyła pełną parą. W walkach na froncie wzięło udział przeszło 800 tys. żołnierzy. W latach 1914–1920 eksport do krajów Ententy osiągnął wartość prawie 40 mld dol. Dodatkowo saldo bilansu handlowego przekroczyło 18 mld dol. Pod koniec wojny zadłużenie wszystkich państw w USA wynosiło ponad 12 mld dol. Jednym z aktywnych organizatorów pomocy dla Europy Zachodniej był prezydent Stanów Zjednoczonych Herbert Hoover².

Koniunktura wojenna wpłynęła wydatnie na rozwój gospodarki amerykańskiej. Produkcja przemysłowa wzrosła o 25%, produkcja rolna o ponad 18%, a obroty handlu zagranicznego aż o 300%. Stany Zjednoczone umocniły się na pierwszej pozycji mocarstwa gospodarczego świata. Po pierwszej

¹ J. Pajewski, *Historia powszechna, 1871–1918*, Warszawa 1994, s. 389–391.

² C.S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany and Italy in the Decade After First World War*, Princeton 1975, s. 14.

wojnie światowej USA i Kanada wytwarzały więcej wyrobów przemysłowych niż wszystkie kraje Europy Zachodniej razem³.

Po zakończeniu wojny, mimo osiągnięć makroekonomicznych, sytuacja wewnętrzna w Stanach Zjednoczonych była skomplikowana. Procesy powojennej demobilizacji i rekonwersji gospodarki na czas pokoju nastroczały poważnych trudności. Pojawiła się inflacja, wybuchały strajki i rozruchy ludności murzyńskiej. W listopadzie 1919 r. odnotowano w USA 145 akcji strajkowych. Nasiliła się kampania podkreślająca zagrożenie ze strony bolszewizmu. Rząd bezwzględnie rozprawiał się ze strajkującymi robotnikami. Organizowano obławy na komunistów i na osoby podejrzewane o sympatie prosocjalistyczne czy prowiązkowe. Obywatele amerykańscy domagali się, aby prezydent Wilson zaniechał angażowania się w sprawy międzynarodowe i zajął się problemami wewnętrznymi kraju, m.in. obniżeniem kosztów utrzymania⁴.

W tej sytuacji wybory prezydenckie w listopadzie 1920 r. wygrał kandydat republikański Warren G. Harding (zaprzysiężony w marcu 1921 r.). Pokonał on zdecydowanie swego demokratycznego rywala Jamesa M. Coxa. Wybory parlamentarne zapewniły republikanom większość w Senacie i w Izbie Reprezentantów. Były to pierwsze wybory, w których mogły głosować kobiety. Prezydent Harding był przeciwny polityce współpracy z Europą, prowadzonej przez prezydenta Wilsona. Jego wybór oznaczał wejście Stanów Zjednoczonych w stadium izolacjonizmu⁵.

W.G. Harding lansował hasło powrotu do „normalnych” czasów, co oznaczało – „Ameryka przede wszystkim” – w polityce wewnętrznej i zagranicznej. Demonstrował populistyczny patriotyzm, zabiegając o popularność ogółu Amerykanów. Prezydent był konserwatystą i popierał interesy przemysłowców. Kongres zniósł podatek obrotowy i od nadmiernego wzbogacenia. Sekretarz do spraw skarbu Andrew Mellon stał na stanowisku, że przemysł i kapitał nie powinny ponosić nadmiernych ciężarów podatkowych, gdyż hamują one inwestycje. Podporą władzy prezydenta byli biznesmeni – bossowie

³ D.H. Aldcroft, *The European Economy*, London 1993, s. 64.

⁴ J. Daniels, *The Wilson Era. Years of War and After. 1917–1923*, Chapel Hill 1946, s. 111–121.

⁵ J.M. Cooper, *The Vanity of Power, American Isolationism and the First World War*, Westport, Conn. 1969.

Partii Republikańskiej, na czele z wpływowym senatorem Bois'em Penrose i zaprzyjaźnionym z nim Harrym M. Daughertym, przebiegłym graczem politycznym. Harding był w ich rękach marionetką. Jako zdecydowany przeciwnik świata pracy i związków zawodowych, z całą bezwzględnością zwalczał strajki. W okresie jego prezydencji szerzyła się w Stanach Zjednoczonych korupcja i dochodziło do skandali na tle seksualnym w Departamencie Sprawiedliwości⁶.

Prezydent Calvin Coolidge (1923–1929) kontynuował konserwatywną politykę Hardinga, z tą tylko różnicą, że nadał jej większą skuteczność. Działalność jego administracji służyła przede wszystkim biznesowi. Sztandarowym hasłem małomównego prezydenta był slogan: „Głównym biznesem społeczeństwa amerykańskiego jest biznes”⁷.

Początki urzędowania Coolidge'a były nader trudne. Odziedziczył bowiem bodajże najbardziej skorumpowaną w historii USA administrację. Stopniowo jednak prezydent kompletował własny gabinet. Do końca 1925 r. pozbył się ludzi, którymi otaczał się zmarły W.G. Harding. Podporą jego władzy byli tacy wpływowi politycy, jak Frank Stearus – wykształcony, bogaty kupiec z Bostonu; Bascom C. Slemph – sekretarz Białego Domu, wpływowi polityk republikański, były kongresmen z Wirginii oraz Frank B. Kellogg, dotychczasowy ambasador Stanów Zjednoczonych w Wielkiej Brytanii⁸.

Mimo że republikanie mieli przewagę w Izbie Reprezentantów i w Senacie C. Coolidge miał poważne trudności z uzyskaniem poparcia dla swoich inicjatyw ustawodawczych. Przeprowadził szereg reform, głównie w interesie wielkiego kapitału. Największe znaczenie miało obniżenie podatków od dochodów indywidualnych. W 1924 r. Kongres uchwalił ustawę podatkową, która redukowałą podatek wyrównawczy od dochodów indywidualnych z 50 do 40%, a w 1926 r. z 40 do 20%. Zmniejszenie wpływów budżetowych z tego tytułu równoważono podniesieniem podatków od zysków korporacji i podatków od nieruchomości. Dochody do budżetu wzrosły po podwyższeniu

⁶ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, *Stany Zjednoczone od Andrew Johnsona do Franklina D. Roosevelta*, Warszawa 1987, s. 391, 393 i 416–417; P[aweł]. Zaremba, *Historia Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1992, s. 287.

⁷ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 428.

⁸ *Ibidem*, s. 424–425 i 427.

taryf celnych. Do 1930 r. Skarb Państwa uzyskał z tego tytułu 16 mld dol.⁹ Wszystko to miało na celu przyspieszenie wzrostu gospodarczego w Stanach Zjednoczonych.

Polityka ekonomiczna administracji amerykańskiej kierowanej przez prezydenta Coolidge'a okazała się skuteczna. Ministrem przemysłu był Herbert Hoover, następny prezydent USA. Gospodarka rozwijała się w szybkim tempie. W 1929 r. produkcja przemysłowa przekroczyła o 72% poziom z 1913 r.¹⁰ W okresie tym wzrosło wydatnie znaczenie nowych gałęzi przemysłu: motoryzacyjnego, lotniczego, chemicznego, elektrotechnicznego i elektronicznego. Stany Zjednoczone wysunęły się zdecydowanie na pierwsze miejsce w handlu międzynarodowym. W 1929 r. ich eksport stanowił ponad 16% eksportu światowego, a import – 12,5% importu światowego. Podobnie jak w handlu międzynarodowym, tak i w eksporcie kapitału przodownictwo należało do USA. Finansowały one jedną trzecią inwestycji światowych¹¹.

Pozytywne wyniki makroekonomiczne przełożyły się na wzrost stopy życiowej obywateli amerykańskich. W latach 1924–1929 dochód narodowy powiększał się w granicach 3% rocznie (*per capita* – z 522 dol. w 1921 r. do 716 dol. w 1929 r.), płace nominalne robotników w przemyśle wzrosły o 4%, zatrudnienie robotników w wielkim i średnim przemyśle – o 4%, koszty utrzymania spadły natomiast o 3%¹².

Od 1922 r. bezrobocie ustabilizowało się na niskim poziomie 4% przy ogólnej liczbie 47 mln zatrudnionych w gospodarce. Wzrosły nakłady na budownictwo mieszkaniowe. Przeznaczano na nie rocznie od 6 mld dol. w 1919 r. do 8,5 mld dol. w 1928 r. Postęp gospodarczy wpłynął wydatnie na jakość życia rodzinnego. Efektem błyskawicznej elektryfikacji kraju było to, że pod koniec dekady już dwie trzecie gospodarstw domowych korzystało z energii elektrycznej. W związku tym wzrosła wydatnie konsumpcja elektryczności

⁹ K. Michałek, *Amerykańskie stulecie. Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki 1900–2001*, Warszawa 2004, s. 123; zob. więcej: D.Z. McCloy, *Calvin Colidge, The Quiet President*, New York 1967.

¹⁰ J. Ciepielewski, J. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Dzieje gospodarcze świata do 1980 r.*, Warszawa 1987, s. 335.

¹¹ A. Maddison, *The World Economy: A Millenial Perspective*, Paris 2002, s. 359–360.

¹² *Mały rocznik statystyczny 1939* (dalej MRS), Warszawa 1939, s. 4.

– z 20 do 116 mld kWh w latach 1913–1929¹³. Rozpoczęła się era masowej produkcji lodówek, pralek, tosterów i innych urządzeń elektrycznych.

Niesłychanie wysokie tempo rozwoju motoryzacji (w 1919 r. było 6,7 mln samochodów osobowych, a w 1929 r. – aż 26 mln), przy jednoczesnym spadku ich ceny, spowodowało że w 1929 r. 56% ogółu rodzin posiadało własny pojazd.

Wielkie korporacje, dostrzegając wartość psychicznej i fizycznej regeneracji pracowników, zaczęły wprowadzać płatne tygodniowe, z czasem dwutygodniowe urlopy. W latach dwudziestych dokonał się wielki postęp w zakresie kultury masowej. Upowszechniły się kino, radio, prasa i sport¹⁴.

Pomyślna koniunktura nie objęła jednak sektora rolnego. Narastająca od kilku lat nadprodukcja żywności spowodowała obniżenie cen płodów rolnych. W rezultacie dochody farmerów zmalały z około 26 mld dol. w 1920 r. do około 14 mld dol. w 1929 r. Rolnicy zadłużali się a część z nich bankrutowała. Rodziny farmerskie przeżywały dramatyczne chwile. Zrujnowani powiększali szeregi emigracji rolnej. W 1929 r. 600 tys. farmerów opuściło własne gospodarstwa. Poszukiwali oni pracy w mieście lub zatrudniali się jako robotnicy rolni¹⁵.

Administracja prezydenta Coolidge'a nie podjęła żadnych starań, aby zmienić ten stan rzeczy. Zaniechano nieśmiałych prób interwencji w rolnictwie z początku lat dwudziestych, które doprowadziły do zmniejszenia dysproporcji w dochodach ludności wiejskiej i miejskiej. W końcu dekady farmerzy znaleźli się w beznadziejnej wręcz sytuacji, a spadek ich dochodów, powodujący zmniejszenie popytu na artykuły przemysłowe, stał się jedną z głównych przyczyn wybuchu wielkiego kryzysu ekonomicznego w październiku 1929 r.¹⁶ Z pomyślnej koniunktury gospodarczej korzystała w największym stopniu sfera biznesu. W latach 1914–1926 liczba milionerów w Stanach Zjednoczonych wzrosła z 4,5 do 11 tys. W 1928 r. grupa najbogatszych rodzin (1,2%) uzyskiwała dochód globalny równy dochodowi osiąganemu przez 60% uboższej grupy społecznej¹⁷.

13 R. Perrot-Cornu, *Étas-Unis de 1913 a 1945*, [w:] *Collection G. Brémond*, Paris 1987, s. 333–334.

14 K. Michałek, *Amerykańskie stulecie...*, s. 100–101 i 112–119.

15 R. Perrot-Cornu, *Étas-Unis de 1913...*, s.334.

16 K. Michałek, *Amerykańskie stulecie...*, s. 125–128; L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 432 i 448.

17 J. Skodlarski, *Historia gospodarcza*, Warszawa 2012, s. 222.

Prezydent Coolidge, wspierając ekspansję wielkiego kapitału, starał się zarazem łagodzić nierówności społeczne. Poparł ideę utworzenia Departamentu Opieki Społecznej oraz zaproponował konstytucyjną poprawkę ustalającą płacę minimalną dla kobiet. Opowiedział się za utworzeniem komisji, która miała dbać o harmonijną koegzystencję poszczególnych ras, oraz podpisał w 1924 r. ustawę przyznającą obywatelstwo amerykańskie Indianom urodzonym w Stanach Zjednoczonych. W myśl hasła: „Ameryka musi być amerykańska” podpisał też ustawę ograniczającą napływ imigrantów do USA¹⁸.

Prosperity lat dwudziestych pomogła rządzić republikanom. W oczach przeciętnego Amerykanina władza wywiązywała się w sposób właściwy ze swych obowiązków i wyborcy udzielali jej poparcia. Republikanie opierali się na fundamentalnych zasadach, tj. wolności jednostki w systemie demokratycznym i istnieniu wolnego rynku w sferze stosunków gospodarczo-społecznych. Demokraci praktykowali ten sam model państwa. Różnice dotyczyły metod i środków sprawowania władzy. Republikanie krytykowali demokratów m.in. za ścisłe przestrzeganie ustaw antytrustowych, za przyjęcie ustawodawstwa chroniącego związki zawodowe czy też za korupcję¹⁹.

W Stanach Zjednoczonych funkcjonowały również nurty, partie polityczne oraz organizacje społeczno-religijne o charakterze zdecydowanie skrajnym. Największym wrogiem systemu była Komunistyczna Partia Stanów Zjednoczonych. Ze względu na niewielką liczbę członków (około dziewięć tysięcy) nie stanowiła ona zagrożenia dla funkcjonowania ustroju. Do skrajnej lewicy zalicza się też Syndykalistyczną Ligę Ameryki i Sojusz Techniczny. Na początku lat dwudziestych dość dużą popularnością cieszyła się Partia Socjalistyczna (około 100 tys. członków). Negując system kapitalistyczny w okresie jego rozkwitu traciła jednak, z roku na rok, członków (w 1928 r. liczyła już tylko osiem tysięcy członków)²⁰.

Odmienny charakter miał Ku-Klux-Klan. Organizacja ta prowadziła działania terrorystyczne przeciwko Murzynom (głównie), katolikom, Żydom i imigrantom nowej fali. Szczyt jej aktywności przypada na początek lat dwudziestych. W 1924 r. miała dwa miliony członków opłacających składki,

¹⁸ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 449.

¹⁹ K. Michałek, *Amerykańskie stulecie...*, s. 141 i 143.

²⁰ *Ibidem*, s. 138–140.

sympatyków szacowano na cztery do pięciu milionów. W 1928 r. Ku-Klux-Klan liczył już jednak tylko 200 tys. członków²¹.

Główną przyczyną spadku jego popularności był przełom cywilizacyjny, jaki dokonał się w tym okresie w Stanach Zjednoczonych. Kształtowała go nowa ideologia społeczna, polegająca na negowaniu wartości absolutnych w różnych sferach życia społecznego, a także inne podejście do kultury (potrzeba koegzystencji różnych kultur). Znaczący wpływ na kryzys tej organizacji miała też demoralizacja jej kierownictwa. Społeczeństwo amerykańskie było w większości wrażliwe na kwestie moralne i obyczajowe²².

Obraz społeczeństwa amerykańskiego byłby niepełny, gdyby pominąć jego ciemne strony. Do takich należała niewątpliwie plaga przestępczości. Jej rozmiary spotęgowała prohibicja, która obowiązywała w USA w latach 1920–1933. W 1919 r. Kongres ratyfikował 18. poprawkę do konstytucji, która zakazywała produkcji, przywozu i wywozu oraz sprzedaży i konsumpcji wszelkich napojów alkoholowych. Zakaz ten spowodował nielegalną produkcję i handel alkoholem. Na bazie tego procederu rozwinęła się też na niespotykaną skalę przestępczość zorganizowana. Stan ten prowadził do nieposzanowania prawa oraz demoralizacji stróżów prawa i porządku publicznego²³.

W latach 1929–1933 doszło do najgłębszego załamania koniunktury w dotychczasowych dziejach gospodarki kapitalistycznej. Światowy kryzys gospodarczy wybuchł w Stanach Zjednoczonych. Uruchomił go krach na giełdzie nowojorskiej („czarny wtorek” 29 października 1929 r.). Przesłanki kryzysu narastały wcześniej i miały główne źródło w sferze finansowej. Rozpowszechnienie się kryzysu było spowodowane zbytnim uzależnieniem wielu krajów od amerykańskich inwestycji zagranicznych²⁴.

W latach Wielkiej Depresji władzę w USA sprawował prezydent Herbert Clark Hoover, przedstawiciel Partii Republikańskiej. Był on doświadczonym administratorem, byłym ministrem przemysłu i pierwszym biznesmenem w Białym

²¹ *Ibidem*, s. 132–135.

²² P[iotr]. Zaremba, *Demokracja w stanie wojny. Dzieje polityczne Stanów Zjednoczonych od roku 1900*, t. II, Warszawa 2014, s. 989–991.

²³ R. Perrot-Cornu, *Étas-Unis de 1913...*, s. 237; P[iotr]. Zaremba, *Demokracja...*, s. 290–291.

²⁴ J.K. Galbraith, *The Great Crash*, Londres [London] 1955, s. 36; R. Munting, B.A. Holderness, *Crisis. Recovery and War. An Economic History of Continental Europe. 1918–1945*, New York 1991, s. 26.

Domu. Początkowo kontynuował politykę konserwatywną poprzednich prezydentów. Już po krachu na giełdzie nowojorskiej, w listopadzie 1929 r., Kongres rozpatrywał projekt ustawy dotyczącej wprowadzenia wysokich taryf celnych. Prezydent Hoover nie odważył się zgłosić sprzeciwu, nie zważając na konsekwencje tej decyzji dla amerykańskiego eksportu. W czerwcu 1930 r. zatwierdzono nową, podwyższoną taryfę celną, zwaną od jej projektodawców taryfą Hawleya-Smoota. Na jej podstawie cła na niektóre towary wzrosły nawet do 40%²⁵.

Prezydent Hoover reagował wolno na nasilającą się przejawy kryzysu. Najpierw podjął decyzję o obniżeniu podatków, aby zwiększyć środki finansowe przedsiębiorców na działalność inwestycyjną. W 1929 r. podpisał ustawę o przeznaczeniu 500 mln dol. na zakup nadwyżek rolnych w celu podtrzymania cen żywności. Próbował też zachęcać władze federalne i stanowe do inwestowania. Wysiłki te nie przyniosły większych efektów, ponieważ środki przeznaczone na ten cel były zbyt skromne²⁶.

Dopiero w 1932 r. rząd utworzył organ gospodarczy do walki z kryzysem – Fundusz Rekonstrukcji. Prezydent sprzeciwił się zdecydowanie programowi robót publicznych i inwestycjom rządu w dolinie rzeki Tennessee. Zasiłki dla bezrobotnych uważał za demoralizujące i zabójcze dla inicjatywy gospodarczej oraz za sprzeczne z duchem społeczeństwa amerykańskiego. Był przekonany, że indywidualizm Amerykanów pokona wszelkie przeszkody i trudności. Wykluczał nadal ingerencję państwa w gospodarkę rynkową. W 1930 i 1931 r. utworzone zostały organizacje prezydenckie do spraw walki z bezrobociem. Ich działania były jednak mało skuteczne, ponieważ rząd przeznaczył na ten cel tylko dwa miliardy dolarów, będących w dyspozycji władz stanowych i gminnych, ponadto nadal odmawiał (1932 r.) zwiększenia środków na program pomocy społecznej²⁷.

Tymczasem bezrobocie przybierało ogromne rozmiary. W 1932 r. bezrobotni w Stanach Zjednoczonych stanowili 35% ogółu zatrudnionych (około 13 mln osób)²⁸. W okresie 1929–1933 płace nominalne robotników przemysłowych

25 J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 178.

26 L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 461 i 465.

27 *Ibidem*, s. 461–462, 465 i 481; P[iotr]. Zaremba, *Demokracja...*, s. 293.

28 Według innego opracowania bezrobocie w 1932 r. wzrosło do 24% populacji zatrudnionych (11,9 mln); w 1929 r. wynosiło odpowiednio 1,5 mln i 3,1% (R. Perrot-Cornu, *Étas-Unis de 1913...*, s. 240).

zmniejszyły się o 17%, a wydatki na utrzymanie (obliczane w złotych) zmalały o około 40%. Dochód narodowy na mieszkańca obniżył się o około 1/3²⁹.

Część bezrobotnych żyła w skrajnym ubóstwie. W grudniu 1931 r. w całym kraju zorganizowano marsze głodowe. W lipcu następnego roku około 20 tys. weteranów pierwszej wojny światowej wyruszyło do Waszyngtonu, żądając świadczeń, do których rząd amerykański zobowiązał się wcześniej. Interweniowała policja, a następnie armia, dowodzona przez generała Douglasa MacArthura. Wojsko wyparło siłą demonstrantów. Przestraszone rozruchami władze zaczęły przydzielać nadwyżki żywnościowe najbardziej potrzebującym. W 1932 r. rząd wyasygnował 300 mln dol. pożyczek dla władz lokalnych na program pomocy społecznej oraz zaczął skłaniać się do podjęcia frontu robót publicznych³⁰.

Prezydent Hoover i jego administracja nie potrafili rozwiązać problemów wewnętrznych kraju. Stany Zjednoczone pogrążyły się coraz bardziej w kryzysie. W 1933 r. liczba bezrobotnych zwiększyła się do 15 mln osób. W latach 1929–1933 zbankrutowało prawie pięć tysięcy banków. Przepadły oszczędności milionów ciułaczy. Wydłużały się kolejki po chleb. Dramatyczny spadek cen płodów rolnych powodował, że nie opłacało się dostarczać żywności na rynek (w 1929 r. ceny artykułów rolnych wynosiły 104,9 (1926 = 100), a produktów nierolniczych – 93,3; w 1932 r. odpowiednio – 48,2 i 68,3). Negatywnym skutkiem kryzysu było zmniejszenie liczby zawieranych małżeństw i malejący wskaźnik urodzeń. Co piąte dziecko było niedożywione, około 900 tys. dzieci opuściło domy rodzinne i zasililo armię włóczęgów i żebraków. Pomoc bezrobotnym w postaci organizowania dla nich jadłodajni była niewystarczająca³¹.

Brakowało kompleksowego i odważnego programu wyjścia z długotrwałej depresji gospodarczej. Prezydent tracił poparcie społeczne. Nie pomogły mu pozytywne decyzje w zakresie polityki społecznej (zwiększenie środków na szkolnictwo i ochronę zdrowia Indian, reforma więziennictwa w duchu

²⁹ MRS, s. 4; J. Skodlarski, *Historia gospodarcza...*, s. 254; P. Bairoch, *Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours*, t. III, Paris 1997, s. 56, 57 i 125.

³⁰ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 463–464.

³¹ H. Brogan, *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, s. 564–565; P[iotr]. Zaremba, *Demokracja...*, s. 1049; R. Perrot-Cornu, *Étas-Unis de 1913...*, s. 238.

humanitarnym, gesty pojednawcze w stosunku do prześladowanych poprzednio działaczy robotniczych i murzyńskich itp.)³².

Spółeczeństwo amerykańskie, zmęczone przeciągających się kryzysem, oczekiwało szybkich i skutecznych reform. W tej sytuacji rosła popularność gubernatora stanu Nowy Jork, demokraty – Franklina Delano Roosevelta. Pełniąc ten urząd w latach 1928–1932 dał się poznać jako reformator wyczulony na problemy społeczne, m.in. wspierał farmerów i przygotował plan pomocy społecznej³³.

W 1930 r. F.D. Roosevelt, mając ambicje prezydenckie, rozpoczął przygotowania dotyczące opracowania programu, mającego na celu wyprowadzenie z kryzysu gospodarkę amerykańską. W pracach tych wspomagali go m.in. Samuel J. Roseman, Frances Perkins, Henry Morgenthau jr., James A. Farlej. Stanowili oni trust mózgow przyszłego prezydenta. Z czasem grono doradców powiększyli profesorowie: Raymond Moley, Adolf A. Berle jr. i Rexford G. Tugewella³⁴.

Wielka Depresja zmusiła ekonomistów i działaczy gospodarczych do rewizji dotychczasowych poglądów co do metod polityki gospodarczej państwa. Odrzucono tezę tradycyjnej nauki ekonomii o automatycznym przewyciężaniu kryzysów i zaburzeń w gospodarce rynkowej. Nową teorię zaprezentował angielski ekonomista John M. Keynes, który uzasadnił tezę, że kapitalizm w warunkach liberalizmu gospodarczego nie jest w stanie zapewnić ani pełnego wykorzystania istniejących czynników produkcji, ani pełnego zatrudnienia. W polityce gospodarczej należało zwracać szczególną uwagę na czynnik popytowy, a nie podażyowy. W kreowaniu popytu większą rolę powinno odgrywać państwo i jego instytucje³⁵.

W duchu myśli keynesowskiej, chociaż nie bezpośrednio pod wpływem jego *Ogólnej teorii...*, w wielu krajach zaczęto wprowadzać programy interwencyjne. Władze w Stanach Zjednoczonych zdecydowały się na daleko idące eksperymenty. F.D. Roosevelt jeszcze przed uzyskaniem nominacji Partii Demokratycznej, pozwalającej mu ubiegać się o urząd prezydenta, miał dość skryształizowane

³² *Ibidem*, s. 461 i 481.

³³ H. Brogan, *Historia Stanów...*, s. 567–568.

³⁴ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 499 i 507–508.

³⁵ J.M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, Warszawa 2003, s. 6–22 i 340–351.

poglądy na wyjście z kryzysu. W przemówieniu z sierpnia 1931 r. stwierdził, że państwo ma zapewnić bezpieczeństwo i dobrobyt obywatelom oraz że państwo odgrywa służebną rolę wobec społeczeństwa, a nie na odwrót. Z kolei w przemówieniu z września 1932 r. mówił o potrzebie bardziej sprawiedliwego podziału dochodu narodowego. Oświadczył, że wiek „baronów – rabusiów skończył się”³⁶.

F.D. Roosevelt pokonał w listopadzie 1932 r. kontrkandydata republikanów H.C. Hoovera i w marcu 1933 r. objął urząd prezydenta. Odnosił przygniatające zwycięstwo – otrzymał 22,8 mln głosów, Hoover 15,7 mln. Zyskał zdecydowane poparcie społeczne, mimo że przeciwnicy nie szczędzili mu oskarżeń. Nazywano go dyktatorem, szatanem, czerwonym pozerem i zdrajcą swojej klasy społecznej (urodził się w zamożnej rodzinie)³⁷. W orędziu wygłoszonym w Kongresie 4 marca 1933 r. prezydent, wskazując na przyczyny kryzysu, zapowiedział konieczność gruntownych zmian w sferze biznesu. Mówił o nieuczciwości i zachłanności bankierów, zmianie etyki kupieckiej, poddaniu sektora finansowego ścisłemu nadzorowi oraz uniemożliwieniu spekulacji cudzymi pieniędzmi³⁸.

Istotną cechą charakteru F.D. Roosevelta była odwaga w podejmowaniu szybkich i często ryzykownych decyzji. W przeciwieństwie do Hoovera nie liczył na samoczynne wyjście gospodarki z kryzysu. Taka postawa odpowiadała ówczesnym nastrojom społecznym i charakterowi narodu amerykańskiego. Kongres uchwalił na okres przejściowy nadzwyczaj szerokie uprawnienia dla prezydenta. Przez pierwsze „Sto Dni” był on bez mała „dyktatorem” gospodarczym. W następnych miesiącach Roosevelt balansował między racją państwa federalnego, administrowanego z Waszyngtonu, a interesami poszczególnych stanów. Kapitalizm liberalny został znacznie ograniczony³⁹.

Prezydent F.D. Roosevelt dotrzymał obietnic wyborczych i przystąpił niezwłocznie do realizacji wielkiego programu reform gospodarczych określonych mianem Nowego Ładu (*New Deal*). Kongres uchwalił pakiet ważnych ustaw, które reformowały stosunki pieniężno-kredytowe, przemysł, rolnictwo,

³⁶ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 499–500.

³⁷ *Ibidem*, s. 501; P[iotr]. Zaremba, *Demokracja...*, s. 296.

³⁸ S. Sierpowski, *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. II, (1927–1934), Poznań 1992, s. 375–378.

³⁹ P[iotr]. Zaremba, *Demokracja...*, s. 296–298; R. Perrot-Cornu, *Étas-Unis de 1913...*, s. 84 i 244.

transport, obrót handlowy i stosunki pracownicze. Istotny wpływ na uzdrowienie gospodarki amerykańskiej miała dewaluacja dolara oraz zawieszenie wymiennalności dolara na złoto, a także zakaz wywozu kruszców za granicę, ustawa o pomocy dla rolnictwa (zapewniała wypłacanie odszkodowań farmerom za ograniczenie obszaru upraw, pomoc finansową, zakaz zajmowania gospodarstw za zadłużenie), jak również decyzje rządu dotyczące wydatkowania miliardowych kwot na roboty publiczne i sferę socjalną⁴⁰.

Reformy rozpoczęto od rozwiązania kryzysu bankowego. W marcu 1933 r. Kongres uchwalił ustawę o nadzwyczajnej pomocy bankom. Prezydent uzyskał prawo sprawowania kontroli nad polityką kredytową, wymianą walut i emisją pieniądza. Rząd udzielił bankom kredytu. W maju tego roku weszła w życie ustawa o nadzwyczajnej pomocy rządu federalnego władzom stanowym i miejskim. Przekazano natychmiast władzom lokalnym 500 mln dol., później – pięć miliardów dolarów. W czerwcu powołano Federalną Korporację Ubezpieczeń Depozytów. Korporacja, dysponując kapitałem państwowym, gwarantowała zwrot wkładów bankowych do wysokości pięciu tysięcy dolarów. Przedsięwzięcie to ograniczyło znacznie skalę bankructw instytucji bankowo-kredytowych oraz uspokoiło drobnych ciułaczy. Zmodyfikowane mechanizmy udzielania kredytów uniemożliwiały powrót do finansowania spekulacji giełdowych. Ukoronowaniem „Stu Dni” Nowego Ładu była ustawa dotycząca uzdrowienia przemysłu. Regulowała zasady konkurencji i uczciwe stosunki między pracodawcami i pracownikami⁴¹.

Pod pręgierzem znalazła się większość potentatów finansowych. Wyjątek stanowili Rockefellerowie, którzy poparli ustawodawstwo finansowe przygotowane w ramach Nowego Ładu. W rewanżu uzyskali poparcie Roosevelta, co ułatwiło im utworzenie i rozbudowę światowego imperium ekonomicznego⁴².

Konserwatyści nie szczędzili słów krytyki przeprowadzanym reformom. Nazywali prezydenta Roosevelta „Królem Franklinem” i oskarżali go o absolutyzm. Społeczeństwo amerykańskie przyjęło z kolei program reform

⁴⁰ E.A. Rosen, *Hoover, Roosevelt and the Brain Trust*, New York 1977, s. 79; K. Conkin, *The New Deal*, t. III, Arlington Heights 1975; R. Cameron, *Historia gospodarcza świata*, Warszawa 1996, s. 388.

⁴¹ L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 503–504; M. Einaudi, *The Roosevelt Revolution*, New York 1959.

⁴² V. Perlo, *Imperium wielkiego kapitału finansowego*, Warszawa 1960, s. 266–268.

z zadowoleniem i wdzięcznością. Twórcy *New Dealu* nie chcieli osłabić systemu kapitalistycznego, ale wzmocnić go przez ograniczone reformy. Kapaliści zaś, dopóki w kraju panowały silne nastroje niezadowolenia, tolerowali inicjatywy ustawodawcze administracji prezydenta Roosevelta. Gdy jednak sytuacja ekonomiczna poprawiła się nieco, wielki kapitał zaczął coraz niechętniej odnosić się polityki gospodarczej Białego Domu⁴³.

F.D. Roosevelt, nie bacząc na pojawiający się opór, podejmował dalsze inicjatywy. Kongres uchwalił ustawy o uzdrowieniu przemysłu i utworzeniu korporacji dla zagospodarowania doliny rzeki Tennessee⁴⁴. Prezydent wzmocnił bazę społeczną władzy centralnej. Odbudował polityczną pozycję Partii Demokratycznej. Stworzył szeroką koalicję lokalnych wyborców głosujących na demokratów. W jej skład wchodził robotnicy, farmerzy, intelektualisci, drobni biznesmeni i mniejszości etniczne. Skupił wokół siebie wybitnych współpracowników, którzy przez kilkanaście lat stanowili sztab polityczno-gospodarczy jego administracji. Byli wśród nich m.in.: Henry Morgenthau – sekretarz skarbu, Francis Perkins – sekretarz pracy, Harry Hopkins – minister przemysłu, Henry A. Wallace – sekretarz rolnictwa i Cordell Hull – sekretarz stanu⁴⁵.

W końcowym okresie pierwszej kadencji prezydenckiej administracja Roosevelta koncentrowała się na problemach pracowniczych. W lipcu 1935 r. utworzono Krajowy Zarząd Stosunków Pracy, który wypracował nowy model funkcjonowania związków zawodowych. Organizacja wspierała robotników w rokowaniach i w zawieraniu umów zbiorowych z pracodawcami oraz zwiększyła liczebność i aktywność ruchu związkowego. Najważniejszym posunięciem Roosevelta w kwestii społecznej, w jego pierwszej kadencji, było uchwalenie w sierpniu 1935 r. *Ustawy o Zabezpieczeniu Socjalnym*. Wprowadzała ona emerytury finansowane z opodatkowania przedsiębiorców i innych pracodawców oraz system czasowych zasiłków w wypadku bezrobocia. Zapewniała także ograniczoną pomoc finansową dla starców, niewidomych i osób znajdujących się w skrajnej nędzy⁴⁶.

W 1936 r. F.D. Roosevelt odniósł przygniatające zwycięstwo w wyborach prezydenckich (zwyciężył w 46 stanach, na 48 ogółem). Mocny mandat upoważniał

43 L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 504–505.

44 W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej*, Warszawa 1970, s. 488.

45 L. Pastusiak, *Prezydenci*, t. II, s. 507–508.

46 W. Rusiński, *Zarys historii...*, s. 488; R. Perrot-Cornu, *Étas-Unis de 1913...*, s. 242–244.

go do podejmowania dalszych inicjatyw. Jednak burżuazja, w warunkach stabilizacji gospodarczej, zdecydowała się na blokowanie reform. Skutecznym instrumentem do paraliżowania polityki prezydenta okazał się Sąd Najwyższy. Sędziowie orzekli jednomyślnie, że ustawa o uzdrowieniu przemysłu jest niezgodna z konstytucją Stanów Zjednoczonych, ponieważ stanowi nieuzasadnioną ingerencję rządu w sprawy biznesu. Sąd Najwyższy unieważnił także kilka innych ustaw z pakietu Nowego Ładu, m.in. ustawę o pomocy dla rolnictwa. Po 1935 r. działalność w zakresie ustawodawstwa socjalnego wyłączono z programu *New Deal*⁴⁷.

Mimo zdecydowanej kampanii wielkiego kapitału skierowanej przeciw polityce interwencjonizmu państwowego, Rooseveltowi udało się w czerwcu 1938 r. przeforsować ustawę o ograniczeniu czasu pracy z 48 do 40 godzin tygodniowo oraz ustawę dotyczącą płac minimalnych i zakazu zatrudniania dzieci przy produkcji artykułów wysyłanych poza granice stanu⁴⁸.

Tymczasem, w wyniku ostrej walki, w Kongresie przewagę zaczęli uzyskiwać republikanie. *New Deal* stopniowo wygasł. Prezydent Roosevelt coraz więcej uwagi poświęcał niebezpiecznej sytuacji międzynarodowej.

Niełatwo jest ocenić skutki gospodarczo-społeczne Nowego Ładu. Powszechnie uważa się, że *New Deal* przyniósł poprawę koniunktury i przyczynił się do podniesienia stopy życiowej społeczeństwa amerykańskiego. Polityka prezydenta Roosevelta spotkała się jednak z krytyką ze strony środowisk liberalnych. Podnoszono przede wszystkim kwestię olbrzymich kosztów, jakie pochłonęła jej realizacja. Po czyjej stronie leży racja? Przyjrzyjmy się faktom.

W okresie 1933–1939 odnotowano w Stanach Zjednoczonych dość słabe wyniki makroekonomiczne. W 1939 r. dochód narodowy *per capita* był niższy w porównaniu z rokiem 1929. Bezrobocie jako zjawisko nie zostało wyeliminowane. Wprawdzie w latach 1934–1937 zatrudnienie robotników w wielkim i średnim przemyśle wzrosło o 20%, ale w 1937 r. nastąpiło ponowne załamanie rynku pracy i w 1938 r. bezrobocie sięgnęło 14 mln osób. Rząd interweniował tym razem szybko i bardzo energicznie, m.in. zmniejszono oprocentowanie kredytów i zwiększono front robót publicznych⁴⁹.

⁴⁷ P[iotr]. Zaremba, *Demokracja...*, s. 303–304.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 510–511.

⁴⁹ *MRS*, s. 4; J. Szpak, *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 2003, s. 263.

Ingerencja administracji Roosevelta spowodowała okresowy wzrost produkcji przemysłowej o 31% (1934–1937), ale nie na długo, w 1938 r. odnotowano bowiem spadek o 19% (1937–1938). Zdecydowanie pozytywne efekty przyniosła polityka interwencjonizmu w rolnictwie. Przeciętne, roczne zbiory ważniejszych ziemiopłodów w Stanach Zjednoczonych wzrosły z około 168 mln q w latach 1932–1936 do 268 mln q w 1937 r.⁵⁰

Inwestycje publiczne nie były w stanie kompensować, w tak potężnej gospodarce rynkowej, gwałtownego załamania inwestycji prywatnych. Wydatki państwowe wprawdzie wzrosły z około 5% PKB w latach dwudziestych do około 12% w okresie Nowego Ładu, ale nie mogły zastąpić wydatków prywatnych, tym bardziej że miały mniej racjonalny charakter⁵¹.

Dewaluacja dolara pobudziła eksport towarów amerykańskich (spadek wartości dolara w stosunku do innych walut) i zwiększyła opłacalność produkcji. Wartość wywozu obliczona w złocie wzrosła w latach 1934–1938 o 11%⁵². Niski kurs dolara spowodował napływ złota z rynku krajowego i zagranicznego, co umożliwiło powrót do zasad waluty złotej w transakcjach zagranicznych.

Istotnym segmentem *New Dealu* było podjęcie na wielką skalę robót publicznych. Prowadzono je głównie w dziedzinie infrastruktury (budowa autostrad, mostów, kanałów, regulacja rzek), a efekty nie stwarzały zagrożenia podażowego. Administracja Robót Publicznych wybudowała ponad milion kilometrów dróg, 77 tys. mostów, 285 lotnisk i 122 tysiące budynków publicznych⁵³. Największym osiągnięciem była regulacja i zagospodarowanie doliny rzeki Tennessee. Wybudowano tam system elektrowni wodnych, fabryki, przeprowadzono prace irygacyjne i zalesiono tysiące hektarów gruntów nienadających się do uprawy roli. Dzięki temu gigantycznemu przedsięwzięciu siedem stanów znajdujących się na tym obszarze, nadrobiło opóźnienie gospodarcze i cywilizacyjne. Do 1942 r. administracja wydała 13 mld dol. na finansowanie robót publicznych, zatrudniono przy tych pracach 8,5 mln bezrobotnych⁵⁴.

⁵⁰ MRS, s. 3 i 83.

⁵¹ R. Cameron, *Historia gospodarcza...*, s. 368–369.

⁵² MRS, s. 5.

⁵³ J. Szpak, *Historia gospodarcza...*, s. 262; K. Michałek, *Amerykańskie stulecie...*, s. 169.

⁵⁴ J. Skodlarski, *Historia gospodarcza...*, s. 266–267.

Kompleksowe działania podjęte w ramach Nowego Ładu powodowały wzrost popytu globalnego. Na szczególne podkreślenie zasługuje aspekt humanitarny programu realizowanego przez administrację prezydenta Roosevelta, który przejawiał się głównie w sferze pracowniczej i socjalnej. Ważnym przedsięwzięciem było wydanie *Kodeksu Pracy*, na który składało się 600 kodeksów poszczególnych branż przemysłowych. Kodeksy te określały maksymalny czas pracy (35 godzin tygodniowo), minimalne płace (30 centów za godzinę), ubezpieczenia od wypadków, emerytury i inne świadczenia. Zwiększono zasiłki dla bezrobotnych, miliardy dolarów wydał rząd na sferę socjalną⁵⁵. Interwencjonizm na rynku pracy i pomoc socjalna zwiększały siłę nabywczą społeczeństwa i nakręcały koniunkturę ekonomiczną. Poprawie uległa sytuacja bytowa społeczeństwa amerykańskiego. W latach 1934–1938 płace nominalne wzrosły o 24%. Natomiast koszty utrzymania, obliczone w walucie nominalnej, powiększyły się tylko o 7%, ceny zaś żywności o 4%⁵⁶.

Wychodzenie z kryzysu i polityka interwencjonizmu państwowego w Stanach Zjednoczonych były bardzo kosztowne. Wiele milionów dolarów zostało zmarnowanych ze względu na niską efektywność gospodarki publicznej, ale nie zapominajmy, że Wielką Depresję sprokurowała gospodarka rynkowa. Przyniosła ona „morze” nieszczęść, które dotknęły większą część społeczeństwa.

Reformy administracji prezydenta Roosevelta przysły z pomocą najbardziej potrzebującym środków do życia. Spowodowały wygaszenie groźnych nastrojów społecznych. Z drugiej strony wielki kapitał poszedł na pewne ustępstwa na rzecz klas pracujących, zmniejszając zakres eksploatacji pracowników, a instytucje państwowe podjęły bardziej odpowiedzialną politykę w dziedzinie zarządzania pieniędzem i finansów.

Duży wpływ na zmiany światopoglądowe społeczeństwa amerykańskiego miała twórczość wybitnych pisarzy: Johna Dos Passosa, Johna Steinbecka i Richarda Wrighta (czarnoskóry). W okresie *New Dealu* dokonał się awans społeczny czarnej ludności. Świadczy o tym udział ich reprezentantów w administracji rządowej. W latach Nowego Ładu około 100 przedstawicieli tej mniejszości zajmowało różne funkcje w aparacie federalnym, tworząc tak zwany czarny gabinet⁵⁷.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *MRS*, s. 3 i 247.

⁵⁷ G.B. Tindall, D.E. Shi, *Historia Stanów Zjednoczonych*, Poznań 2002, s. 1050; K. Michałek, *Amerykańskie stulecie...*, s. 177.

Administracja Roosevelta starała się początkowo godzić racje społeczne i interesy biznesu. Na dłuższą metę okazało się to niemożliwe, powiązanie kapitału prywatnego z państwem stwarzało bowiem większe możliwości zysku niż fuzja poszczególnych przedsiębiorstw. Władza państwowa mogła zapewnić miliardy dochodów, ponieważ ustalała podatki, taryfy celne i opłaty komunalne oraz firmowała inwestycje zagraniczne i decydowała o zamówieniach publicznych, zwłaszcza bardzo intratnych – dla armii⁵⁸.

Władza nie mogła zrezygnować z tych powiązań, ponieważ z jednej strony stanowiły one podstawę gospodarki rynkowej, a z drugiej – bazę dla funkcjonowania państwa. Społeczność amerykańska starała się mieć wpływ na decyzje służące osiągnięciu celów społecznych. Udało się zmusić wielki kapitał do pewnych ustępstw. Niektóre zmiany wprowadzone w okresie Nowego Ładu okazały się realną zdobyczą demokracji amerykańskiej.

Nowy Ład, wielki eksperyment w dziejach kapitalizmu, „wyciągnął pomocną dłoń” i przyczynił się do tego, że gospodarka kapitalistyczna osiągnęła wiek dojrzały. Zmiany w dziedzinie prawodawstwa, przebudowa instytucji finansowo-kredytowych, zwiększenie funkcji kontrolnych organów centralnych, ustanowienie minimalnych standardów dotyczących warunków pracy i pomocy socjalnej – wszystkie te przedsięwzięcia przyniosły w następnych latach pozytywne skutki ekonomiczno-społeczne. Ułatwiły też przestawienie gospodarki na produkcję zbrojeniową po przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do działań wojennych⁵⁹.

Wiadomo powszechnie, że egoizm ludzi biznesu przewyższa zdecydowanie ich postawę humanitarną i filantropijną prezentowaną wobec świata pracy. Z tego względu zachodzi potrzeba wspierania dobrze funkcjonujących instytucji państwowych. Okazuje się bowiem, że mechanizmy rynkowe nie są w stanie odpowiednio dyscyplinować przedsiębiorców. Nie należy też lekceważyć czynnika psychologicznego. Podjęte działania poprawiły atmosferę społeczną, zwiększyły zaufanie do państwa, instytucji i przedsiębiorców. Sądzę, że rację mieli Maurice Niveau i Yves Crozet, twierdząc: „Nigdy inicjatywa publiczna nie pomogła tak wiele inicjatywie prywatnej, wchodzącej w kapitalizm XX w.”⁶⁰

⁵⁸ V. Perlo, *Imperium wielkiego kapitału...*, s. 405–408 i 418–419.

⁵⁹ G.B. Tindall, D.E. Shi, *Historia Stanów...*, s. 1061–1062; K. Michałek, *Amerykańskie stulecie...*, s. 174–183.

⁶⁰ M. Niveau, Y. Crozet, *Histoire des faites économiques contemporains*, Paris 2008, s. 308.

Rozdział II

Względna stabilizacja polityczno-społeczna w Wielkiej Brytanii

Zwycięska Wielka Brytania wyszła z pierwszej wojny światowej osłabiona ekonomicznie. Z wierzyciela świata stała się dłużnikiem, przede wszystkim Stanów Zjednoczonych. Wojna wywarła głęboki wpływ na jej sytuację wewnętrzną. Realna wartość funta spadła o połowę, podatki wzrosły kilkakrotnie, państwo musiało zaciągać pożyczki. Skutki demobilizacji odczuła dotkliwie znaczna część społeczeństwa brytyjskiego. Do życia cywilnego powróciło około pięć milionów mężczyzn poszukujących pracy. Rząd Lloyd George'a postanowił złagodzić negatywne następstwa demobilizacji dla rynku pracy, wprowadzając w 1920 r. Program Ubezpieczeń na Wypadek Bezrobocia¹.

Wzrosła liczebność związków zawodowych, co wpłynęło na siłę Partii Pracy. Dzięki temu oraz dzięki osłabieniu liberałów (w wyniku rozłamu), Labour Party wysunęła się na drugie miejsce za konserwatystami w systemie politycznym Wielkiej Brytanii. Popierali ją robotnicy i część przedstawicieli klasy średniej. W 1920 r. powstała Komunistyczna Partia Wielkiej Brytanii z połączenia lewego skrzydła Brytyjskiej Partii Socjalistycznej z kilkoma innymi organizacjami robotniczymi².

W pierwszych latach powojennych trudności gospodarcze wzmogły aktywność związków zawodowych i ugrupowań radykalnych. W 1920 r. produkcja przemysłowa w Wielkiej Brytanii nie przekroczyła poziomu z 1913 r. Utrzymywała się tendencja spadkowa w eksporcie i imporcie brytyjskim. Kryzys w przemyśle wywołał duże bezrobocie. W czerwcu 1921 r. około 21% robotników pozostawało bez pracy³. Rosły ceny, drożała zwłaszcza żywność. Podwyżki płac robotnicy wymuszali, organizując strajki. Fala strajków w latach 1919–1921 miała duży wpływ na kształtowanie się polityki ekonomiczno-społecznej w kraju. Kryzys ekonomiczny, który wywołał napięcia społeczne, ujawniając

1 *Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 645.

2 H. Zins, *Historia Anglii*, Wrocław 2000, s. 344.

3 *Ibidem*, s. 342.

słabość gospodarki, wymusił zmianę polityki rządu brytyjskiego oraz przeprowadzenie reform społeczno-socjalnych⁴.

Rząd Lloyd George'a przygotował program przestawiania gospodarki z okresu wojny na tory pokojowe. Dużą popularność zjednały premierowi hasła poprawy sytuacji bytowej robotników i zdecydowanej polityki wobec Niemiec (domagał się wysokich odszkodowań wojennych). Rozpoczął się okres wdrażania polityki socjalnej⁵. Rząd przeznaczył umiarkowane subsydia na budowę mieszkań prywatnych i samorządowych dla uboższej ludności. Przystąpiono do reformy szkolnictwa. Uchwalono ustawę podnoszącą wiek obowiązku szkolnego z 11 do 15 lat. Zmniejszono wydatki na wojsko i zbrojenia. Rząd zwiększył też zasiłki dla bezrobotnych, podwyższył renty starcze i przywrócił statutowe minimum płacy robotnikom rolnym⁶.

Charakterystyczne, że znaczna część społeczeństwa angielskiego nie chciała utrzymania szeroko zakrojonej pomocy socjalnej i nadmiernej ingerencji rządu w różne dziedziny gospodarki. Zwiększenie pomocy państwa oznaczało bowiem podwyższenie podatków. Lęk przed wysokimi podatkami i potężnym państwem był silniejszy niż chęć stworzenia lepszych warunków ogółowi społeczeństwa. Interwencjonizm rozbudowany w czasie wojny ustępował stopniowo powrotowi tendencji liberalnych w gospodarce⁷.

Należy podkreślić że politycy brytyjscy szukali w krytycznych momentach rozwiązań kompromisowych i szli często na ustępstwa wobec żądań związkowców i propozycji programowych ze strony konkurencyjnych partii. Tego typu sytuacja wystąpiła po wyborach w 1924 r., kiedy żadna z partii nie zdobyła zdecydowanej większości. Wówczas to liberałowie utworzyli koalicję z laburzystami, a lider Labour Party, Ramsay MacDonald, stanął na czele gabinetu⁸.

Rząd koalicyjny okazał się krótkotrwały i kolejne wybory, w końcu 1924 r., przyniosły zwycięstwo konserwatystom. Premier Stanley Baldwin sprawował władzę dość długo jak na owe czasy (1924–1929) i nawet wielki strajk górników angielskich (trwał całe drugie półrocze 1926 r.) nie doprowadził do obalenia

4 R. Rémond, *Le XXe siècle, de 1914 à nos jours*, Paris 1974, s. 86.

5 A.S. Bidwell, *Dzieje Wielkiej Brytanii w XX w.*, Warszawa 1998, s. 79.

6 J.Z. Kędzierski, *Dzieje Anglii 1485–1939*, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 506.

7 A.S. Bidwell, *Dzieje Wielkiej Brytanii...*, s. 78; J.Z. Kędzierski, *Dzieje Anglii...*, s. 489–491.

8 *Historia Europy...*, s. 654.

jego gabinetu. Strajk spowodował okresowe załamanie wywozu węgla, m.in. na rynki skandynawskie, co umożliwiło trwały eksport polskiego węgla do krajów skandynawskich. Strajk zakończył się porażką górników, ich żądania płacowe nie zostały spełnione⁹. Premier Baldwin reprezentował interesy wielkiego kapitału, a zwłaszcza przedsiębiorców przemysłu ciężkiego. Rozmiary strajku (strajkowało około sześć milionów robotników) i jego radykalizacja zaniepokoiły przywódców związków zawodowych, którzy pozostawili robotników bez kierownictwa i wezwali do zakończenia protestu. Po stłumieniu strajku parlament uchwalił w roku 1927 zakaz organizowania strajków powszechnych oraz solidarnościowych¹⁰.

Kłęska górników położyła kres nadziejom, iż tą drogą można cokolwiek uzyskać. Związki zawodowe traciły na znaczeniu, liczba ich członków zmniejszała się z ośmiu do niecałych pięciu milionów członków. Partie robotnicze przeżywały wyraźny kryzys. Z Labour Party w ciągu dwóch lat odeszło wielu członków. Partia Komunistyczna, wzmocniona kadrowo w okresie strajku powszechnego, teraz przestała liczyć się jako siła polityczna. Strajk wywarł natomiast pozytywny wpływ na Partię Liberalną. Od niedawna będący jej przywódcą, Lloyd George tchnął w nią nowego ducha. Współpracując z Johnem M. Keynesem i Hubertem Hendersonem poszukiwał rozwiązań gospodarczych i społecznych, które godziłyby działania państwa z funkcjonowaniem wolnego rynku¹¹.

Poprawa koniunktury w świecie kapitalistycznym (od 1926 r.) i wejście Wielkiej Brytanii na ścieżkę wzrostu gospodarczego wyciszyło niepokoje w społeczeństwie angielskim. W okresie 1926–1929 produkcja przemysłowa wzrosła o 17%. Wolumen eksportu powiększył się w tym czasie o 20%. Anglia utrzymała supremację w Europie w handlu międzynarodowym¹².

Wzrost gospodarczy wpłynął pozytywnie na poprawę sytuacji bytowej społeczeństwa angielskiego. Płace osiągnęły poziom trochę wyższy od podstawowych kosztów utrzymania. Winston Churchill, pełniąc funkcję kanclerza skarbu, zwolnił całkowicie w roku budżetowym 1928/1929 rolnictwo z podatków samorządowych, a przemysł i koleje z $\frac{3}{4}$ z nich (koszt skarbu państwa

⁹ Y. Katan, *Royaume – Uni : 1880 a 1939*, [w:] *Collection J. Brémond, Dictionnaire d'histoire économique de 1800 à nos jours*, Paris 1987, s. 493–494.

¹⁰ H. Zins, *Historia Anglii...*, s. 347; *Historia Europy...*, s. 654.

¹¹ J.Z. Kędziński, *Dzieje Anglii...*, s. 518–519.

¹² D.H. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street 1919–1929*, London 1987, s. 202.

– 24 mln funtów szterlingów)¹³. Państwo zwiększyło środki na pomoc społeczną, zwłaszcza dla bezrobotnych. Liczba bezrobotnych zmniejszyła się znacznie (z około dwu milionów w 1921 r. do około miliona w okresie 1926–1929), ale w zamożnej Anglii był to nadal problem bardzo kłopotliwy dla sprawujących władzę. W latach 1920–1927 parlament uchwalił 14 ustaw o ubezpieczeniach bezrobotnych.

Tymi sprawami zajmowały się w ministerstwie pracy trzy departamenty. Zwiększono zasiłki samorządowe z tytułu *Prawa ubogich*. W 1925 r. klasa robotnicza otrzymała 55 mln funtów szterlingów więcej w zasiłkach i subsydiach (mieszkania, szkolnictwo, dożywianie i tym podobne) niż zapłaciła w podatkach. W 1930 r. rząd na opiekę społeczną wyasygnował 108 mln funtów. Zasiłki dla bezrobotnych wraz z dodatkami rodzinnymi umożliwiały skromną egzystencję. Neville Chamberlain, konserwatywny minister zdrowia w rządzie premiera Baldwina, zainicjował w 1923 r. długofalową (na 20 lat) politykę mieszkaniową, na którą rząd przeznaczył subsydia w wysokości sześciu funtów rocznie na dom prywatny bądź samorządowy (następny gabinet podwyższył tę sumę do dziewięciu funtów). Dokonała się też demokratyzacja systemu wyborczego w Anglii w wyniku obniżenia w 1928 r. z 30 do 21 lat wieku kobiet uprawnionych do głosowania¹⁴.

Pozytywny wpływ na sytuację wewnętrzną w kraju oraz w dominiach i koloniach miał postęp w zakresie procesów emancypacyjnych zachodzących w zamorskich posiadłościach brytyjskich. W 1926 r. lord Arthur J. Balfour opracował raport, który stał się podstawą przejścia Imperium Brytyjskiego w Brytyjską Wspólnotę Narodów (BWN). Ostatecznie forma ustrojowa BWN została określona w tak zwanym *Statusie Westminsterkim* z 1931 r.¹⁵

Na początku 1930 r. Wielka Brytania weszła w początkowe stadium wielkiego kryzysu ekonomicznego, tj. rok później niż Stany Zjednoczone. Doprowadził on do załamania angielskiej produkcji przemysłowej (w okresie dna kryzysu, w 1932 r., o 11%) i wzrostu bezrobocia (w 1932 r. do 15,6%). Wskaźniki spadku produkcji i wzrostu bezrobocia były jednak w Anglii zdecydowanie mniej dotkliwe niż w pozostałych czołowych krajach kapitalistycznych, gdzie przeciętny

¹³ J.Z. Kędzierski, *Dzieje Anglii...*, s. 503 i 519–520.

¹⁴ *Ibidem*, s. 503–504, 519–520 i 524.

¹⁵ A. Palmer, *Dictionary of Twentieth-Century History 1900–1989*, Oxford 1989, s. 42–43.

spadek produkcji w okresie dna kryzysu przekroczył 40%, a bezrobocie zwiększyło się również w zbliżonym stopniu¹⁶. W tej sytuacji protesty społeczne w Wielkiej Brytanii były słabsze (w niektórych okręgach organizowano „marsze głodowe”) niż w innych państwach przeżywających głębsze załamanie.

Depresja dotknęła przede wszystkim starych gałęzi przemysłu angielskiego: górnictwa, hutnictwa i budownictwa statków handlowych. Zmniejszyły się też obroty handlu zagranicznego. Produkcja rolna skurczyła się w okresie 1930–1932 aż o 34%. Stan gospodarki przełożył się na obniżenie stopy życiowej społeczeństwa brytyjskiego. Dochód narodowy *per capita* spadł w latach 1929–1932 o około 70%¹⁷.

Rząd McDonalda starał się w sposób kompromisowy znaleźć wyjście z kryzysu gospodarczego, poszukując takiego rozwiązania, które zadowoliliby zarówno burżuazję, jak i robotników. Przeprowadzono obniżkę wynagrodzeń (około 10%) pracowników sfery budżetowej – od ministrów, wojskowych, nauczycieli, aż do szeregowych urzędników. Zredukowano również wysokości zasiłków dla robotników i podwyższono niektóre podatki. Trudności płatnicze doprowadziły do panicznej wymiany lokat bankowych na złoto (wrzesień 1929 r.). Odpływ kruszcu z Banku Anglii wymusił decyzję o zawieszeniu wymiennalności funta szterlinga na złoto i obniżeniu jego złotego parytetu (dewaaluacja o 25%)¹⁸.

W wyniku obniżenia wartości funta szterlinga towary brytyjskie stały się bardziej konkurencyjne na rynkach światowych. Jeszcze większy wpływ na poprawę bilansu płatniczego w handlu zagranicznym wywarła ustawa (weszła w życie 11 marca 1932 r.) o imporcie, która wprowadzała 10-procentowe cło na wszystkie towary, z wyjątkiem produktów spożywczych, surowców oraz dóbr importowanych z imperium¹⁹.

Wielki kryzys ekonomiczny wpłynął na rewizję polityki ekonomicznej w dziedzinie monetarnej i handlowej. Anglia, która była symbolem liberalizmu, powróciła w 1932 r., po osiemdziesięciu latach, do protekcjonizmu w handlu

¹⁶ D. Wojnarski, *Powszechna historia gospodarcza*, Warszawa 2004, s. 2002; Y. Katan, *Royaume – Uni...*, s. 495.

¹⁷ *Ibidem*, s. 210.

¹⁸ Ch.P. Kindleberger, *The World in Depression 1929–1939*, Berkeley–Los Angeles 1986, s. 158–159; A. Bidwell, *Dzieje Wielkiej Brytanii...*, s. 91; D. Wojnarski, *Powszechna historia...*, s. 208.

¹⁹ A.S. Bidwell, *Dzieje Wielkiej Brytanii...*, s. 91.

międzynarodowym, zrezygnowała z wolnej wymiany. Państwo regulowało również poziom produkcji i ceny minimalne węgla, kontrolowało trusty hutnicze i ingerowało w sferę kapitału bankowego. Zwiększył się też zakres interwencjonizmu w rolnictwie (poziom cen i produkcji). Priorytet inicjatywy indywidualnej w gospodarce został jednak utrzymany. Warto zauważyć, iż faszyzm i komunizm wykorzystały kryzys liberalizmu, aby dyskredytować demokrację i osiągać własne cele ideologiczne²⁰.

Od połowy 1932 r. gospodarka brytyjska zaczęła przezwyciężać trudności kryzysowe. W 1934 r. produkcja przemysłowa w Anglii osiągnęła poziom sprzed kryzysu. Dopiero jednak kolejne rządy Baldwina (1935–1937) i Chamberlaina (1937–1940) podjęły aktywniejszą ingerencję w sprawy gospodarcze i społeczne państwa. Wskaźnik wzrostu PKB na mieszkańca utrzymał się na pierwszym miejscu w Europie. W 1935 r. rząd utworzył „okręgi specjalne”, aby nieść pomoc regionom o szczególnie wysokim bezrobociu. Rozszerzono też zakres interwencji państwowej w rolnictwie, wprowadzając gwarancje cenowe na mleko, bekon, owies, jęczmień oraz ograniczając import produktów spożywczych. W 1936 r. rolnictwo otrzymało z kasy państwowej 40 mln funtów. Do wybuchu drugiej wojny światowej produkcja rolna wzrosła o jedną szóstą. Nadal dobrze radziły sobie branże nowoczesne – elektroniczna, chemiczna i motoryzacyjna. Postępował również rozwój budownictwa mieszkaniowego. W latach trzydziestych zbudowano prawie trzy miliony domów jednorodzinnych²¹.

Rząd Chamberlaina (1937–1940) przywrócił bezrobotnym poprzedni, wyższy o 10% zasiłek, a pracownikom sfery budżetowej połowę sumy obciętej z pensji w 1930 r. Napięcia społeczne łagodził rozwój społecznego systemu opieki medycznej i powszechnej oświaty oraz różne formy pomocy socjalnej²².

Wojna domowa w Hiszpanii (1936–1939) zwiększyła i pogłębiła podziały polityczne w Wielkiej Brytanii. Laburzyści deklarowali sympatię dla republiki, ale nie angażowali się bezpośrednio w konflikt. Rząd konserwatywny opowiedział się natomiast za neutralnością i wstrzymał wszelkie dostawy broni do Hiszpanii. Opinia publiczna i prasa pozostały podzielone.

²⁰ R. Rémond, *Le XXe siècle...*, s. 93; Y. Katan, *Royaume – Uni...*, s. 495–497.

²¹ A.S. Bidwell, *Dzieje Wielkiej Brytanii...*, s. 89–91; Ch.P. Kindleberger, *The World in Depression...*, s. 176–179.

²² A.S. Bidwell, *Dzieje Wielkiej Brytanii...*, s. 91; A. Palmer, *Dictionary of Twentieth-Century...*, s. 90.

Jeszcze bardziej polityków i społeczeństwo poróżniła kwestia polityki wobec Trzeciej Rzeszy. Premier Chamberlain, czołowy działacz partii konserwatywnej, był rzecznikiem porozumienia i ustępstw na rzecz hitlerowskich Niemiec. Premier aprobował ustalenia konferencji w Monachium (z 1938 r.), w wyniku których Czechosłowacja utraciła Sudety. Większa część społeczeństwa potępiała politykę wewnętrzną i zagraniczną Adolfa Hitlera, ale nastroje antywojenne powodowały, że licząca się opinia publiczna była przeciwna przystąpieniu Wielkiej Brytanii do konfrontacji zbrojnej²³.

Polityka Niemiec skłaniała rząd konserwatywny do wznowienia zbrojeń, ale byłoby to sprzeczne z zapewnieniami przedwyborczymi i w opozycji do stanowiska Partii Pracy, a także powodowałoby niechęć dużej części społeczeństwa angielskiego. Przyspieszenie zbrojeń nastąpiło dopiero wówczas, gdy wojska hitlerowskie zaatakowały Polskę, rozpoczynając drugą wojnę światową. Przełomowym momentem było utworzenie rządu koalicyjnego z premierem Winstonem Churchillem, który wcześniej postulował powstrzymanie ekspansji niemieckiej²⁴.

²³ *Historia Europy...*, s. 655.

²⁴ *Ibidem*.

Rozdział III

Francja między prawicą a lewicą

Zwycięska Francja w pierwszej wojnie światowej poniosła wielkie straty w ludziach i w majątku narodowym. Północno-wschodnie regiony kraju, gdzie toczyły się zażarte boje, były zniszczone, ziemia zdewastowana, sieć komunikacyjna zrujnowana. Odzyskanie Alzacji i Lotaryngii tylko częściowo zrekompensowało straty wojenne Francji. Francuzi liczyli na wysokie odszkodowania ze strony pokonanych Niemiec, aby móc pokryć długi wojenne. Francja była najbardziej zadłużonym państwem wśród zwycięzców (w 1919 r. – 24 mld dol., w 1921 r. 57,4 mld dol. – według kursu z 1913 r.)¹.

Wojna wywołała we Francji inflację i braki w zaopatrzeniu w podstawowe produkty. Tymczasem w grudniu 1919 r. Stany Zjednoczone i Wielka Brytania odmówiły dalszego zaopatrywania Francji w żywność i węgiel z zapasów alianckich. Odpowiedzią na pogarszające się warunki bytowe była fala strajków. Pod naciskiem strajkujących wprowadzono w 1919 r. 8-godzinny dzień pracy, ale na tym skończyły się reformy socjalne okresu powojennego. W wyborach do parlamentu w 1919 r. zwyciężyła prawica. Francuski ruch robotniczy był podzielony, poszczególne nurty zwalczały się wzajemnie. Umożliwiło to utworzenie w 1920 r. partii komunistycznej, która uzyskała dość duże wpływy w społeczeństwie².

Na początku lat dwudziestych nadal dominowali we Francji konserwatyści. Rząd socjalisty Aristide Brianda (1921–1922) dał wolną rękę „sferom interesów”. Państwo zrezygnowało z polityki interwencjonizmu gospodarczego. Nie udało się wzmocnić władzy wykonawczej. Przeglósowane przez Izbę Deputowanych przyznanie praw wyborczych kobietom zakwestionował Senat³.

Narastające trudności finansowe zaostrzyły sytuację społeczną w kraju. Francja, zadłużona w Stanach Zjednoczonych, niecierpliwie oczekiwała na reparacje niemieckie (zostały wstrzymane w wyniku wysokiej inflacji w Niemczech). Obciążona kosztami odbudowy i świadczeniami na rzecz ofiar wojny

1 D. Wojnarski, *Powszechna historia gospodarcza*, Warszawa 2004, s. 177.

2 *Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 660.

3 J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008, s. 535.

nie była w stanie uchronić się przed inflacją. Ceny rosły, realne płace spadały, a resort finansów zwiększał podatki pośrednie. Pogarszający się stan gospodarki odczuwali boleśnie najubożsi. Na tym podłożu umacniała się w ruchu robotniczym i związkowym lewica, a zwłaszcza Francuska Partia Komunistyczna⁴.

W 1924 r. doszedł przejściowo do władzy tzw. kartel lewicy. Dominowało w nim ugrupowanie radykalne, którego zapleczem było drobnomieszczaństwo. Nowy rząd nie zmienił jednak polityki wewnętrznej Francji. Premierem został Edward Herriot, którego gabinet składał się z radykałów i korzystał z poparcia socjalistów. Herriot usiłował prowadzić politykę laicką i antyklerykalną, ale poniósł w tej kwestii porażkę. Nie udało się mu złagodzić konfliktów społecznych. Poczynania te wzbudziły natomiast nieufność wielkiego kapitału. Frank tracił na wartości, co powodowało, że kapitały odpływały z Francji. Trudności ekonomiczne zmusiły Herriota do ustąpienia z funkcji premiera (kwiecień 1925 r.). Do lipca 1926 r. zmieniło się sześć gabinetów⁵.

Sytuacja polityczna i gospodarcza Francji pogorszyła się wyraźnie. W latach 1922–1926 nastąpił dwukrotny wzrost inflacji. Powodowali ją głównie spekulanci na rynku wymiany walut. Gospodarka francuska o wiele wolniej niż inne kraje kapitalistyczne Zachodu pokonywała trudności powojenne i miała znacznie większe problemy z przyspieszeniem wzrostu gospodarczego. Do 1926 r. Francja na cele odbudowy wydała 130 mld franków. W 1924 r. produkcja przemysłowa wzrosła tylko o 9% w porównaniu z 1913 r. (w innych rozwiniętych krajach kapitalistycznych wzrost przekraczał 15%)⁶. W okresie 1924–1925 nasilił się opór kolonii francuskich przeciw polityce metropolii. Trwały niepokoje i powstania w Indochinach, Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie. Wojska rządowe tłumiły bezlitośnie te przejawy oporu⁷.

W związku z sytuacją kryzysową rozpadły się ostatecznie rządy radykałów. W lipcu 1926 r. gabinet tzw. unii narodowej utworzył Raymond Poincaré. Przetrwał on trzy lata, co było rekordem długoletniości rządów we Francji w latach dwudziestych. Rządowi Poincaré sprzyjała poprawa koniunktury w gospodarce

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, s. 537.

⁶ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 171.

⁷ M. Niveau, Y. Crozet, *Histoire des faits économique contemporains*, Paris 2008, s. 274–275.

światowej. Kapitalizm w 1926 r. wszedł w okres niebywałej prosperity (w latach 1926–1929 produkcja przemysłowa świata wzrosła o 20%)⁸.

Nowy rząd podjął program reform, które miały na celu modernizację francuskiego kapitalizmu. W pierwszej kolejności położył kres długotrwałej inflacji, przeprowadzając dewaluację franka. W rezultacie wartość waluty francuskiej w przeliczeniu na funta szterlinga zmieniła się istotnie – ze 120 franków w 1924 r. do 243 w 1926 r.⁹ Dewaluacja wpłynęła korzystnie na wzrost obrotów w handlu zagranicznym (niektóre branże pracowały w 30–40% na eksport) i na eksport kapitału. Ponadto spowodowała efekt psychologiczny sprzyjający działalności biznesu i poprawiła atmosferę w społeczeństwie francuskim. Największy dynamizm gospodarki przypada na lata 1928–1930. Napędzała ją pomyślna sytuacja na rynku finansowym, inwestycje i zwiększona konsumpcja klasy średniej. Wzrósł popyt na towary branż nowoczesnych, zwłaszcza sektora motoryzacyjnego. Nastąpił wzrost produkcji samochodów dla „ludu”. W latach trzydziestych konstruktorzy samochodów koncentrowali się na modelach, które przynosiły duże dochody¹⁰. Wskaźniki makroekonomiczne potwierdzają dobrą koniunkturę gospodarczą. Dochód narodowy rósł średniorocznie (w latach 1924–1929) powyżej 5%.

Wartość PKB powiększyła się od 1913 do 1929 r. z 43 do 59 mld franków w złocie. Produkcja przemysłowa w okresie 1927–1930 wzrosła o 40%¹¹. Rozwijały się przede wszystkim branże nowoczesne (energetyczna, lotnicza, produkcja aluminium i motoryzacyjna). Natomiast stagnację przeżywały przemysły tradycyjne, m.in. tekstylny. Dokonano rozbudowy słabiej rozwiniętych regionów i uruchomiono wielkie roboty publiczne, m.in. budowę linii Maginota¹².

Francja była krajem zamożnym (wyjątek stanowiła uboga Bretania). Pomyślna sytuacja ekonomiczna pozwoliła zaspokoić rewindykacje społeczne. Najwięcej zyskały warstwy średnie (także urzędnicy). Nie było masowego bezrobocia. Płace robotników ulegały poprawie, ale były niższe niż w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. W 1929 r. płace realne pracowników

⁸ J. Ciepielewski, I. Kostrowicka, Z Landau, J. Tomaszewski, *Dzieje gospodarcze świata do 1980 r.*, Warszawa 1987, s. 335.

⁹ B. Blancheton, *Histoire des faits économiques*, Paris 2007, s. 57.

¹⁰ H. Bonin, *France de la fin du 19e siècle a 1939*, [w:] *Collection J. Brémond, Dictionnaire d'histoire économique de 1800 à nos jours*, Paris 1987, s. 330.

¹¹ J. Baszkiewicz, *Historia Francji...*, s. 539–540.

¹² Y. Carsalde, *Les grandes etapes de l'histoire économique*, Paris 2004, s. 159.

fizycznych wzrosły o 7% w porównaniu z 1913 r., amerykańskich – o 39%, angielskich – o 18%, niemieckich zaś – o 9%¹³. Odnotowano postęp w zakresie ustawodawstwa socjalnego (wprowadzono ubezpieczenia chorobowe i dodatki rodzinne). Skarb państwa zwiększył środki finansowe, redukując administrację i ustalając nowe podatki oraz koncesje fiskalne. Dzięki subwencjom rządowym dokonał się postęp w dziedzinie elektryfikacji kraju. Odczuła to również wieś: elektryfikacja gmin wzrosła z 17% w 1919 r. do 83% w 1932 r., a globalna produkcja energii elektrycznej – z 2 mld kWh w 1913 r. do 15 mld kWh w 1930 r.¹⁴

Rolnictwo odbudowało się ze zniszczeń wojennych i w 1930 r. osiągnęło poziom produkcji sprzed wybuchu pierwszej wojny światowej. Plony wzrosły na skutek mechanizacji i elektryfikacji wsi oraz stosowania nowych metod upraw. Nadwyżki płodów rolnych wpłynęły na spadek cen tych produktów. Jednocześnie ceny artykułów przemysłowych wciąż rosły, powodując zmniejszenie realnych dochodów producentów rolnych. Rząd, w imię liberalizmu ekonomicznego, nie wspierał rolnictwa. Farmerzy nie skorzystali więc z poprawy koniunktury gospodarczej¹⁵.

Wielka Depresja dotarła do Francji z opóźnieniem. Pierwsze jej przejawy wystąpiły w 1930 r. (bankructwo Banque Oustric). Dopiero od 1931 r. rozpoczął się ostry kryzys, osiągając dno w 1932 r. Dlaczego gospodarka francuska uległa załamaniu tak późno? Otóż przemysł był zdominowany przez małe i średnie przedsiębiorstwa, które były bardziej odporne na kryzys niż duże firmy. Koniunkturę podtrzymywało też imperium kolonialne, absorbując 18% eksportu francuskiego w 1924 i 32% w 1935 r. Ponadto handel wewnętrzny, zorganizowany w systemie sklepików, podtrzymywał masową konsumpcję¹⁶.

W latach 1929–1935 dochód narodowy zmniejszył się o jedną trzecią wartości nominalnej. W 1932 r. produkcja przemysłowa spadła o 28% w porównaniu z rokiem 1929. W najgorszym położeniu znalazły się te zakłady, które w okresie dobrej koniunktury szybko modernizowały się, biorąc duże kredyty. Bankructwo wielu przedsiębiorstw wywołało bezrobocie. W porównaniu

¹³ H. Bonin, *France de la fin...*, s. 299.

¹⁴ J. Baszkiewicz, *Historia Francji...*, s. 538; B. Blancheton, *Histoire des faits...*, s. 56.

¹⁵ J. Baszkiewicz, *Historia Francji...*, s. 539–540.

¹⁶ Y. Carsalade, *Les grandes étapes...*, s. 159, 160 i 172; M. Niveau, Y. Crozet, *Histoire des faits...*, s. 287 i 311.

z innymi krajami było ono jednak niewielkie (0,5 mln w 1935 r.). Większe było bezrobocie częściowe, wywołane ograniczeniem produkcji i skróceniem tygodnia pracy. Rząd proponował „powrót kobiet” do domu, masowo też zwalniano z pracy obcokrajowców, m.in. Polaków. Rząd premiera Pierre Laval’a zredukował o 10% wydatki publiczne. Z powodu oszczędności budżetowych zmniejszyły się pensje funkcjonariuszy publicznych i urzędników, spadły emerytury, traciły wartość oszczędności rentierów. W lepszej sytuacji byli robotnicy, ponieważ spadek cen żywności podtrzymał ich konsumpcję. W okresie Wielkiej Depresji rynek wewnętrzny zaspokajał głównie potrzeby wielkiej i średniej burżuazji. Rodziło się mniej dzieci i było dużo „niezdrowych” mieszkań¹⁷.

Szczególnie mocno odczuli kryzys chłopi. W wyniku spadku cen na płody rolne dochody ich zmniejszyły się o jedną trzecią. Podatki i długi obciążały gospodarstwa rolne. Chłopi, aby utrzymać poziom dochodów, powiększali produkcję. Wzrost podaży żywności powodował jednak dalszy spadek cen¹⁸.

Rząd próbował ożywić koniunkturę, przeznaczając sporadycznie subwencje na roboty publiczne i sferę socjalną. Brakowało jednak programu kompleksowego, który umożliwiłby wyjście z kryzysu. Klasy posiadające broniły swych interesów i próbowały ratować się na własną rękę. W rezultacie depresja we Francji, mniej gwałtowna niż w Niemczech i Stanach Zjednoczonych, przedłużała się ponad miarę społecznej wytrzymałości. Doprowadziła w efekcie do niesłychanej destabilizacji sceny politycznej.

Do ofensywy przystąpiła lewica. Socjaldemokraci, socjaliści i komuniści domagali się respektowania wolności republikańskich oraz rozwoju ekonomicznego i rozwiązania palących problemów społecznych. Wydatnie wzrosły zwłaszcza wpływy Francuskiej Partii Komunistycznej. W wyborach parlamentarnych w 1932 r. komuniści uzyskali 800 tys. głosów). Wielki kryzys ekonomiczny był również pożywką dla skrajnych nurtów politycznych. Odżył francuski nacjonalizm, nawiązujący do prawicowych tradycji sprzed 1914 r. Rosły w siłę grupy („ligi”) nacjonalistów. Kilkadziesiąt tysięcy członków liczyła Akcja Francuska i blisko 100 tys. zwerbowana przez nią Młodzież Patriotyczna¹⁹.

¹⁷ H. Bonin, *France de la fin...*, s. 299–300.

¹⁸ Y. Carsalade, *Les grandes étapes...*, s. 173; J. Baszkiewicz, *Historia Francji...*, s. 540–542.

¹⁹ J. Baszkiewicz, *Historia Francji...*, s. 542, Y. Carsalade, *Les grandes étapes...*, s. 174.

Przysłowiową „oliwą” dolaną do ognia okazała się afera korupcyjna Serge Stawisky’ego (1934 r.), w którą zamieszani byli wysocy funkcjonariusze państwowi. Afera doprowadziła do upadku gabinetu radykałów, ze stojącym na jego czele Édouardem Herriotem. W styczniu 1934 r., aby utworzyć nowy rząd, Édouard Daladier z partii radykalnej zdecydował się na koalicję z socjalistami. Posunięcie to spotkało się z silną demonstracją niezadowolenia członków faszystyzującej „Ligi”. Doszło do krwawych starć z policją, które zakończyły się porażką prawicy. Wówczas socjaliści i komuniści wystąpili w obronie republiki. Wspólne manifestacje doprowadziły do przezwyciężenia konfliktów między obu partiami i podpisania porozumienia. Następnie do socjalistów oraz komunistów dołączyli radykałowie i powstał Front Ludowy, który zwyciężył w wyborach parlamentarnych w 1936 r. Premierem rządu został wybitny działacz socjalistyczny Leon Blum²⁰.

Tuż po utworzeniu rządu pojawiły się poważne trudności, które zakłóciły jego funkcjonowanie. Koalicję podzieliła kwestia pomocy Republice Hiszpańskiej podczas wojny domowej. Socjaliści i komuniści byli za jej udzieleniem, natomiast przeciwstawiali się temu radykałowie. Premier zdecydował się, podobnie jak rząd brytyjski, nie ingerować w sprawy wewnętrzne Hiszpanii, co było powodem zmasowanej krytyki ze strony lewicy²¹.

Gabinet Bluma podjął się realizacji pakietu reform socjalnych. Pod naciskiem akcji strajkowych i demonstracji robotniczych (dwa miliony strajkujących) doszło do rokowań między zrzeszeniem fabrykantów a centralą związkową CGT. W czerwcu 1936 r. doszło do podpisania układów w Matignon. Zostały one skonkretyzowane w przyjętym przez parlament ustawodawstwie socjalnym rządu Bluma. Największym osiągnięciem było wprowadzenie we Francji 40-godzinnego tygodnia pracy. Ponadto zapewniono wzrost płac robotniczych od 7 do 15% (dla kobiet i młodocianych podwyżka była znacznie wyższa), zapowiedziano branżowe układy zbiorowe i powołanie instytucji reprezentantów załogi do kontaktów z patronami. Dodatkowo zagwarantowano robotnikom dwutygodniowe płatne urlopy²².

Programem socjalnym rządu Frontu Ludowego objęto także inne grupy społeczne. Rolnikom ułatwiono spłatę zadłużeń, a wzrost cen produktów rolnych

²⁰ *Historia Europy...*, s. 660–661.

²¹ *Ibidem*, s. 661.

²² Y. Carsalade, *Les grandes étapes...*, s. 174–175; M. Niveau, Y. Crozet, *Histoire des faits...*, s. 312–313.

zwiększył ich dochody. Ulgi i subwencje przyznano rzemieślnikom i drobnym kupcom, zadbano też o poprawę sytuacji materialnej kombatantów. Młodzieży przedłużono obowiązkową naukę do 14. roku życia. „Ligi” faszystujące zostały rozwiązane²³.

Realizacja polityki reform socjalnych pociągnęła za sobą wzrost wydatków skarbu państwa. Zagrożenie konfliktem zbrojnym z państwami faszystowskimi wymagało przeznaczenia większej puli pieniędzy na armię. Kraj popadł w trudności finansowe. Rząd został zmuszony do ponownej dewaluacji franka²⁴.

Układy z Matignon realizowano z wielkimi oporami. Wielki biznes przeciwstawiał się podwyższaniu podatków na program reform społeczno-gospodarczych. Kapitały nadal wyciekały za granicę, przedsiębiorcy wstrzymywali się od inwestowania, a podwyżki płac nakręcały spiralę inflacji. Wzrost wydatków publicznych doprowadził do nadmiernego powiększenia deficytu budżetowego. Była to bezpośrednia przyczyna dymisji rządu Bluma w czerwcu 1937 r.²⁵

Po czterech zmianach gabinetów w okresie 1937–1938 (próbowano realizować program interwencyjny w duchu keynesowskim, m.in. znacjonalizowano kolej żelazną i przeprowadzono jeszcze jedną dewaluację franka) władzę we Francji przejął w czerwcu 1938 r. rząd E. Daladiera. Na konferencji w Monachium zgodził się on na włączenie do Rzeszy czeskich Sudetów, w efekcie czego utracił poparcie lewicy. Sytuacja wewnętrzna Francji u progu drugiej wojny światowej skomplikowała się dodatkowo. Doszło do konsolidacji prawicy, która stanęła w obliczu „widma komunizmu”.

Rząd Daladiera obrał twardy kurs wobec polityki Frontu Ludowego. Zniesiono 40-godzinny tydzień pracy, zatwierdzono nowe podatki, umożliwiono wprowadzenie godzin nadliczbowych. CGT proklamowała strajk generalny, ale zmęczenie ludzi pracy i brak jednomyślności w szeregach lewicy spowodowały, że zakończył się on kompletnym niepowodzeniem²⁶.

Eksperyment francuski z lat 1936–1937 różnił się od amerykańskiego *New Deal*. Reformy rządu L. Bluma były zbyt jednostronne, ukierunkowane przede wszystkim na sferę socjalną („eksplozja socjalna”). System gospodarki kapitalistycznej został zmuszony do zaakceptowania dużego wzrostu płac i zwiększenia

²³ J. Baszkiewicz, *Historia Francji...*, s. 546,

²⁴ *Historia Europy...*, s. 661.

²⁵ Y. Carsalade, *Les grandes étapes...*, s. 175.

²⁶ J. Baszkiewicz, *Historia Francji...*, s. 548; Y. Carsalade, *Les grandes étapes...*, s. 176.

wydatków na cele publiczne. Jednak wyższe płace nie spowodowały wzrostu siły nabywczej społeczeństwa. Reformy socjalne przeniosły się bowiem bezpośrednio na koszty produkcji.

Dochód narodowy w 1937 r. osiągnął tylko 82% poziomu z 1929 r. W okresie 1920–1940 wzrost PKB *per capita* wyniósł 34% (średnioroczny – 1,7%). W przodujących krajach kapitalistycznych średnie tempo wzrostu dochodu narodowego na mieszkańca wahało się w tym samym czasie od 2 do 3%²⁷. Produkcja przemysłowa zwiększyła się w latach 1936–1938 o około 30%, natomiast eksport spadł o 14%, import zaś o 7%. Bezrobocie zmniejszyło się z 400 do 300 tys. osób (w latach 1936–1937). Rządowi Bluma nie udało się wyhamować inflacji. W okresie 1936–1938 ceny detaliczne wzrosły o około 15%²⁸. Zbiory ważniejszych ziemiopłodów były nieco niższe w 1937 r. w porównaniu z rokiem 1913. Położenie materialne rolników francuskich uległo jednak w końcu lat trzydziestych poprawie, zdecydował o tym wzrost cen produktów rolnych. Koszty utrzymania obliczane w złocie w 1938 r. wyraźnie zmalały (o 48% w porównaniu z rokiem 1929)²⁹.

Polityka rządów Frontu Ludowego przyniosła chwilową poprawę sytuacji materialnej klasy robotniczej, ale jednocześnie przyhamowała aktywność przedsiębiorców. Front Ludowy, będąc autentycznym ruchem masowym, wpłynął na świadomość polityków i społeczeństwa francuskiego. Miliony pracowników, jak pisze Jean-Pierre Rioux, wzięły na poważnie prostą ideę: „iść przez życie, aby je zmieniać”. Realizacja programu socjalistów była jednak zbyt kosztowna. Tarcia polityczne osłabiły gospodarkę i zakłóciły przygotowania do zbliżającej się wojny. W świecie pracy zaznaczył swą obecność Kościół francuski. Chryścijanie nie ukrywali swych postaw w czasie strajków. Udowodnili oni wszystkim Francuzom, że nie solidaryzują się z ekspansywnym kapitalizmem³⁰.

27 W. Ashuorth, *Short History of the International Economy since 1850*, London 1977, s. 177–178; M. Niveau, Y. Crozet, *Histoire des faits...*, s. 313–314.

28 B. Blancheton, *Histoire des faits...*, s. 71–73.

29 *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 4 i 83; O. Castel, *Histoire des faits économique*, Rennes 2005, s. 168; J. Gignoux, *L'économie française entre les deux guerres*, Paris 1943, s. 115–135.

30 J.P. Rioux, *France: Le Front Populaire*, [w:] *Collection J. Brémond, Dictionnaire...*, s. 303–308.

Rozdział IV

Faszyzm niemiecki

Pod wpływem narastających nastrojów antywojennych i rewolucji październikowej w Rosji (1917 r.) na obszarze Niemiec doszło do wystąpień rewolucyjnych. Ruch ogarnął ważniejsze ośrodki miejskie i przemysłowe, gdzie władzę obejmowały rady delegatów robotniczych i żołnierskich. W listopadzie 1918 r. wybuchło zbrojne powstanie marynarzy w Kilonii i doszło do zorganizowania strajku generalnego w Berlinie, co doprowadziło do abdykacji cesarza Wilhelma II i proklamowania Niemiec republiką. Rząd tymczasowy opanowało prawe skrzydło socjaldemokratów i wykorzystując pomoc wojska stłumiono wystąpienia rewolucyjne na obszarze Niemiec¹.

Zgromadzenie Narodowe w Weimarze uchwaliło nową konstytucję (w sierpniu 1919 r.), ustanawiającą republikę burżuazyjno-demokratyczną. Pierwszym jej prezydentem został Friedrich Ebert, jeden z przywódców prawicy SPD i pełnił tę funkcję do 1925 r. Natomiast rządy zmieniały się dość często z powodu niemożności utworzenia trwałej większości parlamentarnej. Niemiecka scena polityczna w latach powojennych była bardzo zróżnicowana. O władzę walczyli socjaldemokraci, liberałowie, komuniści i narodowi socjaliści (z regionalnej partii bawarskiej)².

Destabilizację polityczną pogłębiała rozpaczliwa sytuacja gospodarcza Niemiec. W wyniku traktatu wersalskiego Rzesza utraciła część swych terytoriów, a wraz z nim 36% posiadanych przed wojną złóż węgla kamiennego, 72% złóż rudy żelaza, kolonie oraz niemal wszystkie inwestycje zagraniczne, a także prawie całą flotę handlową. Niemcy pogrążyły się w chaosie finansowym. Inflacja przybrała tam astronomiczne rozmiary. Pod koniec 1923 r. obieg banknotów osiągnął sumę 496 trylionów marek; za dolara płacono 130 mld marek³.

¹ W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981, s. 676–680.

² *Ibidem*, s. 681–683.

³ G. Stopler, K. Hauser, K. Borchard, *The Germany Economy. 1870 to the Present*, New York 1967, s. 84.

Negatywne skutki inflacji najbardziej odczuli robotnicy i drobni ciułacze. Ponosili oni główny ciężar tzw. podatku inflacyjnego. Natomiast wielcy przedsiębiorcy, przeciwnie, w wyniku hiperinflacji poprawili wydatnie swoją kondycję finansową. Gwałtowny spadek wartości marki ułatwił im spłatę zaciągniętych kredytów⁴.

Pogorszenie warunków życia znacznej części społeczeństwa oraz nastroje frustracji, pogłębiane m.in. francuską okupacją Ruhry, dały nowy impuls do walki o władzę w Niemczech. W październiku 1923 r. wybuchło w Hamburgu powstanie komunistyczne. W Saksonii i Turynii rządy na krótko przejęła koalicja złożona z socjaldemokratów i komunistów (obaliła je armia).

W Monachium Adolf Hitler, poparty przez generała Ericha Ludendorffa, próbował dokonać zamachu stanu (9 listopada 1923 r.). Pucz monachijski zorganizowała NSDAP (Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników) przy wsparciu bojówek SA (Oddziały Szturmowe) NSDAP złożonych z kombatanatów i członków Freikorpsów (nacjonalistyczne oddziały ochotnicze) z marginesu społecznego⁵.

Próba zdobycia władzy zakończyła się niepowodzeniem, rozwiązano NSDAP i SA, a Hitlera skazano na pięć lat więzienia. Pucz monachijski wykazał jednak, że narodowi socjaliści zdobyli znaczne poparcie społeczne. NSDAP – partia licząca w 1920 r. 64 członków, po niespełna trzech latach pokusiła się o obalenie legalnej władzy, dysponującej armią. Był to zły prognostyk dla dalszych dziejów Niemiec. Okazało się bowiem, że demagogiczne hasła odwetowe, nacjonalistyczne i antykomunistyczne są chętnie przyjmowane przez drobniomieszczanstwo, zdemobilizowanych żołnierzy i zrujnowanych chłopów, zwłaszcza w sytuacji, kiedy rosło niezadowolenie społeczne spowodowane kryzysem gospodarczym⁶.

Lata 1926–1929 były najbardziej pomyślnym okresem rozwoju gospodarczego rozwiniętych krajów kapitalistycznych w całym międzywojniu. Wyjątek stanowiła gospodarka niemiecka, która nadal borykała się z poważnymi trudnościami. Produkcja przemysłowa w Niemczech poziom z 1913 r. osiągnęła w 1927 r., a w 1929 r. przekroczyła go zaledwie o 3%. Dochód narodowy dopiero pod koniec lat dwudziestych zbliżył się do poziomu sprzed pierwszej

⁴ *Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 646.

⁵ *Ibidem*.

⁶ P. Johnson, *Historia świata (od roku 1917)*, Londyn 1989, s. 145.

wojny światowej. Zwraça zarazem uwagę szybkie tempo koncentracji produkcji i kapitału. Cztery koncerny (Vereinigte Stahlwerke, I.G. Farben, AEG i Siemens – Halske) decydowały o poziomie gospodarki niemieckiej⁷.

Istotnym problemem powojennej Europy była kwestia reparacji. Niemcy miały do spłacenia odszkodowania wojenne w wysokości 132 mld marek w złocie. W obliczu trudności gospodarczych Rzesza ogłosiła niewypłacalność już w 1922 r. W 1924 r. przyjęto tzw. plan Dawes’a (amerykańskiego finansisty Charles’a Dawes’a), który zakładał znaczne obniżenie rat odszkodowań⁸. Sukcesy polityczne kanclerza Gustawa Stresemanna umożliwiły rewizję planu Dawes’a. Nowy plan został przygotowany przez Komitet Ekspertów pod przewodnictwem Owena Younga, prezesa General Electric (czerwiec 1929 r.). Na jego mocy kwota reparacji została obniżona, a spłaty rozłożone na 59 rocznych rat. Porozumienie przewidywało także, że w razie niekorzystnej koniunktury Niemcy będą mogły częściowo zawieszać spłaty. Postanowienie to, jak się okaże, będzie miało brzemiennie skutki⁹.

Spółeczeństwo niemieckie odczuwało reparacje jako jedno z najbardziej krzywdzących postanowień traktatu wersalskiego. Złagodzenie ich nie zmieniło nastawienia ogółu opinii publicznej. Termin spłaty, przesunięty na 1988 r., podchwycili natomiast przeciwnicy Republiki Weimarskiej podkreślając, że zniewolenie narodu niemieckiego zostało przedłużone na trzy pokolenia¹⁰.

Republika w Niemczech opierała się na kruchej bazie społecznej. Jej zwolenników w Rzeszy było niewiele. Pozycja polityczna socjaldemokratów pogarszała się, natomiast z każdym rokiem zwiększali swój stan posiadania komuniści z jednej, a skrajna prawica z drugiej strony. Oba ugrupowania zwalczały system republiki parlamentarnej. Większość społeczeństwa uważała ją za twór prowizoryczny.

Poprawę koniunktury w Niemczech (1927–1929) przerwał gwałtownie wybuch światowego kryzysu ekonomicznego. Największy spadek produkcji spośród krajów europejskich dotknął właśnie Niemcy (47% w 1932 r. – dno kryzysu); zbankrutowało prawie 14 tys. przedsiębiorstw. Konsekwencją malejącej

7 J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004, s. 171 i 173.

8 S. Sierpowski, *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. I, (1917–1926), Poznań 1989, s. 378–389.

9 J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 168.

10 *Historia Europy...*, s. 646.

produkcji był wzrost bezrobocia. W 1932 r. bezrobotni w Niemczech stanowili ponad 30% ogółu zatrudnionych (około sześć milionów osób)¹¹.

W okresie Wielkiej Depresji pogorszyło się znacznie położenie chłopów. W końcu 1928 r. rozpoczął się ruch „ludu wiejskiego”. Chłopi bojkotowali (tereny wschodnie i Śląsk) miasta i przestali dostarczać tam żywność. Ruch ten, który początkowo wahał się między prawicą i lewicą, w 1930 r. zbliżył się do nazistów, umożliwiając im pozyskanie wpływów na wsi północnoniemieckiej. Ich pozycja rosła wraz ze zmniejszaniem się dochodów rolników. Ceny artykułów rolnych spadły o jedną trzecią w porównaniu z okresem sprzed kryzysu¹².

Dramatyczne pogorszenie warunków bytowych społeczeństwa zachwiało, budowaną z trudem, równowagę ekonomiczną i polityczną kraju. Ugrupowania prawicowe uznały to za dogodną okazję, aby przystąpić do likwidacji funkcjonującej władzy. Wybrany na prezydenta Rzeszy, po śmierci Eberta w 1925 r., marszałek polny Paul von Hindenburg popierał siły prawicowe i zmierzał do wprowadzenia rządów autorytarnych¹³.

W okresie kryzysu ekonomicznego wzrosły wydatnie szeregi NSDAP. W 1930 r. liczyły one 125 tys. członków, na początku roku 1933 – około 700 tys., a w latach 1933–1934 powiększyły się aż do 2,5 mln członków. Wspierani przez bojówki SA, podjęli oni aktywną działalność propagandową. Sprzyjała im destabilizacja polityczna. Najpierw rozpadł się, w marcu 1930 r., rząd koalicyjny socjaldemokraty Hermanna Müllera, a następnie nie powiodła się próba utworzenia gabinetu mniejszościowego przez polityka centrum, Heinricha Brüninga. W tej sytuacji prezydent zarządził nowe wybory do Reichstagu (14 września 1930 r.). Przyniosły one wielki sukces narodowym socjalistom Adolfa Hitlera, którzy zdobyli 107 mandatów poselskich (w poprzednim parlamencie mieli ich tylko 12). Stali się drugą co do wielkości, po socjaldemokratach (143 mandaty), partią w Reichstagu. Trzecie miejsce przypadło komunistom (77 mandatów)¹⁴.

Hitler podsycił zręcznie nastroje frustracji. Posiadał on sztukę przemawiania do tłumu, podnosząc kwestie najbardziej bolesne dla społeczeństwa

¹¹ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Wielki kryzys 1930–1935*, Warszawa 1982, s. 33 i 124.

¹² W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 716 i 719.

¹³ *Historia Europy...*, s. 647.

¹⁴ S. Sierpowski, *Źródła do historii...*, t. II, s. 221–226.

niemieckiego, a mianowicie krzywdę jaką wyrządził Niemcom traktat wersalski i biedę, którą musiał znosić w tych latach dumny naród niemiecki. Hitler nie używał argumentów racjonalnych, rozpałał fanatyzm wśród zgromadzonych, wskazując rzekomych winowajców niepowodzeń, w szczególności „międzynarodowe żydostwo” i komunistów. Na propagandę narodowosocjalistyczną najbardziej podatni byli bezrobotni, młodzież mieszczańska i studenci, rzemieślnicy oraz drobni kupcy – grupy społeczne, których materialna egzystencja była zagrożona¹⁵.

W 1932 r. w Rzeszy ponownie rozgorzała walka o władzę. Kolejne rządy powoływane przez prezydenta Hindenburga nie uzyskiwały większości parlamentarnej. Postępowała polaryzacja sceny politycznej. W 1932 r. dwukrotnie wybierano Reichstag (31 lipca i 6 listopada). Próby utworzenia rządu prawicowo-centrowego zakończyły się jednak niepowodzeniem. NSDAP stała się najsilniejszą partią, dysponowała 196 mandatami (socjaldemokraci – 121, komuniści 100). W tej sytuacji prezydent Hindenburg powierzył 30 stycznia 1933 r. urząd kanclerski przywódcy NSDAP – Hitlerowi¹⁶. Po niespełna trzech miesiącach Reichstag uchwalił ustawę o pełnomocnictwach dla rządu Hitlera. Naziści uzyskali wielką władzę. Rząd mógł ustanawiać prawa Rzeszy bez akceptacji parlamentu¹⁷.

Rząd Hitlera, formalnie koalicyjny, zapoczątkował okres dyktatury w Niemczech. Pożar gmachu Reichstagu w Berlinie (luty 1933 r.) stał się pretekstem do wprowadzenia stanu wyjątkowego. Hitler mógł podejmować arbitralne decyzje. Partia komunistyczna została zdelegalizowana, a jej posłów pozbawiono mandatów. Następnie rozwiązano wszystkie partie i stronnictwa oraz związki zawodowe. Od lipca 1933 r. NSDAP pozostawała jedyną dozwoloną organizacją polityczną. Społeczeństwo akceptowało ten stan rzeczy, ponieważ – jak twierdzi Paul Johnson – „większość Niemców nie lubiła politykowania”¹⁸.

Zagrożeniem dla Hitlera były rosnące w siłę bojówki SA. W 1934 r. liczyły one około miliona członków. Na ich czele stał Ernest Röhm, wykazujący coraz większą samodzielność i nielojalność wobec fűhrera. Hitler postanowił

15 W. Carr, *Hitler a Study in Personality and Politics*, London 1978, s. 2–5; P. Johnson, *Historia świata...*, s. 141–143.

16 *Historia Europy...*, s. 648.

17 S. Sierpowski, *Źródła do historii...*, t. II, s. 390–391.

18 P. Johnson, *Historia świata...*, s. 308.

rozprawić się z owym groźnym przeciwnikiem. W „nocy długich noży” (30 czerwca 1934 r.) zamordowano E. Röhma i pozostałych przywódców bojówek SA. Następnym krokiem była likwidacja (sierpień–wrzesień 1935 r.) „Stalhelmu” (paramilitarna, nacjonalistyczna organizacja utworzona z kombatanów pierwszej wojny światowej) w Prusach. Głównym powodem tych działań był fakt, iż znaczna część dowódców i szeregowych stalhelmowców pozostawała nadal wierna ideologii konserwatywno-monarchistycznej¹⁹. Ochrona osobista Hitlera – czarne koszule SS – stała się z czasem podstawą systemu bezpieczeństwa. W 1933 r. liczyła już 52 tys. ludzi²⁰. W sierpniu 1934 r. Hitler, korzystając ze śmierci Hindenburga, podporządkował sobie armię. Urząd prezydenta został zniesiony, a jego kompetencje przejął Hitler, przybierając tytuł „wodza i kanclerza Rzeszy”. Wojsko złożyło przysięgę na wierność führerowi. W 1935 r. przywrócono w Niemczech, wbrew postanowieniom traktatu wersalskiego, powszechną służbę wojskową²¹.

Odbudowana armia umożliwiła podjęcie ekspansji terytorialnej. W 1935 r. przyłączono do Rzeszy Zagłębie Saary. W marcu 1936 r. wojska niemieckie zajęły zdemilitaryzowaną Nadrenię. Dwa lata później doszło do anshlusu Austrii. W marcu 1938 r. Rzesza zagarnęła czeskie Sudety. W następnym roku ofiarą agresji stały się Czechy i Morawy (utworzono z nich Protektorat Czech i Moraw) oraz Polska. W kolejnych latach Niemcy opanowali większość terytorium Europy. Pozwoliło im to zwiększyć wydatnie bazę surowcową i zasoby siły roboczej.

Sukcesy nazistów sprawiły, że Hitler mógł przystąpić do realizacji rasistowskiego programu hegemonii niemieckiej, przedstawionego w *Mein Kampf*. Głosił on m.in., że założycielami kultury byli Aryjczycy. Ujarzmili oni i podporządkowali sobie niższe ludy, ale „zaniedbali czystość swojej krwi” i zaczęli upodabniać się bardziej do poddanych, niż do swoich przodków. Należało to zmienić w myśli jego stwierdzenia: „To co nie jest dobrą rasą na tym świecie – jest plewą”²².

Nazizm przyciągał zwolenników, ponieważ był ruchem nacjonalistycznym, antyliberalnym, antyparlamentarnym i antysemitycznym. Faszyzm stanowił

¹⁹ S. Sierpowski, *Źródła do historii...*, t. III, s. 77–78.

²⁰ P. Johnson, *Historia świata...*, s. 310–311.

²¹ S. Sierpowski, *Źródła do historii...*, t. III, s. 16.

²² *Ibidem*, t. I, s. 520–522.

przeciwieństwo demokracji, demokracja afirmuje bowiem wolność indywidualną i jest systemem parlamentarnym. Natomiast narodowi socjaliści gloryfikowali walkę, walory akcji i siły oraz aprobowali wojnę. Społeczeństwo niemieckie popierało Hitlera, ponieważ odczuwało skuteczność działania władzy, zwłaszcza w sferze gospodarczej i militarnej²³.

Hitlerowcy rozpoczęli kampanię antysemicką i wprowadzili rasistowskie zarządzenia, które zabraniały Żydom sprawowania jakichkolwiek urzędów państwowych i publicznych. W 1935 r. uchwalone zostały norymberskie ustawy o „ochronie czci i krwi niemieckiej”. Z czasem wydłużała się lista rozporządzeń antyżydowskich. Zakazano m.in. małżeństw i stosunków intymnych między rasami, wykonywania przez Żydów wolnych zawodów i handlu. Żydom pozostała właściwie tylko praca fizyczna. W maju 1933 r. na ulicach Berlina zapłonęły stosy książek wybitnych pisarzy niemieckich. Do jesieni 1933 r. Joseph Goebels podporządkował sobie całą prasę, radio, film i teatr. Uniwersytety „oczyszczono” z Żydów, szkoły podporządkowano programowi nazistowskiemu²⁴.

Hitler mówił Niemcom to, co chcieli usłyszeć. Uznawali go za wodza, który mógł odmienić ich los; uczynić Rzeszę potężną i bogatą. Większość społeczeństwa udzielała mu autentycznego poparcia. Jego charyzma nie byłaby tak skuteczna bez tego kontekstu społecznego. „Noc kryształowa” zorganizowana z 9 na 10 listopada 1938 r., w której dokonano pogromu Żydów niemieckich, otworzyła okres zaostrowanych prześladowań obywateli niemieckich wyznania mojżeszowego²⁵.

Rozpoczęto budowę obozów koncentracyjnych, przeznaczonych do zamykania przeciwników reżimu hitlerowskiego, gdzie poddawano ich prześladowaniom, a nierzadko uśmiercano. Rozbudowano tajną policję (gestapo), która tropiła wszelkie przejawy oporu i opozycji, wytwarzając atmosferę powszechnego zagrożenia i strachu. Dzieci i młodzież obojga płci poddawano intensywnej indoktrynacji w duchu nacjonalistycznym. Od 1936 r. jedyną organizacją młodzieżową w III Rzeszy była Hitlerjugend, przybudówka NSDAP, pełniąca wojskową służbę pomocniczą²⁶.

²³ R. Rémond, *Le XXe siècle de 1914 à nos jours*, Paris 1974, s. 123–126 i 137–139.

²⁴ W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 740–741.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ S. Sierpowski, *Źródła do historii...*, t. II, s. 187.

System wychowawczy młodzieży w Trzeciej Rzeszy przyjął jako podstawę zasady gloryfikacji narodu niemieckiego i wyższości rasy germańskiej nad innymi rasami. Na piedestał wyniesiono wychowanie fizyczne i sprawność wojskową. Chłopcy w wieku 10–14 lat obowiązani byli nosić fińskie noże, a młodzież mająca 14–18 lat – sztylety. Walkę z Kościołem o rząd dusz nad młodym pokoleniem wygrali narodowi socjaliści. Od 1934 r. ograniczono wyraźnie wpływy Kościoła protestanckiego (tradycyjnie wspierał interesy państwa) i przypuszczono zdecydowany atak na Kościół katolicki²⁷.

Polityka prorodzinna miała prowadzić do powiększenia potencjału demograficznego. Państwo płaciło pewną kwotę każdej kobiecie za urodzenie trzeciego dziecka i jeszcze wyższą za następne. Premiowano też pary wstępujące w związki małżeńskie. Od 1933 do 1936 r. rząd niemiecki wypłacił nowożeńcom 125 mln dol.²⁸

Rozpoczęły się intensywne przygotowania do wojny. Gospodarka niemiecka została przestawiona na zbrojenia, które realizowano w planie czteroletnim (1936–1939). Rozbudowa maszyny wojennej nakreślała koniunkturę i przyczyniła się do likwidacji bezrobocia. Państwo kierowało i kontrolowało podstawowe segmenty gospodarki. Od 1934 r. utworzono sześć państwowych grup gospodarczych, którymi kierowali wysocy funkcjonariusze partyjni. Powstała w ten sposób swoista fuzja personalna między kapitałem i aparatem partyjno-państwowym. Ograniczona została rola rynku²⁹.

Władze hitlerowskie, pamiętając o trudnościach z okresu pierwszej wojny światowej, podjęły aktywne działania, mające zapewnić gospodarczą samowystarczalność w zakresie surowców, paliw i żywności. Zwiększono nakłady na rolnictwo, postawiono na duże gospodarstwa chłopskie i podniesiono rangę zawodu rolnika. Jedną z głównych form interwencjonizmu państwowego była realizacja wielkiego programu robót publicznych, tj. budowy autostrad, stadionów, budynków użyteczności publicznej itp.³⁰

W okresie 1936–1939 produkcja przemysłowa rosła w bardzo szybkim tempie (powiększyła się dwukrotnie), zwłaszcza dotyczyło to produkcji

²⁷ *Ibidem*, t. III, s. 164; W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 739–740.

²⁸ S. Sierpowski, *Źródła do historii...*, t. III, s. 185; H. Neant, *Allemagne*, [w:] *Collection G. Brémond*, Paris 1987, s. 18–33.

²⁹ W. Czapliński *et al.*, *Historia Niemiec...*, s. 743–744.

³⁰ *Ibidem*, s. 742–743.

zbrojeniowej. W tym czasie powstało około trzystu nowych zakładów przemysłowych wytwarzających samochody, samoloty, czołgi, artylerię i okręty wojenne. Wielki postęp dokonał się w produkcji surowców syntetycznych, włókien sztucznych, benzyny syntetycznej i kauczuku syntetycznego³¹.

Chłopi i robotnicy niemieccy zostali włączeni do przymusowych korporacji. Utworzono zrzeszenia producentów rolnych, do których należeli chłopi, robotnicy rolni oraz członkowie spółdzielni handlowych i pracownicy firm rolniczych. W maju 1933 r. rozwiązano związki zawodowe i utworzono Front Pracy, zrzeszający przedsiębiorców i robotników, pozostający pod kuratelą NSDAP i zarządzany przez działaczy partyjnych (20 mln członków). Naziści wprowadzili zakaz organizowania strajków. Kierujący przedsiębiorstwami posiadali nieograniczoną władzę. Środowiska artystyczne, literackie i dziennikarskie poddano ścisłemu nadzorowi ideologicznemu, który sprawowała Państwowa Izba Kultury. Spowodowało to emigrację wielu wybitnych twórców³².

Ograniczono wydatki na sferę socjalną. Władze wzywały ludność do wyrzeczeń i ofiarności na rzecz umacniania potęgi militarnej Rzeszy. Rosły natomiast wydatki na zbrojenia. W 1938 r. pochłonęły one 7415 mln dol. (w cenach bieżących). Dla porównania w Wielkiej Brytanii przeznaczono na nie w tym samym roku 1863 mln dol. (w cenach bieżących).

Udział zarobków w dochodzie narodowym zmniejszył się z 62% w 1928 r. do 57% w 1938 r. Wzrost zatrudnienia spowodował jednak większe o kilka procent spożycie artykułów żywnościowych w porównaniu z latami sprzed kryzysu³³.

W okresie 1920–1940 PKB w Niemczech w przeliczeniu na mieszkańca rósł w tempie 1,5% rocznie; wyższy był tylko w Wielkiej Brytanii (około 3,3%) i Stanach Zjednoczonych (2,6%)³⁴. Ponadto w innych krajach Zachodu dużo więcej pieniędzy niż w Rzeszy przeznaczono na płace i sferę socjalną. Propaganda niemiecka nagłaśniała zarazem osiągnięcia w zakresie infrastruktury i spektakularny sukces w dziedzinie motoryzacji, a zwłaszcza w produkcji od 1938 r. seryjnego samochodu dla ludu – volkswagena.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, s. 732.

³³ *MRS*, s. 4.

³⁴ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa...*, s. 188.

Rozdział V

Totalitaryzm sowiecki

Bolszewicy, po przejściu władzy w Rosji, przystąpili natychmiast do wprowadzania systemu gospodarki komunistycznej. Oznaczało to likwidację własności prywatnej i mechanizmów rynkowych w gospodarce.

Już 8 listopada 1917 r. uchwalono dekret o ziemi, który znosił („na zawsze”) prywatną własność gruntów, upaństwowiając je i przekazując chłopom w dziedziczne posiadanie. W rękach włościan znalazło się około 90% gruntów rolnych. Z pozostałej części tworzone gospodarstwa kolektywne – spółdzielcze (kołchozy) i państwowe (sowchozy). Sektor uspołeczniony kształtował się jednak powoli. W 1918 r. udział tych gospodarstw w ogólnej powierzchni gruntów ornych wynosił 4%¹.

Pod koniec 1917 r. upaństwowiono banki. W czerwcu 1918 r. władza radziecka wydała dekret o upaństwowieniu przedsiębiorstw, a w grudniu 1920 r. sfinalizowano nacjonalizację przemysłu w Rosji Radzieckiej². 3 stycznia 1918 r. bolszewicy wydali *Deklarację*, która głosiła że „Cała władza w centrum i w terenie należy do Rad Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich”. Zmiana ustroju w Rosji napotkała opór znacznej części społeczeństwa.

W grudniu 1917 r. Rada Delegatów powołała Ogólnorosyjską Nadzwyczajną Komisję do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (Czeka). Kierownictwo Czeki objął Feliks Dzierżyński. W lutym 1918 r. ogłoszono dekret *O wolności sumienia oraz stowarzyszeniach kościelnych i religijnych*. W myśl tego dekretu oddzielono Kościół od państwa, a religię uznano za sprawę prywatną. Decyzja ta, jak wiele innych, np. dotyczących polityki zagranicznej, miała charakter propagandowy. Bolszewicy szybko przystąpili do walki z prawosławiem.

W lipcu 1918 r. na V Zjeździe Rad uchwalono pierwszą konstytucję, która usankcjonowała zdobycze rewolucji, określiła strukturę państwa dyktatury proletariatu i nadała mu oficjalną nazwę – Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej

1 S. Sierpowski, *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. I, (1917–1926), Poznań 1989, s. 27–28.

2 *Ibidem*, s. 31–32.

Republiki Radzieckiej³. Istota dyktatury proletariatu wyrażała się w sprawowaniu kierowniczej roli w państwie przez klasę robotniczą, realizującą przeobrażenia gospodarczo-społeczne w kierunku socjalizmu i komunizmu. W praktyce, od początku, okazała się dyktaturą partii bolszewickiej (komunistycznej) nad społeczeństwem.

Reformy rewolucyjne, wojna domowa oraz interwencja państw zachodnich doprowadziły do chaosu w kraju i dezorganizacji gospodarki. Produkcja przemysłowa i rolna gwałtownie spadły. Przedsiębiorstwom brakowało surowców i wykwalifikowanych pracowników. Brakowało, można powiedzieć, wszystkiego, ale przede wszystkim żywności⁴. W Petersburgu na początku 1918 r. dzienny przydział chleba na osobę – i to nieregularny – wynosił 50 g. Obowiązywało hasło „Walka o chleb to walka o socjalizm”. Na gospodarstwa chłopskie nałożono obowiązek przymusowej sprzedaży państwu wszystkich nadwyżek żywnościowych⁵.

W tej sytuacji Lenin ogłosił we wrześniu 1918 r. program komunizmu wojennego, wprowadzając jednocześnie stan wojenny. Państwo przejęło kontrolę nad gospodarką. Wolny rynek ograniczono do minimum. Decyzje te, zamiast poprawić sytuację gospodarczo-społeczną kraju, doprowadziły do powiększenia niedoborów rynkowych, hiperinflacji oraz załamania się systemu walutowego i bankowego. Gospodarka rynkowa przekształcała się w gospodarkę naturalną⁶.

W zakładach przemysłowych wprowadzono przymus pracy i wydłużono dzień roboczy z 8 do 12 godzin. Komunizm wojenny odczuli najbardziej dotkliwie chłopi. Narzucono im obowiązkowe dostawy zbóż, zmuszając często do oddawania wszystkiego, co posiadali, i to bez wynagrodzenia. Rekwizycją zajmowali się robotnicy wspierani przez czekistów. Braki żywnościowe pogłębił nieurodzaj. W okresie 1920–1922 straszliwy głód i choroby, zwłaszcza na Połozżu, pozbawiły życia około sześć milionów osób. Rosła przestępczość i spekulacja. Konsekwencją tego stanu rzeczy był wzrost niezadowolenia społecznego i wybuch zbrojnych wystąpień przeciwko władzy bolszewickiej. Największe

³ *Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 730.

⁴ Y. Katan, *URSS, [w:] Collection J. Brémond, Dictionnaire d'histoire économique*, Paris 1987, s. 617–618.

⁵ J. Skodlarski, *Historia gospodarcza*, Warszawa 2012, s. 318.

⁶ D.R. Marples, *Historia ZSRR od rewolucji do rozpadu*, Wrocław 2006, s. 98.

powstanie, któremu przewodził Aleksander Antonow, zostało stłumione przez gen. Michaiła Tuchaczewskiego. Bunt marynarzy w Kronsztadzie, którzy domagali się przywrócenia władzy rozwiązanym radom robotniczych i żołnierskim (marzec 1921 r.), również zakończył się klęską⁷.

Wkrótce zlikwidowano niezależną prasę, a wszelka działalność polityczna, niekontrolowana przez partię bolszewicką, została zakazana. Aparat partyjny działał w ścisłym związku z aparatem państwowym. Władzę przejmowała wąska grupa komunistów, wspierana przez armię i policję polityczną. „Czerwony terror”, kierowany kolejno przez Nadzwyczajną Komisję do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (Czeka), Główny Urząd Polityczny (Państwowy Zarząd Polityczny – GUP) i Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD), stał się ostoją władzy państwowej. Instytucje te uzyskały status niezależnych od sądownictwa. Po zamachu na Lenina (5 września 1918 r.) aktywnych kontrrewolucjonistów i sabotażystów często „rozstrzeliwano na miejscu”, czyli bez sądu⁸.

Gospodarka wojenna zapewniła bazę ekonomiczną władzy bolszewickiej na tyle, że udało jej się pokonać siły kontrrewolucyjne. Koszty społeczne wojny domowej był jednak olbrzymie. Dochód narodowy w 1920 r. zmniejszył się o 50% w porównaniu z rokiem 1913. Produkcja przemysłowa spadła aż o 87%, a rolna – o 50%⁹.

Trudna sytuacja wewnętrzna w Rosji Radzieckiej wymusiła zmianę polityki gospodarczej. W marcu 1921 r. na X Zjeździe WKB(b) Lenin ogłosił odejście od systemu komunizmu wojennego i przejście do Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP)¹⁰.

NEP przywracał wolny rynek w gospodarce drobnotowarowej. Właściciele prywatnych przedsiębiorstw mogli zatrudniać do 20 osób i regulować płacę we własnym zakresie. Umożliwiono też prowadzenie prywatnej działalności w handlu i usługach. Dotychczasowe dostawy przymusowe zastąpiono podatkiem w naturze. W okresie NEP odbudowano i uporządkowano system pieniężny i bankowy. Ustabilizowano kurs rubla, wprowadzając nową walutę, tak

7 J. Skodlarski, *Historia gospodarcza...*, s. 319.

8 *Historia Europy...*, s. 730.

9 J. Skodlarski, *Historia gospodarcza...*, s. 319; N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, s. 506–510.

10 D.R. Marples, *Historia ZSRR...*, s. 102–103.

zwane czerwonce (1 czerwonec = 10 rubli carskich), opartą na parytecie złota i walut światowych. Wprowadzono jego pełną wymienialność¹¹.

Nowa Polityka Ekonomiczna doprowadziła do okresowego zwolnienia procesu uspołeczniania gospodarki. W latach 1923–1924 sektor państwowy wytwarzał tylko 38% dochodu narodowego. Zahamowano też program kolektywizacji rolnictwa. Skutki ekonomiczno-społeczne NEP były bardzo pozytywne. Pod koniec 1925 r. ważniejsze wskaźniki makroekonomiczne zbliżyły się do stanu z roku 1913¹².

Społeczeństwo, wygłodzone w wyniku wojny i rewolucji, odczuło przede wszystkim poprawę zaopatrzenia w żywność. Stało się to możliwe dzięki wydatnemu wzrostowi produkcji rolnej. W okresie 1922–1925 zbiory zbóż wzrosły o około 40%. W jeszcze większym stopniu zwiększyło się pogłowie krów (około 60%) i świń (około 75%)¹³.

Tempo produkcji przemysłowej uległo również przyspieszeniu. W roku 1925 osiągnęła ona 75% stanu z 1913 r. Przedsiębiorstwom państwowym zezwolono na sprzedaż części własnych produktów, co poprawiało ich rentowność. Korzystną decyzją było otwarcie się na współpracę z zagranicą. Do kraju napłynął kapitał zagraniczny, głównie ze Stanów Zjednoczonych. Płace robotników były jednak bardzo niskie. Część wynagrodzenia wypłacano w naturze, przede wszystkim w postaci żywności i odzieży. Pracownicy, aby zarobić więcej, zgłaszali się ochotniczo do pracy w niedziele¹⁴.

Wolny rynek doprowadził do znacznego rozwarstwienia społeczeństwa. W miastach wytworzyła się grupa nowej burżuazji, tzw. nepmani, do której należeli głównie kupcy, drobni przemysłowcy i pospolici spekulanci. Na wsi pojawiły się duże gospodarstwa rolne. Kułacy, mimo że zajmowali tylko 3% gruntów uprawnych, dostarczali dużej ilości produktów rolnych i dysponowali wielkimi dochodami¹⁵.

W wyniku tych zmian reżim bolszewicki tracił władzę na wsi. Wraz z wycofaniem ze wsi brygad do spraw zaopatrzenia i oddziałów Czeka zniknęły tam instytucje władzy państwowej. Chłopi jako ogół byli nieufni wobec

11 J. Baberowski, *Stalin. Terror absolutny*, Warszawa 2014, s. 102.

12 S. Sierpowski, *Źródła do historii powszechnej...*, t. I, s. 314–315.

13 J. Skodlarski, *Historia gospodarcza...*, s. 320.

14 *Ibidem*, s. 320–321.

15 D.R. Marples, *Historia ZSRR...*, s. 102–104.

bolszewickiego programu przebudowy socjalistycznej w rolnictwie. Oddziaływanie propagandy było utrudnione, ponieważ na wsi nie było radia i gazet (chłopi byli w ogromnej większości analfabetami). W tym czasie zmienił się także stosunek komunistów do robotników. W miejsce kontroli robotniczej pojawiła się dyktatura menadżerów i inżynierów, wspierana przez przywódców proletariackich. Robotnicy buntowali się, żądając wyższego wynagrodzenia oraz równości i sprawiedliwości, według haseł rewolucji 1917 r. Doszło do wystąpień przeciwko inżynierom i menadżerom. Niepokoje społeczne (strajki i bunty) wykorzystywały władze bolszewickie. Komuniści i robotnicy znaleźli wspólny język. Dziesiątki specjalistów zostało postawionych przed sądem¹⁶.

Zmniejszenie się wpływów komunistów na wsi i w mieście stworzyło partii bolszewickiej poważny dylemat. Celem jej była bowiem budowa socjalizmu, a mechanizmem prowadzącym do niego – gospodarka planowa oparta na własności państwowej. Tymczasem w wyniku wprowadzenia NEP-u rozrosły się ugrupowania drobnokapitalistyczne zainteresowane utrzymaniem dotychczasowej swobody ekonomicznej. Wzmocniły one siły przeciwników rewolucji bolszewickiej. Część działaczy komunistycznych uznała, że należy ich wyeliminować, likwidując wszelką własność prywatną, a działalność publiczną podporządkować woli partii. Co więcej, najbardziej dogmatyczni działacze domagali się zawężenia sfery prywatności w życiu obywateli.

Ze względu na różnice zdań w łonie kierownictwa WKP(b) co do dalszych przemian polityczno-ustrojowych, rozpoczęła się w ZSSR walka o władzę. Od maja 1922 r., wódz rewolucji Lenin, po wylewie i częściowym paraliżu, miał coraz mniejszy wpływ na życie polityczne kraju. Władzę stopniowo przejmował Stalin, eliminując opozycję. Po śmierci Lenina w 1924 r., na XIV Zjeździe WKP(b) (grudzień 1925 r.), Stalin pozbawił Lwa Trockiego, Grigorija Zinowiewa i Lwa Kamieniewa wszystkich stanowisk. W 1929 r. spotkało to również Nikołaja Bucharina¹⁷.

Stalin stał się jedynowładcą w państwie „robotników i chłopów”. Walka z opozycją przybrała drastyczne formy, przekształcając się w system represji skierowanych nie tylko przeciw rzeczywistym antagonistom politycznym, lecz także – domniemanym. Po zabójstwie Sergiusza Kirowa (1934 r.), wszystko wskazuje na to, że z inspiracji Stalina, członka Biura Politycznego KC

¹⁶ J. Baberowski, *Stalin. Terror...*, s. 104–105 i 114–118.

¹⁷ A. Seaton, *Stalin as Warlord*, London 1976, s. 29–34.

WKP(b) i szefa leningradzkiej organizacji partyjnej, postępowała eskalacja terrorku¹⁸.

Wielki Terror, który rozpoczął się w 1937 r., poprzedziło uchwalenie nowej *Konstytucji ZSRR* (1936 r.). Ustawa zatwierdzała socjalizm jako ustrój społeczny i gospodarczy państwa. Zapewniała obywatelom pełnię praw i wolności demokratycznych, tj. prawo do pracy i wypoczynku, wolność sumienia, „wolność uprawnienia kultów religijnych i wolność propagandy antyreligijnej” oraz wolność słowa, prasy, organizowania zgromadzeń, wieców ulicznych, pochodów i demonstracji¹⁹.

Okazało się jednak, że postanowienia konstytucji miały niewiele wspólnego z rzeczywistością „socjalistyczną” w Kraju Rad. Stalin i jego współpracownicy prawie równocześnie z uchwaleniem ustawy zasadniczej przystąpili do realizacji planów zniewolenia społeczeństwa. Represje objęły wszystkie warstwy społeczne i przybrały rozmiary nie mające odpowiednika w historii żadnego państwa.

Stalin działał planowo i logicznie. Rozpoczął od rozprawienia się z wysoko postawionymi działaczami partii komunistycznej, ponieważ oni zagrażali mu najbardziej. W 1936 r. odbył się w Moskwie pierwszy proces pokazowy, drugi – w 1937, a trzeci w 1938 r. Na karę śmierci skazano, a następnie wykonano wyroki, m.in. Zinowiewa, Kamieniewa, Bucharina, Karola Radka i Grigorija Sokolnikowa. Po tych wyrokach zbrodnicza machina nabrała rozpędu. Przyszła kolej na mniej znaczących funkcjonariuszy moskiewskich i „niepokornych” w terenie. Rozstrzelano pięć tysięcy członków partii. W latach 1936–1938 zamordowano bądź aresztowano 60–70% ludzi sprawujących władzę²⁰.

Stalin obawiał się, że zagrożenie może stanowić „stara” kadra dowódcza w armii i tajnych służbach. Postanowił zatem oczyścić ich szeregi z niepewnego elementu, idąc za głosem Łazara Kaganowicza, który stwierdził na plenum Komitetu Centralnego: „za mało rozstrzeliwujemy”. Należy dodać, że w najwyższych władzach partii było wielu działaczy, którzy byli równie bezwzględni i okrutni jak sam Stalin. W okresie 1937–1938 zamordowano 30 tys. oficerów,

¹⁸ E. Duraczyński, *Stalin twórca i dyktator supermocarstwa*, Pułtusk–Warszawa 2012, s. 161–180.

¹⁹ S. Sierpowski, *Źródła do historii powszechnej...*, s. 184–187; E. Duraczyński, *Stalin twórca i dyktator...*, s. 244–275.

²⁰ W.W. Kożynow, *Stalinowski terror*, Warszawa 2014, s. 220–221.

mniej więcej połowę całej kadry, w tym 80% pułkowników i generałów (na czele z marszałkiem Tuchaczewskim)²¹. Nie oszczędzono też wielu wybitnych przedstawicieli nauki i kultury. W sumie – jak podaje Paul Johnson – w latach 1936–1939 zamordowano około 4,5 mln ludzi, a w całym okresie panowania Stalina około 10 mln²².

Słusznie Leszek Kołakowski ocenił, iż „System ten był surowszy niż w najczarniejszych okresach autokracji carskiej...”²³ Zbrodnie stalinowskie były starannie kamuflowane – aż nie chce się wierzyć, że wielu intelektualistów zachodnich, na podstawie zewnętrznych pozorów, akceptowało, a nawet podziwiała osiągnięcia władzy radzieckiej. Należeli do nich m.in. Bernard Shaw, Herbert G. Wells (pisarze), Pablo Neruda (poeta) i Julian Huxley (biolog)²⁴.

Powstaje pytanie, dlaczego mimo ogromu krzywd, niesprawiedliwości i sprzeniewierzenia się ideałom rewolucji bolszewickiej, Stalin umocnił władzę totalitarną. Na ten fenomen złożył się szereg czynników. Większość społeczeństwa była zafascynowana ideałami socjalizmu i popierała program partii bolszewickiej. Kult Stalina wspierał skutecznie system totalitarny. Akceptacja nowego porządku wiązała się z poczuciem osobistego awansu wielkiej rzeszy biednych ludzi, pochodzących z nizin społecznych (rozbudowano aparat partyjny, policyjny, wojskowy i gospodarczo-administracyjny). Umożliwiono korzystanie z przywilejów władzy nawet podrzędnym podkomendnym, np. strażnikom obozowym. Znaczna część społeczeństwa została zastraszona i poddana praniu mózgowi przez propagandę bolszewicką²⁵.

Władze centralne, pod kierownictwem Stalina, podjęły zakrojoną na masową skalę indoktrynację społeczeństwa. Akcję prowadziły organizacje partyjne, Wszechzwiązkowy Leninowski Komunistyczny Związek Młodzieży (Komsomoł), oficerowie polityczni w wojsku oraz prasa i radio. Indoktrynacji poddano dzieci w powszechnej dziecięcej organizacji komunistycznej (pionierskiej), a także uczniów i studentów. Uniformizację społeczeństwa realizowano

21 Jorg Baberowski podaje, iż rozstrzelano 38 955 oficerów i 14 członków NKWD (J. Baberowski, *Stalin. Terror...*, s. 330–331 i 386).

22 P. Johnson, *Historia świata (od roku 1917)*, Londyn 1989, s. 327; E. Duraczyński, *Stalin twórca i dyktator...*, s. 275–311.

23 Podaję za: P. Johnson, *Historia świata...*, s. 296.

24 *Ibidem*, s. 299–300.

25 W.W. Koźnow, *Stalinowski terror...*, s. 239–249.

metodami administracyjnymi i represyjnymi²⁶. Obowiązywał jedyny wzorzec estetyczny i ideowy w literaturze i sztuce. Nauka i badania miały służyć realizacji systemu stalinowskiego, opartego na władzy dyktatorskiej i represjach. Rygorystyczny egalitaryzm, tzw. urawniłowka, był przeznaczony dla mas, natomiast kadry rządzące korzystały z rozbudowanych przywilejów²⁷.

Część społeczności, zwłaszcza wojskowych i czekistów, zdemoralizowała bezwzględna walka w okresie rewolucji, wojny domowej i pierwszych lat władzy radzieckiej. Ponadto eliminacja religii i zastąpienie jej ateizmem spowodowało upadek moralności i deprecjację elementarnych wartości.

Budowa tak sprawnego systemu totalitarnego, nie byłaby jednak możliwa, gdyby nie kierował nią po „mistrzowsku” marszałek Stalin. Jego socjotechnika była nadzwyczaj skuteczna, mimo że – w przeciwieństwie do Hitlera – był słabym mówcą i rzadko występował publicznie. Cechą charakterystyczną dyktatury stalinowskiej było utrzymanie obywateli w niepewności, kto jest po właściwej, a kto po niewłaściwej stronie. Każdy mógł być wrogiem. Rozbudzano ustawicznie strach i zagrożenie ze strony wrogów wewnętrznych i zewnętrznych. Poszukiwano wszędzie szpiegów i sabotażystów. Stosowano radykalne kary za byle przewinienia, a często bez udowodnienia winy. Normą stało się donosicielstwo, brak zaufania i ślepe posłuszeństwo²⁸.

Spółeczeństwo radzieckie przystąpiło, w większości, z entuzjazmem do budowy socjalistycznego państwa, licząc na awans materialny i cywilizacyjny. Czy aspiracje te spełniły się? Poszukajmy odpowiedzi w sferze gospodarczej i społecznej. Zasadniczym elementem w budowie nowego ustroju miało być planowanie gospodarcze. Krótkookresowe plany wprowadzono w gospodarce radzieckiej już w latach dwudziestych. Dotyczyły one poszczególnych branż lub wybranych przedsiębiorstw przemysłowych. Wyjątek stanowił plan GOELRO. Jego realizacja zwiększyła produkcję energii elektrycznej w 1928 r. 2,5-krotnie w porównaniu z rokiem 1913²⁹.

W okresie 1926–1928 trwała dyskusja nad przyszłym modelem gospodarki socjalistycznej. Pod wpływem Stalina przyjęto radykalną koncepcję rozwoju ekonomicznego w ZSRR. Założono w niej przyspieszoną industrializację,

²⁶ R. Rémond, *Le XXe siècle de 1914 à nos jours*, Paris 1974, s. 104–106.

²⁷ E. Duraczyński, *Stalin twórca i dyktator...*, s. 162–181.

²⁸ J. Baberowski, *Stalin. Terror...*, s. 236–237, 229–232 i 337.

²⁹ J. Skodlarski, *Historia gospodarcza...*, s. 321.

głównie w zakresie przemysłu ciężkiego, maszynowego i zbrojeniowego. Realizację programu miały zapewnić wieloletnie plany gospodarcze³⁰.

Dwa pierwsze plany pięcioletnie (1928–1932 i 1933–1937) zostały zrealizowane przed terminem, wykonanie trzeciego – na lata 1938–1942 – przerwał napad Hitlera na ZSRR. Efekty uprzemysłowienia były wprost imponujące. W 1940 r. globalna produkcja przemysłowa wzrosła o 853% w porównaniu z rokiem 1913. Nadmierne nakłady na przemysł ciężki, maszynowy i zbrojeniowy, zwłaszcza w przededniu i w czasie drugiej wojny światowej, ograniczyły drastycznie produkcję środków konsumpcji³¹.

Formalnie w okresie międzywojennym wskaźniki makroekonomiczne gospodarki radzieckiej były wyższe od wskaźników, jakie osiągały przodujące kraje kapitalistyczne. W rzeczywistości te wyniki, po ich zobiektywizowaniu, nie były aż tak imponujące. Należy przede wszystkim uwzględnić niski poziom wyjściowy produkcji w Rosji carskiej. Następnie trzeba zdać sobie sprawę, że asortyment produkcji ZSRR był dużo mniejszy niż w krajach kapitalistycznych i w związku z tym ilościowe wskaźniki tworzą mylny obraz rzeczywistości. Ponadto często selektywnie dobierano dane statystyczne, a także zawyżano je, aby wyolbrzymić osiągnięcia gospodarki socjalistycznej. Po uwzględnieniu informacji zawartych w *Małym roczniku statystycznym* można stwierdzić, że tempo produkcji artykułów rolniczych i przemysłowych, a zwłaszcza dóbr konsumpcyjnych, w ZSRR było niskie w porównaniu z dynamiką gospodarki światowej³². Zauważmy jeszcze, że industrializacja w ojczyźnie proletariatu okupiona została ogromnymi kosztami społecznymi. Największe poniosła wieś i chłopci podczas przeprowadzania kolektywizacji.

Zdecydowaną akcję kolektywizacji rolnictwa władza radziecka podjęła od 1929 r. Jako podstawową formę uspołecznienia przyjęto organizację

³⁰ H. Landroth, D.C. Calander, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998, s. 537–539; N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji...*, s. 526–544.

³¹ A.F. Chawin, *Kratkij очерк istorii industrializacji SSSR*, Moskwa 1962, s. 137; N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji...*, s. 526–544.

³² W latach 1928–1937 światowa produkcja artykułów rolnych (zaliczono do nich także cukier, kawę, herbatę, oliwę, bawełnę, wełnę, konopie, len, jutę, jedwab, mięso, ryby morskie, wino, tytoń) wzrosła o 7%, a w ZSRR tylko o 1%. Światowa produkcja nierolnicza (głównie surowce i artykuły chemiczne) zwiększyła się w tym samym czasie o 31%, a w Związku Radzieckim – tylko o 5% (MRS, s. 2–3 i 84–85).

spółdzielczą (kołchozy). Kolektywizacja była prowadzona bardzo forsownie, przy zastosowaniu często drastycznych środków przymusu administracyjnego. Spotkała się ona z poparciem biedoty wiejskiej, wywołała natomiast opór średniorolnego chłopstwa i chłopów bogatych (kułaków). W 1930 r. rozpoczęła się wielka batalia, prowadząca do likwidacji kułactwa. Bolszewicy wykorzystali kolektywizację do ostatecznej eliminacji elementu kapitalistycznego z państwa socjalistycznego³³.

Akcja likwidacji kułactwa (z czasem do kułaków zaliczono chłopów średniorolnych) napotkała silny opór bogatych gospodarzy. Kułaków wysiedlano, kierowano do obozów pracy przymusowej, a nawet mordowano. W obozach pracy osadzono ponad dwa miliony właścicieli gospodarstw chłopskich, a około trzy miliony przesiedlono, najczęściej na rozległe obszary Syberii.

Proces kolektywizacji zakończono w 1937 r. Do sektora uspołecznionego włączono 99% powierzchni gruntów ornych. Zmiana ustroju rolnego miała spowodować szybki wzrost produkcji rolnej. Tymczasem okazała się katastrofą. Jej rozmiary ukazują wysokość produkcji w przeliczeniu na mieszkańca. Plony zbóż i roślin strączkowych *per capita* były w 1940 r. niższe niż w roku 1913, średnie plony zbóż wynosiły tylko 8 q z hektara³⁴. Kompletnemu załamaniu uległa hodowla (o kilkadziesiąt procent). Chłopi wybili 18 mln koni, 30 mln sztuk bydła, 100 mln owiec i kóz, tj. od 45 do 75% inwentarza³⁵.

Czasy carskie nie były łatwe dla społeczeństwa rosyjskiego, ale to, co zgotowała ludziom pracy władza radziecka jest nieporównywalne z niczym innym. Kolektywizacja była prawdopodobnie „największą operacją w stylu wojennym przeprowadzoną kiedykolwiek przez państwo przeciwko własnym obywatelom”³⁶.

W wyniku walk, terroru, chorób i głodu ludność Rosji w latach 1917–1922 zmniejszyła się o 9–14 mln osób. W okresie 1927–1938 straciło życie około 10 mln ludzi. Przyczyniła się do tego kolektywizacja, forsowna industrializacja, obozy pracy, przesiedlenia oraz likwidacja rzeczywistych i rzekomych przeciwników politycznych. W latach 1932–1933 głód i choroby na obszarze przymusowej kolektywizacji (Ukraina, Powołże, Kazachstan) pochłonęły życie 5–9 mln

³³ *Historia Europy...*, s. 734.

³⁴ P. Chmielewski, M. Wilk, *Zarys dziejów ZSRR*, Łódź 1983, s. 174–188.

³⁵ MRS, s. 67; P. Johnson, *Historia świata...*, s. 96.

³⁶ Cyt. za: P. Johnson, *Historia świata...*, s. 296.

osób. Ogółem w okresie 1917–1938 straciło życie 19–24 mln ludzi. Obliczenia są szacunkowe, ponieważ nie prowadzono dokładnej statystyki zgonów³⁷.

Życie codzienne w ZSSR stało pod znakiem niedostatku, chorób i głodu. Stopa życiowa utrzymywała się na niskim poziomie. Wprawdzie dochód narodowy rósł szybciej niż w krajach zachodnich, ale i tak był kilkakrotnie niższy niż w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. W 1938 r. przekroczył na osobę o 90% poziom sprzed pierwszej wojny światowej³⁸. Niska produkcja dóbr konsumpcyjnych i produktów rolnych powodowała ustawiczne niedobory rynkowe. Brakowało żywności, tekstyliów, obuwia i artykułów gospodarstwa domowego. Dopiero w 1935 r. zniesiono przydziały kartkowe na żywność, a w roku następnym również na towary przemysłowe. Asortyment towarów w sprzedaży był bardzo ubogi.

Ludność miast prawie się podwoiła, ale część robotników mieszkała w barakach i lepiankach. Książeczki pracy, wewnętrzne paszporty i systemy inwigilacji ograniczyły wolność osobistą obywateli. Szeroko zakrojona akcja współzawodnictwa, zwiększająca intensywność pracy, wyniszczała ludzkie organizmy. Do osiągnięć nie można też zaliczyć zatrudniania kobiet do ciężkich robót. W okresie 1935–1940 ponad połowę pracujących stanowiły kobiety³⁹.

Nie ulega wątpliwości, że zjawiska negatywne przeważały nad aspektami pozytywnymi. Oceniając jednak stan ekonomiczno-społeczny, z uwzględnieniem uwarunkowań tego wielkiego i zacofanego kraju, nie można negować pewnych przejawów postępu, jaki dokonał się na jego obszarze. ZSRR stał się krajem przemysłowo-rolniczym. Zagospodarowano rozległe obszary Syberii i Dalekiego Wschodu. Podjęto wielkie inwestycje kolejowe. Ogółem w latach 1928–1939 długość sieci kolejowej wzrosła z 77 do 106 tys. km. Dużym osiągnięciem było wybudowanie kanału Moskwa–Wołga długości 128 km, który połączył stolicę kraju z pięcioma morzami otaczającymi europejską część państwa⁴⁰.

Masowe przemieszczenie ludności ze wsi do miast oznaczało, jakby na to nie patrzeć, znaczny awans społeczny i cywilizacyjny. Pracownicy zostali objęci systemem socjalnym (tanie stołówki, przedszkola, wczasy itp.) oraz nieodpłatną opieką zdrowotną.

³⁷ J. Skodlarski, *Historia gospodarcza...*, s. 328.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, s. 329.

⁴⁰ P. Johnson, *Historia świata...*, s. 298.

Robotnicy i chłopi uzyskali możliwości aktywnego działania w sferze polityki i kultury. Praktycznie zlikwidowano analfabetyzm, a oświata (w tym także szkolnictwo wyższe) i masowa kultura stały się dobrem powszechnie dostępnym. Byt robotników uległ poprawie, zwłaszcza tych, którzy przeszli ze stanu chłopskiego do klasy robotniczej⁴¹. Chłop czy robotnik mogli awansować, mieć władzę i z niej korzystać. Jednakże jak straszliwą cenę zapłaciło za ten „dobrobyt” społeczeństwo, nawet ci, którzy byli strażnikami tego nieludzkiego systemu?⁴²

⁴¹ *Historia Europy...*, s. 733.

⁴² R. Rémond, *Le XXe siècle...*, s. 98–99 i 101–104.

Podsumowanie części czwartej

Koniunktura wojenna z okresu pierwszej wojny światowej przyspieszyła wzrost gospodarczy w Stanach Zjednoczonych. Kraj ten umocnił swoją pozycję pierwszego mocarstwa w świecie, a mimo to pojawiły się w Stanach Zjednoczonych poważne problemy społeczne. Obywatele amerykańscy domagali się, aby władze federalne zajęły się sprawami wewnętrznymi kraju, m.in. obniżeniem kosztów utrzymania i demobilizacją wielkiej armii, która powróciła z frontów wojennych. Prezydent W.G. Harding zrezygnował z polityki angażowania się w sprawy europejskie. Jego pogląd, że Ameryka jest ponad wszystkim, został dobrze przyjęty przez społeczeństwo, zwłaszcza przez sfery przemysłowo-finance, którym administracja rządowa udzieliła wsparcia.

Następna administracja, pod kierownictwem prezydenta C. Coolidge'a kontynuowała politykę poprzedniej ekipy, ale z lepszym skutkiem, przeprowadzając szereg reform w interesie wielkiego kapitału. Największe znaczenie miało obniżenie podatków od dochodów indywidualnych. Efekty tej decyzji były bardzo pozytywne, ożywili się inwestorzy, a co najważniejsze, przełożyły się one na wzrost stopy życiowej pracowników i jakość egzystencji rodzin amerykańskich. Z pomyślnej koniunktury korzystała głównie sfera biznesu. Rolnictwo i farmerów władze pozostawiły samym sobie.

Demokraci i republikanie preferowali ten sam model państwa. Różnica dotyczyła metod i środków sprawowania władzy. Inne ugrupowania i partie polityczne odgrywały w Stanach Zjednoczonych rolę marginesową. W latach dwudziestych ogół Amerykanów oceniał pozytywnie władzę centralną, ustawodawczą, wykonawczą i udzielał im poparcia w wyborach. Kongres uchwalił ustawę o koegzystencji poszczególnych ras w Stanach Zjednoczonych. Społeczeństwo amerykańskie było w większości wrażliwe na kwestie moralne i obyczajowe. System władzy stwarzał możliwość bogacenia się i awansów wszystkim obywatelom, ale też pole do korupcji. Zbyt rygorystyczne zakazy, zwłaszcza dotyczące produkcji i sprzedaży alkoholu, prowadziły do nasilenia się przestępczości zorganizowanej.

Stany Zjednoczone, będąc liderem świata zachodniego, stały się sprawcą największego w dziejach świata kryzysu ekonomicznego. Pazerność biznesu, błędy popełnione w polityce monetarnej i w rolnictwie obciążają w dużym

stopniu władze federalne. Jednakże kraj ten, jak żaden inny, podjął zdecydowaną walkę z kryzysem. Program Nowego Ładu, przygotowany zgodnie z założeniami teorii J.M. Keynesa, nie był tak odważny i konsekwentnie wdrażany w żadnym państwie objętym Wielką Depresją. Prezydent Franklin D. Roosevelt z wielką determinacją reformował gospodarkę i dbał o bezpieczeństwo socjalne swoich rodaków. *Ustawa o Zabezpieczeniu Socjalnym* wprowadziła emerytury finansowane z opodatkowania przedsiębiorców i pracodawców oraz system czasowych zasiłków w wypadku bezrobocia. Zapewniała także pomoc finansową dla osób znajdujących się w skrajnej nędzy. Roboty publiczne, zorganizowane na wielką skalę, pozwoliły zmniejszyć ogromne bezrobocie.

Nowy Ład jest oceniany w historiografii niejednoznacznie. Pewne jest tylko jedno, a mianowicie to, że pozwolił przetrwać milionom Amerykanów w tak dramatyczny okresie. Polityka interwencjonizmu w Stanach Zjednoczonych była bardzo kosztowna. Należy mieć świadomość, że część wydatków rządowych na cele publiczne została zmarnowana. Eksperyment ten, podając „pomocną dłoń” gospodarce kapitalistycznej, przyczynił się jednak do jej przetrwania i rozwoju.

Wysokie koszty związane z prowadzeniem wojny sprawiły, że Wielka Brytania z wierzyciela świata stała się dłużnikiem, głównie Stanów Zjednoczonych. Podobnie jak USA, kraj ten odczuł dotkliwie skutki demobilizacji (pięć milionów mężczyzn poszukiwało pracy). Pod wpływem tej sytuacji postępowała radykalizacja społeczeństwa. Aktywizowały się związki zawodowe, socjaliści i komuniści.

W tych trudnych czasach funkcję premiera pełnił wytrwały i wpływowy polityk, Lloyd George. Przygotował program daleko idących reform, głównie w sferze socjalnej (budowa mieszkań prywatnych i samorządowych dla ubogich mieszkańców, większe zasiłki dla bezrobotnych i wyższe renty starcze). Zwraca uwagę charakterystyczne zjawisko. Znaczna część społeczeństwa nie chciała szeroko zakrojonej pomocy socjalnej i nadmiernej ingerencji państwa w gospodarkę, obawiając się podwyższenia podatków.

Niemniej, premier Lloyd George, mając poparcie silnej Labour Party, współpracował z Keynesem i Hendersonem w poszukiwaniu rozwiązań, które godziłyby działanie państwa z funkcjonowaniem wolnego rynku. Rząd prowadził politykę wewnętrzną konsekwentnie i zdecydowanie. Długotrwały strajk

górników w 1926 r. (trwający pół roku) zakończył się niepowodzeniem, żądania płacowe nie zostały spełnione.

Wzrost gospodarczy w latach 1926–1929 przyniósł poprawę sytuacji bytowej wszystkim warstwom społeczeństwa. Płace rosły szybciej od kosztów utrzymania. Rząd pośpieszył z pomocą farmerom i zwiększył środki na pomoc socjalną oraz na szkolnictwo.

Wielka Depresja w Wielkiej Brytanii była mniej dotkliwa w porównaniu z kryzysami w innych krajach Zachodu. W okresie wychodzenia z kryzysu rząd zwiększył interwencję w gospodarce. Ponadto podniesiono podatki dla wszystkich sfer społeczeństwa angielskiego i obniżono zasiłek dla bezrobotnych.

Poprawa koniunktury w okresie 1934–1938 pozwoliła Wielkiej Brytanii utrzymać wskaźnik wzrostu PKB na mieszkańca na pierwszym miejscu w Europie. Rząd zrezygnował z preferowania polityki liberalnej w dziedzinie monetarnej, w handlu międzynarodowym i w rolnictwie. Kraj, w którym wykształcił się klasyczny liberalizm, powrócił do interwencjonizmu państwowego i protekcjonizmu w wymianie handlowej.

Francja w okresie pierwszej wojny światowej poniosła największe straty spośród wszystkich państw zwyciężskich – w ludziach, majątku narodowym – i zadłużyła się na astronomiczną kwotę ponad 57 mld dol., głównie w Stanach Zjednoczonych (wysokie koszty wojny). Wydatki na odbudowę kraju, braki w zaopatrzeniu w podstawowe produkty, wysoka inflacja i rosnące koszty utrzymania spowodowały radykalizację społeczeństwa. W tych warunkach umocniły się wpływy lewicy związkowej, partii komunistycznej i socjalistów. Robotnicy organizowali strajki, domagając się podwyżek płac i pomocy socjalnej. Na początku lat dwudziestych rządzili we Francji konserwatyści, prowadząc politykę w interesie biznesu. Państwo nie podjęło programu interwencjonizmu gospodarczego. Kwestie społeczne zeszyły na dalszy plan.

W tej sytuacji przejściowo do władzy doszedł tzw. kartel lewicy, a tekę premiera przejął radykał E. Herriot. Tym razem niezadowolenie z polityki rządu okazał wielki kapitał. Postawa oligarchii finansowej wpłynęła na pogorszenie się sytuacji gospodarczej, a co za tym idzie – położenia materialnego sfery pracowniczej. Trudności ekonomiczno-społeczne zmusiły rząd do ustąpienia.

Francja stanęła w obliczu destabilizacji politycznej. W okresie 1925–1926 zmieniło się sześć gabinetów. Przejęcie władzy przez tzw. rząd unii narodowej zbiegło się z początkiem pomyślnej koniunktury w gospodarce światowej.

Gabinet Raymonda Poincaré przetrwał trzy lata (1926–1929) i podjął program reform, które zmodernizowały francuski kapitalizm. Dewaluacja franka zakończyła okres długotrwałej inflacji, wpłynęła korzystnie na wzrost obrotów w handlu zagranicznym, na eksport kapitału i zwiększyła zaufanie biznesu do polityki rządowej.

W efekcie dobrej koniunktury rósł dochód narodowy (średniorocznie ponad 5%, najwyższe tempo w okresie międzywojennym). Władze państwowe oraz sfera przemysłowo-finansowa, korzystając z pomyślnego stanu gospodarki, zaspokoili znaczną część roszczeń społecznych. Bezrobocie zniknęło jako zjawisko masowe. Wzrosły płace, zwłaszcza urzędników i robotników. Wprowadzono ubezpieczenia chorobowe i dodatki rodzinne. Pomoc rządu nie objęła jednak rolnictwa. Dochody producentów rolnych uległy zmniejszeniu.

Wielki kryzys dotarł do Francji z opóźnieniem, na dobre rozpoczął się w 1931 r. Zmalał PKB, ale bezrobocie było niewielkie. Z powodu oszczędności skarbu państwa pogorszyło się położenie sfery budżetowej, emerytów i rentierów. Jeszcze trudniejsze chwile przeżywali chłopci francuscy. Ceny płodów rolnych spadły, farmerzy zwiększali produkcję, aby utrzymać dochody na niezbędnym poziomie. Z taniejącej żywności korzystali robotnicy.

Przedłużający się kryzys ekonomiczny ożywił działalność lewicy – socjaldemokratów, socjalistów i komunistów – oraz nacjonalistów. Rosnące w siłę faszystujące „ligi” spotkały się z kontrakcją socjalistów, komunistów i radykałów. Ugrupowania te utworzyły Front Ludowy, który po wygranych wyborach powołał rząd, na czele z premierem Léonem Blumem (socjalistą). Program radykalnych reform społecznych zakończył się niepowodzeniem, ponieważ ukierunkowany był głównie na sferę socjalną. Wydatków na ten cel nie mógł udźwignąć ani rząd, ani też biznes. Dochód narodowy wyraźnie zmniejszył się. W latach 1937–1939, następujących pięć gabinetów próbowało realizować program interwencyjny w duchu keynesowskim, ale bez większego powodzenia.

Niemcy, pokonane przez aliantów, wyszły z pierwszej wojny światowej bardzo osłabione. Utraciły znaczną część swych terytoriów. Inflacja pogrążyła kraj w chaosie finansowym. Dramatyczne warunki bytowe pogłębiły powojenny stan frustracji społeczeństwa niemieckiego. Hasła odwetowe (o krzywdzie płynącej z traktatu wersalskiego), demagogiczna propaganda nacjonalistyczna i antykomunistyczna spotkały się z pozytywnym odbiorem znacznej części dumnego narodu niemieckiego. Pucz monachijski zorganizowany przez NSDAP

zakończył się niepowodzeniem, ale narodowi socjaliści pod przywództwem Adolfa Hitlera rozpoczęli marsz po władzę.

Niemiecka gospodarka, nawet w „złoty latach” dwudziestych światowej prosperity, borykała się z poważnymi trudnościami. PKB dopiero pod koniec lat dwudziestych zbliżył się do poziomu sprzed pierwszej wojny światowej. Rosła z każdym rokiem pozycja polityczna komunistów i skrajnej prawicy. Oba ugrupowania były wrogo nastawione wobec republiki parlamentarnej.

Wielka Depresja, a wraz z nią pogorszenie się warunków bytowych społeczeństwa, a w szczególności ogromne bezrobocie, pobudziły prawicę i zwolenników rządów autorytarnych do przejęcia władzy. Wzrosły też wpływy partii komunistycznej, która dążyła do zmiany ustroju w Niemczech. W tej walce politycznej Hitler pozyskiwał coraz więcej zwolenników, wskazując na zagrożenia ze strony „międzynarodowego żydostwa” i komunistów. Szeregi jego partii, NSDAP, rosły w bardzo szybkim tempie. Stając się „mężem opatrnościowym” narodu niemieckiego zdobył większość parlamentarną i w pełni legalnie przejął władzę. Hitler przybrał tytuł „wodza i kanclerza Rzeszy” po czym podporządkował sobie armię i wszystkie sfery życia politycznego i gospodarczo-społecznego. Od 1934 r. przystąpił do realizacji nazistowskiego programu nakreślonego w *Mein Kampf*. Brutalnie rozprawił się z bojówkami SA i „Stalhelmu” i rozpoczął „brunatny” terror, skierowany głównie przeciw Żydom i komunistom.

Zbrojenia, zdobycze terytorialne i rozbudowa infrastruktury nakręcały koniunkturę gospodarczą i przyczyniły się do likwidacji bezrobocia. Dochód narodowy rósł w tempie zbliżonym do wzrostu w rozwiniętych krajach kapitalistycznych. Ogromną jego część pochłaniały zbrojenia. Polityka prorodzinna i prochłopska władz III Rzeszy umacniały system rządów faszystowskich. Hitler długo cieszył się poparciem ogółu społeczeństwa niemieckiego.

Po zwycięstwie rewolucji październikowej w Rosji, przystąpiono natychmiast – pod kierunkiem Lenina – do wprowadzania systemu komunistycznego. Likwidowano własność prywatną i gospodarkę rynkową. W 1918 r. uchwalono pierwszą konstytucję, która określiła ustrój państwa jako dyktaturę proletariatu i nadała mu nazwę Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, przemianowanej w 1922 r. na Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich.

Braki towarów rynkowych, a zwłaszcza żywności, zmusiły Lenina do ogłoszenia programu komunizmu wojennego i wprowadzenia stanu wojennego. Państwo

przejęło kontrolę nad gospodarką. Robotnicy i czekiści wyruszyli na wieś, aby rekwirować chłopom żywność. Doszło do wystąpień i buntów chłopskich. Głód i choroby dziesiątkowały ludność. Żywności nie przybywało, produkcja rolna spadła o 50%. Gospodarka rynkowa przekształciła się w gospodarkę naturalną. Zwiększyły się szeregi kontrrewolucjonistów i sabotażystów. Władza radziecka nie miała dla nich litości. Rozpoczął się „czerwony terror”.

Lenin, w obliczu tak trudnej sytuacji wewnętrznej, zdecydował się na zmianę polityki gospodarczej i przejście do Nowej Polityki Ekonomicznej. Jej podstawą było przywrócenie wolnego rynku w sektorze drobnotowarowym (na wsi i w mieście). Skutki NEP-u okazały się bardzo pozytywne. Uratowano kraj od klęski głodu. Produkcja rolna wzrosła o przeszło 60%, zwiększyła się też wytwórczość przemysłu. Niezadowolenie społeczne zostało wyciszone.

Jednak w efekcie bogacenia się chłopów (kułaków) i kupców bolszewicy tracili wpływy w terenie. Po śmierci Lenina w 1924 r. pełną władzę w ZSSR przejął Stalin. Nie uznawał on kompromisów, wprowadził na niebywałą skalę system terroru. Z całą bezwzględnością rozprawiał się z rzeczywistymi, jak też domniemanymi wrogami rewolucji. Na karę śmierci skazano wielu wybitnych działaczy partyjnych, większość kadry dowódczej Armii Czerwonej oraz znaczącą część aparatu państwowo-administracyjnego. Ogółem, według szacunkowych obliczeń, w okresie 1917–1938 straciło życie od 19 do 24 mln ludzi. Nowa konstytucja uchwalona w 1937 r. zapewniała obywatelom Kraju Rad pełnię praw i wolności, ale tylko „na papierze”. W praktyce ograniczono prawa człowieka i zlikwidowano instytucje demokratyczne. Terror, obozy pracy, strach przed aparatem przemocy, indoktrynację ideologiczną, donosicielstwo, biedę – oto, co zgotowała społeczeństwu władza radziecka. Nie można jednak nie dostrzeżać zjawisk pozytywnych. Wielu ludzi, w imię pięknych ideałów, poświęciło zdrowie i życie. Mieszkańcy ZSRR, w trudnych warunkach i za marne wynagrodzenie, ciężko pracowali. Ich kosztem dokonał się postęp gospodarczy i cywilizacyjny. W zacofanym kraju rozwinęto oświatę i masową kulturę, a najuboższym zapewniono minimum socjalne.

UWAGI KOŃCOWE

Historycznie występowały różne formy sprawowania władzy. Częściej pojawiały się niedemokratyczne systemy władzy państwowej (tyrania, monarchie absolutne, dyktatury). Monarchie, zwłaszcza dziedziczne, opierały się na pozycji władcy, wspieranego przez armię oraz przez grupy wpływowe (przeważnie zamożne) w danym społeczeństwie.

W średniowieczu rządy sprawowali przeważnie władcy autorytarni. Podporządkowywali oni sobie ogół społeczeństwa. Zakres ich władzy był jednak zróżnicowany. Władcy arabscy byli despotami, ale wobec podbitych ludów stosowali politykę tolerancji. Król Francji, Ludwik IX, rządził bezwzględnie, przestrzegał jednak prawa i bronił chłopów przed wyzyskiem posiadaczy ziemskich. Absolutną władzę dysponowali m.in.: Karol Wielki, Justynian I Wielki i Filip IV Piękny. Nie byli jednak tyranami, stanowili prawo, którego przestrzegali w praktyce. Monarchowie ci doprowadzili do wzrostu potęgi państwa, postępu cywilizacyjnego i poprawy bytu ogółu społeczeństwa.

Podstawę panowania stanowiła silna armia, która umożliwiała ekspansję terytorialną oraz zapewniała ład wewnętrzny. Jest to czynnik sprawdzający się ponadczasowo. W średniowieczu i w okresie nowożytnym licznymi i bitnymi zastępami wojska dysponowali władcy Bizancjum, krajów arabskich, Anglii (Wilhelm Zdobywca), Niemiec (Rudolf I) czy Francji (Ludwik XIV).

Korzystne dla państwa i społeczeństwa okazywały się racjonalne decyzje rządzących, zwłaszcza w sferze gospodarczej, np. w Bizancjum, Chinach i Cesarstwie Niemieckim. Jednej i drugiej stronie dobrze służyło unikanie nadmiernego wyzysku. Zauważamy to wyraźnie w okresie panowania króla francuskiego Ludwika IX, cesarza niemieckiego – Rudolfa I oraz króla czeskiego i cesarza niemieckiego – Karola IV. Zasada ta sprawdziła się na przestrzeni dziejów.

W średniowieczu społeczeństwo miało niewielki wpływ na władzę. We wczesnym jego okresie niektórzy monarchowie zezwalali na organizowanie wieców i zgromadzeń ludowych. W następnych wiekach dla większości władców liczyli się przede wszystkim możni, a dla niektórych mądrzy i doświadczeni doradcy. Wyjątek stanowiła Anglia, gdzie społeczeństwo wymusiło zmiany ustrojowe już w XII–XIII w. Rozpoczął się wówczas proces wykształcania się parlamentu i tworzenia instytucji do kontroli urzędów królewskich. Ponadto nadano pełną samodzielność samorządom miejskim i utworzono samorządy w hrabstwach.

Czy te początki demokratyzacji ustroju wpłynęły na poprawę stopy życiowej społeczeństwa? Skutki wspomnianych zmian w Anglii były korzystne dla funkcjonowania państwa oraz dla ludności uboższej. Doszło mianowicie do likwidacji pańszczyzny, zmniejszył się ucisk fiskalny, dokonał się postęp w urbanizacji kraju i wzrósł poziom zamożności mieszczan oraz chłopów.

W okresie nowożytnym (XVI–XVIII w.) dokonało się przejście od feudalizmu do kapitalizmu. Nowy etap w historii ludzkości zapoczątkowały wielkie odkrycia geograficzne, renesans i reformacja. Zwrócono wówczas uwagę na podmiotowość człowieka i jego możliwości intelektualne. Ideologia renesansu i reformacji przyspieszyła kształtowanie się kapitalizmu.

W okresie nowożytnym funkcjonowały różne systemy polityczno-ustrojowe. Upraszczając można wymienić trzy: władzę w pełni absolutną, silną, wspieraną przez instytucje demokratyczne i klasyczną demokrację.

W monarchiach absolutnych społeczeństwo zostało wykluczone z udziału we władzy. Dominował wyzysk i represje. Mimo to pospólstwo uważało władców, m.in. takich satrapów, jak Iwan IV Groźny, Henryk IV czy Ludwik XIV, za „przyjaciół ludu”. Wszelkie zło przypisywano posiadaczom wiejskim i miejskim oraz władzy miejscowej.

W porównaniu z systemami całkowicie absolutnymi, władza silna z elementami demokracji umożliwiała szybszy wzrost gospodarczy i większy udział społeczeństwa w jej sprawowaniu. Zwiększały się też dochody bogatych chłopów, kupców i rzemieślników. Jako przykład mogą tu posłużyć rządy Henryka VIII i Elżbiety I (monarchowie angielscy). Dysponowali oni silną władzą królewską, ale umiejętnie korzystali, zwłaszcza Elżbieta I, z pomocy parlamentu. Na drugim krańcu Europy wybitny reformator, car Piotr I, do senatu i kolegów rządowych wprowadził przedstawicieli różnych warstw społecznych. Stanowiska cywilne i wojskowe obsadzał nie licząc się z pochodzeniem kandydatów.

Systemy w pełni demokratyczne, jakie ukształtowały się w Anglii, we Francji i w Stanach Zjednoczonych, zapewniły duży udział społeczeństwa w sprawowaniu władzy i stały się podstawą rozwoju kapitalizmu wolnokonkurencyjnego.

Dynamiczny rozwój gospodarki i dochodu narodowego przełożył się na wzrost zamożności poszczególnych społeczeństw. Palma pierwszeństwa należała do Wielkiej Brytanii. Większe perspektywy pomyślności pojawiły się jednak w Stanach Zjednoczonych, gdzie prawie każdy obywatel mógł zostać self-made manem.

W państwach demokratycznych zwiększono swobody obywatelskie, rozwijała się gospodarka rynkowa, poprawił się dostęp do oświaty i kultury. Pojawiły się jednak zarazem duże różnice majątkowe i coraz wyraźniej uwidaczniała się przepaść między bogatymi a biednymi.

W końcu XIX w. kapitalizm wolnokonkurencyjny przeszedł w fazę kapitalizmu monopolistycznego. W czołowych państwach Zachodu w imponującym tempie rozwijała się gospodarka rynkowa. Decydującym czynnikiem wzrostu był wielki kapitał. Instytucje demokratyczne podjęły walkę z oligarchią finansową. Upraszczając można przyjąć, że demokracje zachodnie wyszły z tych zmagañ obronną ręką. Przejdźmy do szczegółów.

W Stanach Zjednoczonych w pierwszej połowie XIX w. prezydenci amerykańscy, zwłaszcza Jefferson i Jackson, sprawowali rządy w pełni samodzielne, ale dbali o sprawy publiczne. Postępowała demokratyzacja ustroju. Sąd Najwyższy stał się w pełni niezależną instytucją, podobnie jak Departament Skarbu. Osiągnięciem sił postępowych w Stanach Zjednoczonych było zniesienie niewolnictwa. Od lat siedemdziesiątych wieku XIX decydujący wpływ na władzę uzyskał wielki biznes. Po okresie demokratyzacji nastąpił powrót do dominacji polityki konserwatywnej (prezydentury Clevelanda, Harrisona i McKinleya). Politykę wewnętrzną zmieniła dopiero administracja kierowana przez prezydenta T. Roosevelta. Nie udało się wprawdzie wygrać walki z koncernami i trustami, ale znaczące efekty osiągnięto w zakresie praw pracowniczych i pomocy socjalnej. Prezydentowi Wilsonowi udało się ukrócić bezkarność monopolu i przeprowadzić daleko idące reformy gospodarczo-społeczne. W drugiej połowie XIX w. narodziła się w Stanach Zjednoczonych demokracja obywatelska. Wzrosła też wydatnie zamożność społeczeństwa amerykańskiego.

Niemcy po zjednoczeniu (1871 r.) stały się drugim mocarstwem świata. Kanclerz Bismarck rządził „żelazną ręką”. Rządy konserwatywne wspierały interesy junkrów pruskich i przedstawicieli wielkiego kapitału. Funkcjonowanie parlamentu zostało ograniczone. Rząd podjął program zbrojeń, które nakręcały koniunkturę gospodarczą i pozwoliły osiągnąć szybki wzrost dochodu narodowego. Radykalne decyzje Bismarcka, zwłaszcza skierowane przeciwko socjalistom, spowodowały że utracił on poparcie nawet konserwatystów i zmuszony został do dymisji. Po odejściu „żelaznego” kanclerza wzrosła rola parlamentu niemieckiego. W ostatnim ćwierćwieczu XIX w. Reichstag uchwalił szereg ustaw rozszerzających prawo pracy i ustawodawstwo socjalne. Niemcy wyprzedziły pod tym względem wszystkie inne państwa europejskie.

Z pomyślnej koniunktury gospodarczej skorzystała większość społeczeństwa niemieckiego.

W XIX i na początku XX w. dokonał się w Wielkiej Brytanii dalszy postęp demokratyzacji ustroju. Parlament uchwalił trzy reformy parlamentarne. Obniżyły one cenzus majątkowy, dzięki czemu zwiększyła się liczba wyborców. Przyjęto też szereg istotnych ustaw ustrojowych i socjalnych. W instytucjach publicznych było coraz więcej przedstawicieli drobnomieszczaństwa i robotników. Wielka Brytania utrzymała pierwszeństwo w Europie pod względem wysokości PKB na mieszkańca. W największym stopniu wzrosły wprawdzie dochody burżuazji i oligarchii finansowej, ale robotnik angielski żył na wyższym poziomie niż robotnik w innych rozwiniętych krajach europejskich. W zakresie skolaryzacji Anglia była również liderem w Europie.

We Francji system demokratyczny kształtował się w trudnych warunkach. Kraj ten nękały kryzysy ekonomiczne, rewolucje (Wiosna Ludów, Komuna Paryska) i częste zmiany gabinetów. Dotkliwie były również skutki przegranej wojny z Prusami (1870 r.). Francuzi poszli inną drogą do demokracji w porównaniu z Wielką Brytanią, Niemcami czy Stanami Zjednoczonymi. Po krótkich dyktatorskich rządach Napoleona III, Zgromadzenie Narodowe zaakceptowało ustrój republikański. Republika Francuska przetrwała 65 lat. Demokratyzacja ustroju wpłynęła korzystnie na rozwój gospodarki rynkowej i wzrost dochodu narodowego. Godne podkreślenia jest to, że zmniejszyły się nierówności majątkowe a zwiększyły dochody z pracy. Dokonał się też postęp w sferze socjalnej, edukacji, kulturze i instytucjach obywatelskich.

Państwa zachodnie uczyniły znaczący krok w kierunku demokratyzacji ustroju, natomiast Rosja tkwiła nadal w okowach absolutyzmu carskiego. Próbę liberalizacji władzy podjął w drugiej połowie XIX w. Aleksander II, przeprowadzając poważne reformy ustrojowe i gospodarcze. Nie wpłynęły one jednak na poprawę warunków bytowych społeczeństwa rosyjskiego. Nadal utrzymywała się samowola posiadaczy ziemskich. Rosły dochody burżuazji rosyjskiej. Biedota wiejska i miejska wegetowała na skraju ubóstwa. Powstawały organizacje do walki z caratem, głównie o charakterze terrorystycznym. Narastało niezadowolenie w szerokich kręgach społeczeństwa (także wśród inteligencji). Władze, aby je wyciszyć, przystąpiły w końcu XIX w. do nakręcania koniunktury gospodarczej. W szybkim tempie rozwijały się przemysł i handel. Wzrost dochodu narodowego przejmowała jednak właściwie w całości burżuazja, właściciele ziemscy i rozbudowany aparat władzy carskiej. Niezadowolenie

przeradzało się w nastroje rewolucyjne. Partie robotnicze, a zwłaszcza bolszewicy pod przywództwem Lenina, pozyskiwali coraz liczniejsze rzesze zwolenników. Kolejne rewolucje: 1905–1907 roku, lutowa (1917 r.) i październikowa (1917 r.) doprowadziły do obalenia caratu i przejęcia władzy przez Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

W krótkim okresie międzywojennym doszło w poszczególnych państwach do poważnych zmian ustrojowych. W Niemczech zwyciężyła opcja faszystowska. W ZSRR budowano system komunistyczny. W obu krajach sprawowano rządy totalitarne. We Francji do władzy w roku 1937 doszli socjaliści. Eksperyment ten zakończył się niepowodzeniem. Rząd brytyjski godził z dużym powodzeniem politykę państwa z funkcjonowaniem wolnego rynku. W Stanach Zjednoczonych Wielka Depresja wymusiła ograniczoną kontrolę wielkiego kapitału i realizację kompleksowego programu interwencji państwowej.

Jaki był udział społeczeństwa w sprawowaniu władzy? W Niemczech Hitler rozwiązał parlament, związki zawodowe i wszystkie instytucje demokratyczne. Zdecydowana większość Niemców zaczęła mówić jednym głosem – naziistowskim. W Związku Sowieckim obowiązywała formalnie konstytucja, ale nagminnie łamano prawa człowieka i stosowano represje na niebywałą skalę. W Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i we Francji władza ustawodawcza współpracowała z rządem, szczególnie owocnie w latach Wielkiego Kryzysu Ekonomicznego.

Stopa życiowa w poszczególnych państwach uzależniona była głównie od koniunktury gospodarczej. W latach dwudziestych w Stanach Zjednoczonych warunki bytowe pracowników uległy poprawie. Wzrosły płace, a rozwój motoryzacji i techniczne wyposażenie gospodarstw domowych ułatwiało codzienne życie. Ogół Amerykanów oceniał pozytywnie władzę federalną. Skutki Wielkiej Depresji były niezwykle ciężkie dla gospodarki i społeczeństwa, prawdziwym zaś dramatem stało się ogromne bezrobocie. Pod kierownictwem prezydenta F.D. Roosevelta przygotowano program wyjścia z kryzysu. Władze federalne podjęły duży wysiłek, aby zapewnić swoim rodakom bezpieczeństwo socjalne. Przedsięwzięte reformy i działania były bardzo kosztowne, ale pozwoliły przetrwać milionom Amerykanów ten trudny okres.

W dużo lepszej sytuacji znalazła się Wielka Brytania. Przyspieszony wzrost ekonomiczny w latach 1926–1929 oraz reformy socjalne rządu Lloyd'a George'a przyniosły poprawę warunków materialnych wszystkim warstwom społeczeństwa angielskiego. Kryzys ekonomiczny był mniej dotkliwy w porównaniu

z depresją w pozostałych czołowych krajach Zachodu. Kosztami wychodzenia z kryzysu obciążono wszystkie grupy społeczne. Wzrost gospodarczy w okresie 1934–1938 umożliwił ludności Anglii powrót do dawnej zamożności.

We Francji, w przeciwieństwie do Wielkiej Brytanii, państwo w pierwszych latach powojennych wspierało wielki biznes. Pałace kwestie problemów ludzi pracy zeszyły na dalszy plan. Nie dziwi zatem fakt, że w okresie międzywojennym dwukrotnie do władzy dochodziła lewica (1924, 1937 r.). Chociaż kryzys ekonomiczny był dość łagodny, to kosztowne reformy socjalistycznego rządu Bluma spowodowały długotrwały kryzys polityczny i pogorszenie się sytuacji gospodarczej oraz bytowej społeczeństwa francuskiego.

Sankcyjne decyzje traktatu wersalskiego oraz dramatyczne powojenne warunki bytowe wywołały głęboki stan frustracji w społeczeństwie niemieckim. Demagogiczne hasła nacjonalistyczne i antykomunistyczne padały tu na wyjątkowo podatny grunt. Wielka Depresja, zwłaszcza ogromny rozmiar bezrobocia, pogorszyły istotnie warunki bytowe. W tej sytuacji rosły wpływy NSDAP i popularność Adolfa Hitlera. Hitler w pełni legalnie przejął władzę i bardzo szybko stał się dyktatorem, co z aprobatą, a nawet entuzjazmem, przyjęła większość Niemców. Program zbrojeń i rozbudowa infrastruktury doprowadziły do likwidacji bezrobocia i przyspieszonego wzrostu PKB. Społeczeństwo niemieckie poczuło się dowartościowane. Niebawem doszły do tego pierwsze zdobycze terytorialne, co zapewniło Hitlerowi długotrwałe poparcie społeczne.

Po zdobyciu władzy bolszewicy przystąpili natychmiast do tworzenia systemu komunistycznego. Okazało się to jednak niemożliwe. Lenin, w przeciwieństwie do Stalina, był politykiem pragmatycznym. Wprowadzając NEP uratował kraj od śmiercionośnej klęski głodu. Stalin zmienił politykę, rozpoczął budowę państwa socjalistycznego, kierowanego odgórnie, opartego na systemie terroru. Stał się dyktatorem o zbrodniczym obliczu. Gospodarka planowa, niebywale scentralizowana, przekształcała kraj rolniczo zacofany w przemysłowo-rolniczy. Dokonał się także znaczny postęp cywilizacyjny. Koszt społeczny tych osiągnięć był jednak olbrzymi. Ludzie pracowali i żyli w trudnych warunkach, wiele milionów przebywało w łagrach. Niewielka produkcja rolna i niedorozwój przemysłu środków konsumpcyjnych pozwalał światu pracy jedynie na marną egzystencję.

Społeczeństwo radzieckie pragnęło władzy ludu, a doczekało się okrutnej dyktatury. Władzy ludu nie było i zapewne nie będzie, ponieważ ludzie są różni. Zgodnie z naturą człowieka – jedni dążą do demokracji, drudzy zaś – do panowania.

Zjawisk i mechanizmów społecznych nie należy ignorować, gdyż niektóre z nich są ponadczasowe. W okresie średniowiecza dominowała władza absolutna, ale były też instytucje demokratyczne. Elementów demokracji można dopatrzeć się w postępowaniu takich satrapów, jak car Piotr I czy król Francji Ludwik IX.

Podobnie jak demokracja, rynek lub quasi-rynek był zawsze. Wymiana na nim najlepiej zaspokajała ludzkie potrzeby i miała wpływ na kierunek i celowość działalności gospodarczej. Ważną rolę odgrywały targi lokalne, regionalne i międzynarodowe. Władcy wspierali handel, zwłaszcza międzynarodowy. W średniowieczu najsłynniejsze były „targi szampańskie”.

System feudalny był daleki od doskonałości, ale przyniósł pewien postęp i drogą ewolucyjną zastąpiony został przez kapitalizm wolnokonkurencyjny, a następnie monopolistyczny. Nowy układ funkcjonujący w ramach systemu demokratycznego spowodował dalszy postęp w gospodarce, poziomie życia i cywilizacji świata zachodniego. Ujawniła się wielka przewaga gospodarki rynkowej nad sektorem publicznym. Natomiast brak demokracji prowadził do pogłębiania nierówności majątkowych, do napięć i zbrojnych wystąpień.

Demokracja parlamentarna jest najlepszym ustrojem dla ogółu ludności. Umożliwia przestrzeganie prawa, swobód obywatelskich, kontrolę społeczną nad władzą i pomoc socjalną najuboższym. Najważniejszym jednak jej walorem jest to, że posiada mechanizm, który zapewnia zmianę rządów. Posiadanie władzy przez długi czas korumpuje ludzi. Najczęściej sprawujący ją nadużywają swoich uprawnień, popełniają też pospolite przestępstwa.

Demokrację parlamentarną uważa się za najlepszy urząd, choć z zastrzeżeniem, że nie jest ona pozbawiona mankamentów. Obserwując jej funkcjonowanie – zwłaszcza w XIX i XX w. – zauważamy, iż różnicuje ludzi, co powoduje zaostrzenie walki politycznej, która często jest destrukcyjna. Liczne partie, stronnictwa, mają własny punkt widzenia na sprawy gospodarcze i społeczne. Nadmierny pluralizm może być szkodliwy i sprawia, że do władzy dochodzi wiele miernot, eliminując często ludzi wybitnych.

Lekcja płynąca z doświadczeń historycznych uczy nas, że system rządów demokratycznych jest potrzebny, aby pełnić funkcje kontrolne nad kapitalizmem i prywatnymi interesami. Kapitalizm, podobnie jak demokracja, jest najlepszym systemem gospodarczym. O jego efektywności była mowa na wielu kartach niniejszej książki. Państwa, które weszły na drogę gospodarki rynkowej, osiągnęły wzrost stopy życiowej ogółu mieszkańców. Doprowadziły do postępu

cywilizacyjnego, z którego korzystały także kraje niekapitalistyczne. Właściwie rozumiany kapitalizm stawia ludziom duże wymagania, preferuje ciężką pracę i wykształcenie, jest „surowym nauczycielem”. Podstawowy zarzut kierowany pod jego adresem dotyczy bezwzględnej pogoni za zyskiem i kreowania nierówności społecznych. Nierówności były, są obecnie i zapewne będą w przyszłości. Wynikają one z natury człowieka, jego zdolności intelektualnych, możliwości fizycznych i wartości moralnych. Nie można ich zanegować, jeśli są uzasadnione. Do podziału dochodów należy podchodzić pragmatycznie. Chodzi o „właściwy” poziom podziału między kapitałem a pracą. Nadmierna nierówność nie tylko jest moralnie i politycznie niesłuszna, ale także ekonomicznie nieopłacalna. Większe dochody warstw uboższych kreują dodatkowy popyt, który przyspiesza wzrost ekonomiczny.

Z doświadczeń historycznych wynika jeszcze jedno spostrzeżenie, a mianowicie że rządzenie krajem jest bardzo trudnym zadaniem. Nawet najwybitniejsi władcy oraz najsprawniej funkcjonująca władza ustawodawcza i wykonawcza, napotykali prawie zawsze poważne trudności. Jeśli monarcha utożsamiał się z państwem, to najczęściej podejmował decyzje racjonalne, korzystne dla instytucji, ale także dla społeczeństwa. W czasach nowożytnych i współczesnych, jeśli parlament i rząd stały na straży ustalonych reguł, to państwo i ludzie mieli się dobrze. Władza była skuteczna w tych krajach, w których miała zrozumienie dla spraw gospodarczych i społecznych. Aktywna rola państwa okazywała się szczególnie istotna w okresach kryzysów ekonomicznych i podczas klęsk żywiołowych. Ważnym zadaniem władz była także pomoc socjalna najuboższym. Dało się zauważyć, że nadmierna pomoc była nieuzasadniona ekonomicznie i obciążała dodatkowo podatników.

W omawianym okresie, to jest od średniowiecza do czasu drugiej wojny światowej, niebagatelną rolę w życiu społeczeństw odegrały różnego rodzaju ideologie, religia, świadomość poszczególnych obywateli i wartości moralne. Sądzę, że czynniki te zadecydują o naszej przyszłości.

BIBLIOGRAFIA

- Adams G.B., *Constitutional History of England*, New York 1944.
- Aksforth W., *A Short History of the International Economy since 1850*, London 1977.
- Aldcroft D.H., *From Versailles to Wall Street 1919–1929*, London 1987.
- Ashton T.S., *The Industrial Revolution 1760–1830*, London 1948.
- Atlas historique* par P. Serryn, R. Blasselle, J. Boudet, Paris 1982.
- Aymler G., *The State's Servants the Civil Service of the English Republic, 1649–1660*, London 1973.
- Babicz J., Walczak W., *Zarys historii odkryć geograficznych*, Warszawa 1968.
- Bairoch P., *Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours*, t. III, Paris 1997.
- Barycz H., *Mikołaj Kopernik wielki uczonej odrodzenia*, Warszawa 1953.
- Baszkiewicz J., *Francja nowożytna. Szkice z historii wieków XVII–XX*, Poznań 2002.
- Baszkiewicz J., *Historia Francji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. I, Warszawa 1983.
- Beberowski J., *Stalin. Terror absolutny*, Warszawa 2014.
- Bertier de Sauvigny G., *Metternich et son temps*, Paris 1959.
- Bidwell A.S., *Dzieje Wielkiej Brytanii w XX w.*, Warszawa 1998.
- Blancheton B., *Histoire des faits économiques*, Paris 2007.
- Bodin J., *Sześć ksiąg o Rzeczypospolitej*, Warszawa 1958.
- Bonin H., *France de la fin du 19e siècle à 1939*, [w:] *Collection J. Brémond, Dictionnaire d'histoire économique de 1800 à nos jours*, Paris 1987.
- Borucki M., *Historia powszechna do 2004 roku*, Warszawa 2004.
- Boxer C.R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415–1825*, New York 1969.
- Braudel F., *Czas świata*, Warszawa 1992.
- Braudel F., *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006.
- Braudel F., *Kultura materialna, gospodarcza i kapitalizm. XV–XVIII wiek*, t. III, Warszawa 1992.
- Briknier A.G., *Illustrowannaja istorija Pietra Wielikowo*, Moskwa 2000.
- Brogan H., *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Wrocław 2004.
- Buszko J., *Historia Polski, 1864–1948*, Warszawa 1978.
- Buszko J., *Polacy w parlamencie wiedeńskim, 1848–1918*, Warszawa 1996.

- Cameron R., *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 1993.
- Carr W., *Hitler a Study in Personality and Politics*, London 1978.
- Carsalade Y., *Les grandes etapes de l'histoire économique*, Paris 2004.
- Castel O., *Histoire des faits économiques*, Rennes 2005.
- Chawin A.F., *Kratkij oczerk istorii industrializacii SSSR*, Moskwa 1962.
- Chmielewski P., Wilk M., *Zarys dziejów ZSRR*, Łódź 1983.
- Chwalba A., *Historia Polski, 1795–1918*, Kraków 2005.
- Ciepielewski J., Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Dzieje gospodarcze świata do 1980 r.*, Warszawa 1987.
- Cipolla C., *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy. 1000–1700*, London 1976.
- Conkin K., *The New Deal*, t. III, Arlington Heights 1975.
- Cooper J.M., *The Vanity of Power, American Isolationism and the First World War*, Westport, Conn. 1969.
- Czapliński W., Galos A., Korta W., *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981.
- Czarnowski S., *Dzieła*, t. V, Warszawa 1956.
- Czubiński A., *Wybrane problemy historii Niemiec w XIX i XX w.*, Poznań 1990.
- Danecki J., *Arabowie*, Warszawa 2001.
- Daniels J., *The Wilson Era. Years of War and After. 1917–1923*, Chapel Hill 1946.
- Dubiecki M., *Rys dziejów najnowszych od roku 1815 po 1875. Z krótkim rzutem oka na dzieje lat 1876–1878*, Wilno 1880.
- Dulby G., *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*, London 1974.
- Duraczyński E., *Stalin twórca i dyktator supermocarstwa*, Pułtusk–Warszawa 2012.
- Dzieje Chin. Zarys*, red. Szang Jue, Warszawa 1960.
- Fairbank J.K., *Historia Chin. Nowe spojrzenie*, Gdańsk 1996.
- Foner Ph. S., *Dzieje ruchu robotniczego w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 1958.
- Galbraith J.K., *The great Crash*, Londres [London] 1955.
- George A.L., *Woodrow Wilson and Colonel House*, New York 1964.

- Gould L.L., *The Presidency of William McKinley*. Regents Press of Kansas, Lawrence 1980.
- Górski J., *Z historii myśli ekonomicznej*. Studia i materiały, Łódź 1985.
- Grabska W., *Ekonomiczna ekspansja Niemiec na wschód w latach 1870–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- Griekow B.D., *Ruś Kijowska*, Warszawa 1953.
- Grzybowski S., *Elżbieta Wielka*, Wrocław 1984.
- Grzybowski S., *Historia Irlandii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- Hallam E.M., *Francja w czasach Kapetyngów, 987–1328*, Warszawa 2006.
- Halle A.R., *Rewolucja naukowa 1500–1800. Kształtowanie się nowożytnej postawy naukowej*, Warszawa 1966.
- Halphen L., *Charlemagne et l'Empire Carolingen*, Paris 1947.
- Haussing H.W., *Historia kultury bizantyjskiej*, Warszawa 1980.
- Heller M., *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000.
- Hercen A., *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. I, Warszawa 1953.
- Heyd W., *Commerce du Levant au Moyen-âge*, Amsterdam 1959.
- Hill Ch., *Rewolucja angielska 1640*, Warszawa 1950.
- Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980.
- Hitti Ph.K., *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969.
- Hoffman K., *Der „Dictatus Papae” Gregors VII*, Paderborn 1933.
- Iwanicki J., *Geneza i etyka gospodarcza nowożytnego kapitalizmu*, „Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 2012, nr 2.
- Jackson T.A., *Walka Irlandii o wolność*, Warszawa 1955.
- Johnson P., *Historia świata (od roku 1917)*, Londyn 1989.
- Kaczyńska E., Piesowicz K., *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej (od schyłku średniowiecza do I wojny światowej)*, Warszawa 1977.
- Kaliński J., *Historia gospodarcza XIX i XX w.*, Warszawa 2008.
- Katan Y., *Royaume – Uni : 1880 a 1939*, [w:] *Collection J. Brémond, Dictionnaire d'histoire économique de 1800 à nos jours*, Paris 1987.
- Keith Ch.P., *The Ancestry of Benjamin Harrison. President of the United States of America, 1889–1893*, Philadelphia 1893.
- Keynes J.M., *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, Warszawa 2003.
- Kędziński J.Z., *Dzieje Anglii 1485–1939*, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.

- Kędzierski J.Z., *Dzieje Anglii do roku 1485*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966.
- Kindleberger Ch.P., *A Financial History of Western Europe*, Oxford 1993.
- Kitterick R. Mc, *Królestwo Karolingów, Władza – konflikty – kultura, 751–987*, Warszawa 2011.
- Kluchevsky V.O., *A History of Russia*, New York 1960.
- Kluczkowski W.O., *Bojarskaja дума Rusi*, Moskwa 1881.
- Knowles M.D., Obolensky D., *Historia Kościoła*, t. II, Warszawa 1988.
- Kołąkowski L., *Czy Pan Bóg jest szczęśliwy i inne pytania*, Kraków 2009.
- Koranyi K., *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1966; t. IV, Warszawa 1967.
- Kożynow W.W., *Stalinowski terror*, Warszawa 2014.
- Krasuski J., *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004.
- Krasuski J., *Powszechna historia państwa i prawa*, t. IV, Warszawa 1967.
- Kuliszer J., *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. I, II, Warszawa 1961.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Wielki kryzys 1930–1935*, Warszawa 1982.
- Landreth H., Colander D.C., *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998.
- Lewis S., *Later Medieval France*, London 1968.
- Lipson E., *The Economic History of England*, t. I, *The Middle Ages*, London 1949.
- Lubbe A., *Imperium Europejskie? Ekspansja Europy a powstanie gospodarki światowej*, Warszawa 1982.
- Machiavelli N., *Księżę*, Warszawa 1968.
- Maciszewski J., *Historia powszechna – wiek oświecenia*, Warszawa 1987.
- Maddison A., *Monitoring the World Economy 1820–1992*, OECD, Paris 2000.
- Maier C.S., *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany and Italy in the Decade After First World War*, Princeton 1975.
- Małowist M., *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973.
- Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939.
- Manteuffel T., *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1994.
- Marks K., *Kapitał*, t. I, Warszawa 1951.
- Marples D.R., *Historia ZSRR od rewolucji do rozpadu*, Wrocław 2006.
- Mauro F., *L'expansion européenne 1600–1870*, Paris 1987.

- Mawrodin W.W., *Obrazowanie jedyńego Russkiego gosudarstwa*, Leningrad 1951.
- Mawrodin W.W., *Očerki po istorii feodalnoj Rusi*, Leningrad 1949.
- Mączak A., *Geneza nowożytnej Anglii*, Warszawa 1969.
- Mączak A., *Rządzący i rządy. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*, Warszawa 1986.
- McCloy D.Z., *Calvin Coolidge, The Quiet President*, New York 1967.
- Michałek K., *Amerykańskie stulecie. Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki 1900–2001*, Warszawa 2004.
- Miège J.L., *Expansion européenne et décolonisation de 1870 à nos jours*, Paris 1973.
- Mikołajczyk A., *Leksykon numizmatyczny*, Warszawa–Łódź 1994.
- Mill J.S., *Zasady ekonomii politycznej i niektóre jej zastosowanie do filozofii społecznej*, t. I, Warszawa 1965.
- Miquel P., *Histoire de la France*, t. II, Paris 1976.
- Montesquieu, *O duchu praw*, Warszawa 1957.
- More T., *Prawdziwie złota księżeczka o najlepszym urządzeniu rzeczpospolitej i o nowej wyspie Utopii*, Warszawa 1947.
- Munting R., Holdermess B.A., *Crisis. Recovery and War. An Economic History of Continental Europe. 1918–1945*, New York 1991.
- Myszczyński J., *Wpływ kolei żelaznych na wzrost gospodarczy Niemiec (1840–1913)*, Łódź 2013.
- Neale J.E., *Elizabeth I and Her Parliaments 1559–1581*, London 1953.
- Neant H., *Allemagne*, [w:] *Collection G. Brémond*, Paris 1987.
- Niveau M., Crozet Y., *Histoire des faits économiques contemporains*, Paris 2008.
- Osterhammel J., *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013.
- Pajewski J., *Historia powszechna, 1871–1918*, Warszawa 1994.
- Pajewski J., *Niemcy w czasach nowożytnych (1517–1939)*, Poznań 1947.
- Palmer A., *The Penguin Dictionary of Twentieth – Century History, 1900–1989*, London 1963.
- Pastusiak L., *Prezydenci*, t. I, *Stany Zjednoczone od Jerzego Waszyngtona do Abrahama Lincolna*, Warszawa 1987.
- Pastusiak L., *Prezydenci*, t. II, *Stany Zjednoczone od Andrew Johnsona do Franklina D. Roosevelta*, Warszawa 1987.
- Perlo V., *Imperium wielkiego kapitału finansowego*, Warszawa 1960.

Bibliografia

- Perrot-Cornu R., *Étas-Unis de 1913 a 1945*, [w:] *Collection G. Brémond*, Paris 1987.
- Piketty T., *Kapitał w XXI wieku*, Warszawa 2015.
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2006.
- Pollard S., Holmes C., *Documents of European History*, t. II, London 1969.
- Price R., *Historia Francji*, Poznań 2001.
- Pringle H.F., *Theodore Roosevelt*, New York 1938.
- Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871)*, Poznań 2014.
- Rassow P., *Honor Imperii. Die neue Politik Friedrich Barbarossas. 1152–1159*, München 1961.
- Reisler J.C., *La civilisation arabe*, Paris 1955.
- Rémond R., *L'Ancien Régime et la Révolution, 1750–1815*, Paris 1974.
- Rémond R., *Le XIXe siècle*, Paris 1974.
- Riasanovsky N.V., Steinberg M.D., *Historia Rosji*, Kraków 2009.
- Roberts J.M., *Od wieków średnich po wiek oświecenia*, Łódź 1987.
- Rodziński W., *Historia Chin*, Wrocław–Warszawa 1974.
- Rodziński W., *Historia Chin*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Ronald S., *Elżbieta I. Królowa piratów*, Warszawa 2009.
- Rosen E.A., *Hoover, Roosevelt and the Brains Trust*, New York 1977.
- Rostworowski E., *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1984.
- Rousseau J.J., *Umowa społeczna*, Warszawa 1918.
- Rusiński W., *Zarys historii gospodarczej powszechnej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500–1939)*, Warszawa 1970.
- Rybakow B., *Remiesło drewniej Rusi*, Moskwa 1948.
- Seaton A., *Stalin as Warlord*, London 1976.
- Shi D.E., *Historia Stanów Zjednoczonych*, Poznań 2002.
- Sierpowski S., *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. I, (1917–1926), Poznań 1989.
- Sierpowski S., *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. II, (1927–1934), Poznań 1992
- Skodlarski J., *Historia gospodarcza*, Warszawa 2012.
- Skodlarski J., Matera R., *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, Warszawa 2004.
- Sobczak J., *Cesarz Mikołaj II. Liberal z usposobienia, autokrata na tronie*, Toruń 2003.

- Sombart W., *Der moderne Kapitalismus*, t. II, cz. 1, rozdz. IV, München 1928.
- Stone L., *The Causes of the English Revolutions 1529–1642*, London 1972.
- Stopler G., Hauser K., Borchart K., *The Germany Economy. 1870 to the Present*, New York 1967.
- Šusta J., *Karel IV. Za císařskou korunou. 1346–1355*, Praha 1946–1948.
- Szczur S., *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2006.
- Szelągowski A., *Stany Zjednoczone Ameryki Północnej U.S.A. Tworzenie państwa i konstytucji*, Warszawa 1929.
- Szpak J., *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 2003.
- Śreniowski S., *Zbiegostwo w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego*, Warszawa 1948.
- Tindall G.B., Shi D.E., *Historia Stanów Zjednoczonych*, Poznań 2002.
- Trevelyan G.M., *Historia Anglii*, Warszawa 1963.
- Tüchle H., Bouman C.A., *Historia Kościoła*, t. III, 1500–1715, Warszawa 1986.
- Viljoen S., *Economic Systems in World History*, London 1974.
- Vries J. de, Ad van der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy. 1500–1815*, Cambridge 1997.
- Wawrykowa W., *Dzieje Niemiec 1648–1789*, Warszawa 1976.
- Weber M., *Szkice z socjologii religii*, Warszawa 1984.
- Williamson J., Milner Ch., *The World Economy. A Textbook in International Economics*, New York 1991.
- Wojnarski D., *Powszechna historia gospodarcza*, Warszawa 2004.
- Wójcik Z., *Historia powszechna XVI–XVII wieku*, Warszawa 1991.
- Zaremba P[awel], *Historia Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1992.
- Zaremba P[iotr], *Demokracja w stanie wojny. Dzieje polityczne Stanów Zjednoczonych od roku 1900*, t. II, Warszawa 2014.
- Ze zbiorów Biblioteki Sieciowej – <http://www.webmedia.pl/bs/>.
- Zientara B., *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968.
- Zins H., *Historia Anglii*, Wrocław 2009.
- Żywczyński M., *Historia powszechna, 1789–1870*, Warszawa 1990.